# VADANAKSHTRAMALA.

M. S. C.

Scanned with OKEN Scanner

२१५ ६०

॥ श्रीः ॥

व्याकरणग्रन्थरत्नावल्याः द्वितीयं रत्नम्

# ॥ पाणिनितन्त्रवादनक्षत्रमाला ॥

श्रीमदप्पयदीक्षितविरचिता

'अभिनव भट्टबाणशब्दतर्कालंकारविद्याभूषण'

बिरुदभाजा

वात्स्यचक्रवर्तिना

**रायंपेट्टै· कृष्णमाचार्येण**

संपाद्य संशोध्य

तञ्जानगरस्थ

**श्रीकृष्णविलासमुद्रालये**

मुद्रयित्वा प्रकाशिता

**मूल्यम्** १९१० **सार्धा एका रूपिका·**

# ॥ भूमिका ॥

अतिप्रसिद्धं खल्वद्वैतविद्याचार्याणां श्रीमदप्पयदीक्षितेन्द्राणामाश्चर्यकरमामूलचतुरमखिलेष्वपि तन्त्रेष्वप्रतिबन्धमसाधारणमन्यादृशं पाण्डित्यविलसितम् । इमे किल दीक्षितचरणाः सर्वतोमुखमात्मनः पाण्डित्यमेकैकस्मिन्नपि प्रबन्धरत्ने प्रदर्शयन्तोऽपि निखिलेष्वपि तन्त्रेषु पार्थक्येनापि तन्मयतामिव प्रपन्नाः प्रसन्नगम्भीरान्बहून्प्रबन्धान्निबबन्धुः । दुरूहतमविषयविचारचारुतरमेधाविलासविभूषणानां चैतेषां दीक्षितमणीनामनल्पनिर्विकल्पकल्पनाशिल्पानि कक्ष्याक्रमकमनीयवादग्रन्थरूपेण प्रायेण पर्यणंसिषुः । एतादृशेष्वेव ग्रन्थरत्नेष्वेकतममिदं पाणिनितन्त्रवादनक्षत्रमालाभिधमत्युज्ज्वलं रत्नम् । अस्याश्च वादनक्षत्रमालाया विषयविमर्शसरणिरमणीयताम्, प्रमाणोपष्टम्भप्रकटनपाटवघटनाम्, पटुतरकोटिक्रमाटीकनकमनीयताम्, अनाकुलदृढमूलबहलतमयुक्तिजालधारालतां च स्वयं परिशीलयन्तः पण्डिताः प्रायेण, विश्वसिमः, प्राचां नव्यानां च भव्येष्वपि प्रबन्धेषु किंचिदिव शिथिलाभिमानाः संपद्येरन् । किं बहुना— सर्वतोमुखे संस्काररमणीये पाण्डित्ये, विश्वातिशायिनि विपुलतमे विषयविमर्शे, प्रसन्नरमणीये प्रौढप्रकाशे प्रबन्धशतनिर्माणकर्मणि, दुस्तरतर्कवशकर्कशे दुरासददुरूहकक्ष्योल्लेखशिक्षादक्षे वादवैशारद्ये, ललितप्रौढगतिलालनीये सरससुधारसस्यन्दिनि सरस्वतीविलासे च, अस्त्येवास्माकं द्रढीयान्विश्वासः, अन्यादृशीं धन्यतामात्मना धारयन्तावेतावति संसारे द्वावेव पुण्यजन्मानौ पुरुषधौरेयावामण्डयामासतुरखिलामपि महीमिमाम्— एकतः कवितार्किकसिंहः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः श्रीमान्वेदान्ताचार्यसूरिः, अपरतश्च तत्कल्पः प्रायेण तदीयबहुग्रन्थव्याख्याकौशलव्यञ्जितवैभवः श्रीमानप्पयदीक्षितमणिः ॥

एतादृशमहाभागविरचितस्यात्युत्तमस्य प्रकृतप्रबन्धस्य एतावता क्षणरात्रेण मुद्रापणं न केनाप्यारब्धमिति नियतम्, मन्यामहे, तदिदमस्मद्व्याकरणग्रन्थरत्नावल्या एव सुमहद्भागधेयम् । चिराय वयमुत्कण्ठिता अपि प्रथमतः संपादितमन्ततोऽपूर्णमेकमेवावलम्ब्य आदर्शपुस्तकं मुद्रापणसाहसे कृतविलम्बा अभूम । आसीच्चास्माकं मनसि— यत्सुप्रसिद्धेषु पण्डितगृहेषु भूयसास्योपलम्भः स्यादिति, आन्तमविच्छिन्ना चेयं वादनक्षत्रमाला सुलभा भवेदिति, विना च भूयांसं परिश्रमं प्रायेण पण्डितपरिशोधितैरनेकैरादर्शैरस्माकं मुद्रणव्यवसायः सुकरश्च सुखावहश्च निर्विघातं निर्वर्त्येतेति च । हा हन्त! कुतः किल तादृशं भागधेयं चोलानाम्? न वयमनुगृहीताः स्मस्तथा भगवता । सर्वमेवास्माकं मनोरथविलसितमिदमेकपद एव व्युच्छिन्नम् । ये तावदात्मानं श्रीदीक्षितवंश्यं पण्डितकुलजातं पण्डितव्यपदेश्यं

चाभिलषन्ति; तैरेव प्रतिमुहुः पत्रद्वारा अस्मत्प्रतिनिधिना च प्रार्थितैरपि न केवलमत्र साहायकं नाचरितम्, परं प्रतिपत्रमपि न प्रेषितमिति कस्मै वा कथं वा कुतो वा किं वा कथ्यतामस्माभिः ॥

एवमपि केषांचन महाशयानां कारुण्येन भगवतः प्रसादेन च संपादिताः पञ्च आदर्शाः, यानवलम्ब्यैवास्माकमीदृशी प्रवृत्तिरासीत्संपूर्णा ॥

१. पञ्चनदस्थसंस्कृतमहापाठालये आचार्यकमधितिष्ठताम् ईचंबाटि-श्रीशेषाद्र्याचार्याणामेक आदर्शः। अयं च द्वितीयवादद्वादशकोटिपर्यन्त एवास्ति।

२. त्रिशिरःपुरस्थदेशीयाङ्गलकलाशालायां भूतभौतिकशास्त्राध्यापकानां श्रीसुन्दरशास्त्रिणामपरः। अयमप्यादर्शो द्वितीयवादस्य षष्ठ्यां कक्ष्यायां विच्छिन्नः।

३. त्रिशिरःपुरस्थसेण्ट्जोसफ्कालेजाख्याङ्गलकलामहापाठशालायां गीर्वाण्यध्यापकानां श्रीश्रीनिवासाचार्याणामन्यः। अत्र च चत्वारो वादाः सन्ति।

४. पञ्जानाट्टुग्रामाभिजनानां श्रीगणपतिशास्त्रिणामितरः। अयं च बलङ्गिमान्ग्रामाभिजनैः श्रीसुब्रह्मण्यशास्त्रिभिः संपाद्य सानुकम्पं प्रहितः। अत्र च द्वितीयवादे द्वितीयकक्ष्यामध्ये विच्छेदो जातः। पश्चाच्च तृतीयवाद एवारब्धः। पञ्चमे वादे च आदितः प्रायेण पञ्चाशत् ग्रन्थाः सन्ति।

५. परश्च तञ्जानगरस्थाचार्यकशिक्षकाङ्गलकलाशालायां बोधकपदमधिवसतां श्रीकुप्पुस्वामिशास्त्रिणाम्। अयमेवादर्शो मूलभूतोऽस्माकमेतन्मुद्रणस्य। यावदत्रास्ति, तावदस्माभिर्मुद्रितम्। अन्ते च तालपत्रभङ्गाद्विच्छेदस्थले बिन्दून्विन्यस्यापि यावदुपलब्धि मुद्रापयितुं व्यवसितमस्माभिः। हन्त तावतैवायमप्यादर्शः समाप्तिमधिगच्छति। किं वा क्रियताम्। श्रीदीक्षितचरणैः कियन्तो वा वादा विलिखिताः? कथमिदं ज्ञायताम्? पञ्चमवादविषयश्च प्रौढोऽवश्यज्ञातव्यश्च। आदितो वादपरिपाट्येव नूनमुत्कण्ठां जनयत्युपरितनग्रन्थसंपादने। इयं चास्माकं प्रार्थना— यदुत येषां निकटे इतोऽप्युपर्यस्ति वादनक्षत्रमाला; ते स्वयं वा मुद्रापयन्तु, उत वा प्रेषयन्तु मातृकाम्। एते वयं सज्जाः समस्तन्मुद्रापणे ॥

संपादितेषु चादर्शेषु प्रायेणैकरीतिकैवाशुद्धिः समदृश्यतेति यावन्मतिबलमस्माभिरेव तत्र तत्र पर्यशोधीयम्। अथापि अस्मदज्ञानमुद्रणकालापतितस्खलनादिना हेतुना तत्र तत्र निपतितानि स्खालित्यानि निसर्गदयालवः पण्डितमणयः क्षाम्यन्तु, अनुगृह्णन्तु चास्मानिति प्रार्थयामहे ॥

अन्ते च एवं पुस्तकदानेन महान्तमुपकारम्, न केवलमस्माकम्, पण्डितलोकस्यैव अनुष्ठितवतां सुगृहीतनाम्नां निर्दिष्टपूर्वाणां पण्डितानाम्, निगूढोपकारिणः कस्यचन महाशयस्य, मुद्राशालाध्यक्षस्य च स्मरामः सर्वदापि साहायकम् ॥

श्रीमुनित्रयमन्दिरम्.<br>वरदराजनस्ट्रीट्<br>तृचिनापल्लि<br>4—12—10.

इति<br>पण्डितकुलदासः<br>**रायंपेट्टै-चक्रवर्ति-कृष्णमाचार्यः।**

॥ श्रीः ॥

श्रीमदप्पय्यदीक्षितविरचिता

पाणिनितन्त्र

# ॥ वादनक्षत्रमाला ॥

उद्घाट्य योगकलया हृदयाब्जकोशं
धन्यैश्चिरादपि यथारुचि गृह्यमाणः ।
यः प्रस्फुरत्यविरतं परिपूर्णरूपः
श्रेयः स मे दिशतु शाश्वतिकं मुकुन्दः ॥

पूर्वोत्तरतन्त्रयुगे रचिता नक्षत्रसंमिता वादाः ।
अधुना पाणिनितन्त्रे विदुषां तोषाय रच्यन्ते ॥

## क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानम् ॥

अत्र 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इत्यस्यार्थस्य क्वचिद्ग्रन्थेषु निषेधदर्शनात् क्वचिदङ्गीकाराच्च विप्रतिपत्त्या विचार आरभ्यते—

तत्र कश्चिदाह— 'क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवत्' इत्येवाश्रीयते ; न तु 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति । तथा हि— 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इत्यर्थाश्रयणे लुनातेर्णिजन्तात् क्विपि लू इ व् इति स्थिते णिलोपादन्तरङ्गत्वात् धातोर्वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोः पश्चाण्णिलोपे वलि लोपात्परत्वात्

ऊठि कर्तव्ये क्वौ कृतस्य णिलोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधात् ऊठः सिद्धावपि लवमाचष्टे लवयति लवयतेः क्विपि लव इ व् इति स्थिते णिलोपटिलोपयोः कृतयोः क्वौ कृतस्य णिलोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि णौ कृतस्य टिलोपस्य स्थानिवत्त्वादूठोऽप्राप्तौ 'क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवत्' इत्यस्यार्थस्यावश्यमाश्रयणीयत्वादनेनैव लावयतेः लौः लवमाचष्टे लौः इत्युभयोपपादनसंभवे अर्थान्तराश्रयणस्य निष्प्रयोजनत्वादेकस्मिन्वाक्ये अर्थद्वयस्यालाभाच्च । अत एव भगवता भाष्यकारेण तद्वार्तिकव्याख्यानप्रस्तावे नपदान्तसूत्रे 'नैवं विज्ञायते— क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति' इति कण्ठरवेणैव स पक्षो निरस्तः । तस्मात् लवमाचष्टे लावयतेर्वा लौः इत्येतद्रूपसिद्धिप्रयोजनकत्वात् भाष्यकाराभिमतत्वाच्च 'क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवत्' इत्येवाश्रीयते, न तु 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति; इति प्रथमा कक्ष्या ॥

यदि 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति नाश्रीयेत, तदा भाष्ये 'यू स्त्र्याख्यौ नदी' इत्यत्र 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इति वार्तिकस्थप्रथमलिङ्गग्रहणस्य प्रयोजनकथनपरे 'प्रयोजनं क्विलुक्समासे' इति वार्तिके क्विबन्तोदाहरणतया 'कुमार्यै ब्राह्मणाय' इत्युदाहरणानुपपत्तिः । तथा हि— कुमारीशब्दस्य ङीबन्तस्याधातुत्वेन क्विबुत्पत्त्यसंभवात् क्यजन्तादुत्पत्तिर्वक्तव्या । अत एव तत्र कैयटेनापि 'कुमारीमिच्छति आत्मनः कुमारीयति । ततः कर्तरि क्विप्' इति व्याख्यातम् । तथा च कुमारी य व् इति स्थिते 'वेरपृक्तस्य' इति वलोपात्परत्वात् अल्लोपे कृते 'लोपो व्योर्वलि' इति प्रथमं विधेयनिर्देशसामर्थ्यात् परं प्रतिपदविधिमपि विलोपं बाधित्वा प्रथमं यलोपे पश्चाद्विलोपे च कृते कुमारीति क्विबन्तः संपद्यते । स च 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इत्यनाश्रयणे नोपपद्यते, अल्लोपस्य क्वौ कृतस्य स्थानिवद्भावात् विलोपात्परत्वादीकारस्य याणि यलोपे कर्तव्ये 'न पदान्त—' इति स्थानिवत्त्वनिषेधात् क्वौ वलि लोपे च कुमार् इति रेफान्तत्वप्रसङ्गात् । अत एव हरदत्तेनापि 'स्यत्यात्परस्य' इत्यस्मिन्सूत्रे

'सह खेन वर्तत इति सखः; सखमिच्छाति सखीयति। सखीयतेः क्विप् सखीः। सख्युः' इति काशिकायामुदाहृते सखीशब्दे अतो लोपस्य स्थानिवद्भावात् यणादेशं वलि लोपं चाशङ्क्य 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति परिहृतम्। 'भोभगो—' इति सूत्रेऽपि 'वृक्षं वृश्चति वृक्षवृट्। वृक्षवृश्चमाचष्टे वृक्षवयति। वृक्षवयतेरप्रत्ययः। वृक्षव् करोति' इति काशिकायामुदाहृते वृक्षवृशब्दे, अत्राव्यप्रत्ययोऽयं विच्प्रत्ययः। क्विपि तु 'ग्रहिज्या—' इति सूत्रेण संप्रसारणं वलि लोपो वा स्यादिति क्विप्प्रत्ययपक्षे दोषमुद्भाव्य 'स्थानिवत्त्वं तु णेरत्र क्वौ लुप्तत्वान्न विद्यते' इत्युक्तं तेनैव। तस्मात् प्रयोजनसंभवात् 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इत्यप्याश्रयणीयम्। यत्तु—'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति वाक्ये-नार्थद्वयालाभ इति, तन्न; क्वौ विषये न स्थानिवदित्यर्थकल्पनेनार्थद्वयस्यापि क्रोडीकारात्। यत्तु— भाष्यवाक्ये नैवं विज्ञायते क्वौ लुप्तं न स्थानिवदितीति, तदपि अनुपपत्त्या नैवमेव विज्ञायते क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति; किं तर्हि क्वौ विधिं प्रत्यपि न स्थानिवदिति पक्षद्वयाङ्गीकारपरतया योजनीयमिति द्वितीया॥

यदि 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इत्याश्रीयेत; तदा पठितुमिच्छति पिपठिषति, पिपठिषतेः क्विप् पिपठीः ब्राह्मणकुलम्, पिपठिषि ब्राह्मणकुलानीति इष्यमाणं रूपं न स्यात्। 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमि कर्तव्ये क्वौ कृतस्य अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधेन झलन्तत्वान्नुमि 'पिपठींषि' इति रूपप्रसङ्गात्। तदनाश्रयणेन 'क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवत्' इत्यर्थाश्रयणे तु नुमः क्विनिमित्तकत्वाभावेन स्थानिवत्त्वानिषेधात् स्थानिवद्भावे अङ्गस्य झलन्तत्वाभावात् नुमभावः सिध्यति। अत एव 'दीधीवेवीटाम्' इति सूत्रे अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वात् झलन्तत्वाभावान्नुमभाव इत्युक्त्वा, पिपठिषि ब्राह्मणकुलानीति रूपं साधयता कैयटेन 'क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्ययमर्थो व्यवस्थापयिष्यते, न तु क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति' इति नपदान्तसूत्रस्थभाष्यं व्याख्यातम्। न च 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इत्यर्थानाश्रयणे 'यू स्त्र्याख्यौ नदी'

इत्यत्र भाष्ये कुमार्यै ब्राह्मणायेति क्विबन्तोदाहरणानुपपत्तिः, तत्र 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः—' इति वार्तिकेन प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् कुमारीवाचरतीत्यर्थे क्विपि तदन्ताद्धातोः कर्तरि क्विब्विधानसंभवेन स्थानिवत्त्वशङ्काभावादेव तदुपपत्तेः । अत एव तत्र क्यजन्तात् धातोः कर्तरि क्विबिति व्याख्यानानन्तरम् 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इत्यर्थस्य 'दीधीवेवीटाम्' इत्यत्र स्वेनैव निराकृतत्वात् स्थानिवत्त्वप्रसङ्गास्वारस्यात् 'अथ वा कुमारीवाचरतीत्याचारक्विबन्तात् कर्तरि क्विप्' इति पक्षान्तरमुक्तं कैयटेन । यत्तु— हरदत्तेन 'ख्यत्यात्परस्य' इति सूत्रे सख्युरित्युदाहरणे 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति स्थानिवत्त्वं परिहृतम्; यच्च 'भोभगो—' इत्यत्र वृक्षवृश्शब्दस्य क्विबन्तत्वे संप्रसारणप्रसङ्गमुक्त्वा 'स्थानिवत्त्वं तु णेरत्र क्वौ लुप्तत्वान्न विद्यते' इत्युक्तम्; तदुभयमपि नपदान्तसूत्रे 'क्विलुगुपधात्व—' इति वार्तिकव्याख्यानावसरे 'क्वौ यद्विधीयते तत्र कर्तव्ये यत्र कुत्रचित्कृतोऽजादेशो न स्थानिवत्' इति वार्तिकार्थमुक्त्वा तदुदाहरणानन्तरम् 'ये तु क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति पठन्ति, तेषामेतन्न स्यात्' इत्यादिवाक्येन 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इत्यर्थाश्रयणे पिपठिषि ब्राह्मणकुलानीति रूपासिद्धिरूपदोषोद्भावनेन तं पक्षं निराकृत्य 'क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवत्' इत्यस्य पक्षस्य स्वेनैव समर्थितत्वात् भाष्यकैयटविरुद्धम्, पिपठिषि ब्राह्मणकुलानीत्यत्रातिप्रसञ्जकम्, स्थलान्तरीयस्वव्याख्यानविरुद्धम्, पूर्वापरपर्यालोचनाविधुरमित्यनादरणीयमेव । यत्तु—सखीयतेः क्विप् सखीः, सख्युरिति तत्र काशिकायामुदाहृतम्; तदप्यनुपदोक्तभाष्यादिविरोधादेव 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति नाश्रीयत इत्यतोऽनुपपन्नमेव । तस्मात् कुमार्यै ब्राह्मणायेति भाष्योदाहरणस्यान्यथोपपत्तेरुक्तत्वात् 'नैवं विज्ञायते क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति' इति भाष्यस्य नैवमेवेत्यवधारणं परिकल्प्य तेन पक्षद्वयाङ्गीकारपरतया योजनमयुक्तमेवेति तृतीया ॥

यदि 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति नाश्रीयेत; तदा 'ख्यत्यात्परस्य'

इत्यत्र भाष्य एव विकृतनिर्देशप्रयोजनतया सखीयतेरप्रत्ययः सख्युः पत्युः लून्युरित्युदाहरणानुपपत्तिः, क्यचोऽतो लोपस्य स्थानिवद्भावेन विलोपात् परत्वाद्यणि वलि लोपप्रसङ्गात् । अत एव तत्र कैयटेनापि सख्युरित्युदाहरणे 'अत्र चोदयन्ति' इत्यादिग्रन्थेन स्थानिवद्भावाद्यणादेशं वलि लोपं चाशङ्क्य 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इत्येव समाहितम् । तस्मादन्यथानुपपत्त्या 'नैवं विज्ञायते' इति भाष्यं कथंचित्पक्षद्वयाङ्गीकारपरतयावश्यं योजनीयम् । अतस्तद्विरोधादेव 'दीधीवेवीटाम्' इति सूत्रे 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति पक्षस्य निराकरणेन पिपठिषि ब्राह्मणकुलानीति रूपसमर्थनं कैयटेन कृतं नपदान्तसूत्रे हरदत्तकृतं चानुपपन्नम्; उपपन्नं च 'ख्यत्यात्—' इति सूत्रे हरदत्तोक्तमिति चतुर्थी ॥

'ख्यत्यात्परस्य' इत्यत्र भाष्ये सखीयतेरप्रत्ययः सख्युः पत्युरित्युदाहरणान्यथानुपपत्त्या हि 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इत्यस्यार्थस्य कल्पनम्; तच्चान्यथोपपन्नम् । तथा हि— सखशब्दात् 'सुप आत्मनः क्यच्' इति सुबन्तात्कर्मणो द्वितीयान्तात् क्यचि 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुसंज्ञायाम् 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति सुब्लुकि 'क्यचि च' इति ईत्वे ततः कर्तरि क्विपि अल्लोपे यलोपे च विलोपात्परत्वात् क्यजल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् प्राप्तस्य यणो यलोपस्य च सुबन्तस्य पदसंज्ञायामङ्गकार्यत्वाभावेन 'न लुमताङ्गस्य' इत्यप्रतिषेधात् 'सुप्तिङन्तं पदम्' इति अन्तर्वर्तिविभक्तिमपेक्ष्य पदसंज्ञायां कानि सन्ति यानि सन्तीतिवत् 'न पदान्त—' इति स्थानिवत्त्वनिषेधादेव निवृत्तिसंभवात् । न च वाच्यति तपस्यतीत्यादाविव 'नः क्ये' नियमात्पदसंज्ञा न स्यादिति वाच्यम्, नान्ततुल्यजातीयस्य हलन्तस्य नियमेन पदसंज्ञानिवृत्त्यभ्युपगमात् । तस्मात् सख्युरित्युदाहरणे अनुपपत्त्यभावात् नपदान्तसूत्रे 'नैवं विज्ञायते' इति भाष्यं क्लिष्टगत्या पक्षद्वयाङ्गीकारपरतया न योजनीयमिति स्थिते तद्भाष्यविरोधादेव सख्युरित्युदाहरणे 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इत्याश्रित्य समाधानं कैयटकृतमनुपपन्नम्, 'दीधीवेवीटाम्' इत्यत्र स्वयंव्यवस्थापितार्थविरोधाच्च पूर्वापरपर्यालो-

Scanned with OKEN Scanner

चनाराहित्यस्य सुगमत्वात् । अतो न तदन्यथानुपपत्त्यापि तत्कल्पनमिति । अवश्यं च अन्तवर्तिविभक्त्यपेक्षपदान्तविषये 'न पदान्त—' इति निषेधोऽङ्गीकर्तव्यः; अन्यथा 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इत्याश्रयणेऽपि अमुमुईचः इत्यादौ 'अचः' इत्यच्चतेरल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् यण् स्यादिति पञ्चमी ॥

भवेदेवं हलादौ ; अजादौ तु 'आ कडारादेका संज्ञा' इति नियमात्समानावधिकया 'यचि भम्' इति भसंज्ञया पदसंज्ञाया निवृत्तत्वात् यणः पदान्तत्वेन विधानाभावात् 'न पदान्त——' इति स्थानिवत्त्वनिषेधो न प्राप्नोति । न च स्वाद्युत्पत्त्यनन्तरं सखी अस् इत्यत्र असत्यपि स्थानिवत्त्वे यण एव प्राप्तिः । सा चेष्टैव । न तु वलि लोपस्य, स्वाद्युत्पत्तेः पूर्वमेव परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च विलोपस्य कृतत्वात् । अन्यथा तुल्यावधिकत्वाभावात् भसंज्ञया न पदत्वनिवृत्तिः स्यादिति वाच्यम्, 'लोपो व्योर्वलि' इत्यर्थमात्राधिकप्रथमविधेयनिर्देशसामर्थ्यात् प्रत्यासत्त्या उत्तरसूत्रप्रतिपन्ने विप्रत्यये वलि लोपस्यावश्यकत्वसूचनेन कण्डूयतेः क्विपि परत्वात्प्राप्तमतो लोपं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वाद्विलोपे कृते वर्णाश्रयस्यापि यल्लोपस्य प्रत्ययलक्षणेन प्रवृत्तिवदिहापि प्रत्ययलक्षणेन यलोपप्रसङ्गात् । न च प्रत्ययलक्षणेन वलि लोपाभ्युपगमे 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति क्यचोऽतो लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधात् तन्निमित्तस्य यणोऽभावेऽपि सख्युरिति ङसि कृतस्य यणो लोपप्रसङ्ग इति वाच्यम्, अन्तर्भूतक्विबपेक्षे अन्तरङ्गे वलि लोपे बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वेन लोपाप्रसङ्गात् । तथा च अजादौ क्यचोऽतो लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधार्थं तदुदाहरणान्यथानुपपत्त्या 'क्वौ लुप्तम्——' इत्यवश्यं कल्पनीयमिति षष्ठी ॥

यजादौ पूर्वमिति भसंज्ञायामल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् भिन्नावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधनाभावात् पदान्तत्वेन यणो विधानं प्रति 'न पदान्त—' इति स्थानिवत्त्वनिषेधादेव तदुदाहरणोपपत्तौ न त्वदुक्तकल्पनापेक्षेति सप्तमी ॥

'यचि भम्' 'तसौ मत्वर्थे' इत्यत्र पदपदमनुवर्त्य पदं सत् भसंज्ञं भवतीति भसंज्ञाया अपि जश्त्वादिवत् पदकार्यत्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यं यजादौ मत्वर्थे च पूर्वस्य स्वरूपेण सिद्धस्यापि पदसंज्ञापूर्विकायां भसंज्ञायां कर्तव्यायां पदान्ततया विधानं प्रति न स्थानिवद्भवतीति स्थानिवत्त्वप्रतिषेधार्थम्; अन्यथा वेतस्वानित्यत्र 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्' इति चातुरर्थिके ड्मतुपि डित्त्वात् टिलोपे 'मादुपधायाश्च—' इति वत्वे 'तसौ मत्वर्थे' इति भसंज्ञायां टिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् सकारान्तभागे तदप्राप्तौ 'न पदान्त—' इति स्थानिवत्त्वनिषेधात् स्वादौ पूर्वं पदमिति सान्तस्य पदत्वे रुत्वप्रसङ्गात् । सति च भसंज्ञायाः पदविधित्वे 'न पदान्त—' इति स्थानिवत्त्वनिषेधात् सान्तस्य भसंज्ञाप्रवृत्तौ 'आ कडारादेका संज्ञा' इति नियमात् पूर्वप्रवृत्तपदसंज्ञाबाधात् स्थानिवत्त्वनिषेधेन सकारान्तस्य भसंज्ञाप्रवृत्तिसंपादनमात्रेण चरितार्थायाः पदसंज्ञाया भसंज्ञया सह विकल्पासंभवाच्च वेतस्वानित्यत्र सर्वथा रुत्वाभावसिद्धिः । एवं च प्रकृतेऽपि भसंज्ञायां स्थानिवत्त्वनिषेधात् ईकारान्तभागस्य प्रवृत्तया भसंज्ञया प्रथमप्रवृत्तस्य पदत्वस्य बाधात् यणि स्थानिवत्त्वनिषेधाप्राप्तौ 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इत्यवश्यमाश्रयणीयमित्यष्टमी ॥

यदि भसंज्ञायाः पदकार्यत्वमभ्युपगम्येत, तदा अनुकम्पितः षडङ्गुलिदत्तः षडिक इति न सिध्येत् । तथा हि—षडङ्गुलिदत्तशब्दात् अनुकम्पार्थे 'बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा' इति ठचि 'ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः' इति ङ्गुलिदत्तशब्दस्य लोपे ठस्येकादेशे 'यस्येति च' इत्यकारलोपे च भसंज्ञायां यस्येति लोपस्य स्थानिवत्त्वात् पदत्वानिवृत्त्या जश्त्वमिष्यते । तथा च वार्तिकम् 'यचि भम्' इत्यत्र कात्यायनाचार्यस्य— 'भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे षपः प्रतिषेधः । सिद्धमचः स्थानिवत्त्वात्' इति । पदत्वेन तुल्यावधिकत्वाभावान्न दोष इति तदभिप्रायः । तच्चास्मिन् पक्षे न युज्यते । न चैवं भसंज्ञायाः पदकार्यत्वानभ्युपगमे वेतस्वानिति रूपासिद्धिः, पदे अन्तः

Scanned with OKEN Scanner

पदान्तः पदान्तविधिं प्रति न स्थानिवदित्यर्थाश्रयणात् भसंज्ञायामिव पदसंज्ञाया-मपि स्थानिवत्त्वानिषेधेन सान्तभागस्य पदत्वाभावेन रुत्वाप्रसङ्गात् । तस्मात् भसंज्ञायाः पदकार्यत्वानाश्रयत्वेन तस्यां स्थानिवत्त्वनिषेधाभावेन सखी अस् इत्यत्र भिन्नावधिकया भसंज्ञया पूर्वसिद्धस्य पदत्वस्याबाधनात् 'न पदान्त—' इति स्थानिवत्त्वनिषेधादेव यणो वलि लोपस्य चाभावात् 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति नाश्रयणीयमेवेति नवमी ॥

हन्तैवम् 'घट्टकुव्यां प्रभातम्' । षडिकसिद्ध्यर्थं भसंज्ञायाः पदकार्यत्वमनभ्युपगच्छता त्वया वेतस्वानिति रूपसिद्धये पदे अन्तः पदान्तः पदान्तविधिं प्रति न स्थानिवदित्याश्रितम् । एवं च सख्युरित्यत्र यणि कर्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधालाभात् तदर्थम् 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इत्यवश्यमाश्रयणीयमिति । 'उगिदचाम्—' इति सूत्रे अधातुग्रहणप्रयोजनत्वेन गोमन्तमिच्छति गोमत्यति गोमत्यतेरप्रत्ययः गोमान् यवमानिति भाष्यकारेणोपन्यस्तस्योदाहरणस्यानुपपत्तिश्च ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः— सखीयतेः क्विपि सखी य व् इति स्थिते विलोपात्परत्वादल्लोपे अर्धमात्राधिकप्रथमविधेयनिर्देशसामर्थ्यात् विलोपात्परस्मादपि पूर्वं यलोपे विलोपात्परत्वात् अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् प्राप्ते यणि अन्तर्भूतक्यजकारापेक्षेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये बहिर्भूतक्विबपेक्षस्य यलोपस्य बहिरङ्गस्यासिद्धतया व्यवधानादेव यणोऽप्राप्तौ न स्थानिवत्त्वप्रतिषेधापेक्षा ॥

अथ वा नपदान्तसूत्रेणैव स्थानिवद्भावनिषेधः । न च पदान्तस्य विधिं प्रति न स्थानिवदित्युच्यमाने वेतस्वानिति रूपासिद्धिः पदसंज्ञायां स्थानिवत्त्वनिषेधेन सान्तस्य पदत्वात् भसंज्ञायाश्च स्थानिवत्त्वेनाभावादिति वाच्यम्, पदं सन् भसंज्ञं भवतीति भसंज्ञायाः पदकार्यत्वाभ्युपगमे तस्यामपि स्थानिवत्त्व-

Scanned with OKEN Scanner

निषेधेन प्रवृत्तया भसंज्ञया पदत्वस्य बाधात् । न चैवं षडिक इत्यत्रापि भसंज्ञया पदत्वबाधे जश्त्वाप्रसङ्ग इति वाच्यम्, 'शेवलसुपरि-विशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात्' इत्यत्र 'सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरलो-पवचनात्' इत्युत्तरपदलोपवचनस्य द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य लोपविषये भसंज्ञायां स्थानिवत्त्वज्ञापकत्वात् । तद्धि अनुकम्पितो वागाशीर्दत्तः वाचिक इत्यत्र अनुक-म्पार्थे 'बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा' इति ठचि 'ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः' इति शीर्दत्तशब्दस्य लोपे 'यस्येति च' इत्याकारलोपे च तस्य स्थानिवत्त्वेन गान्तभाग-स्य भसंज्ञाया अभावात् पूर्वसिद्धपदत्वानिवृत्त्या गकारश्रवणप्रसङ्गात् स्थानिव-त्त्वाभावेन गान्तभागस्य भसंज्ञार्थमुत्तरपदलोपवचनम् । तच्चानर्थकम्, भसंज्ञायाः पदकार्यत्वाभ्युपगमेन द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य लोपे 'यस्येति च' इति लोपेऽपि तस्य 'न पदान्त–' इति स्थानिवत्त्वानिषेधेन गान्तस्य भसंज्ञायां पदत्वनिवृत्त्या कुत्वज-श्त्वयोर्निवृत्तेः । अतस्तत् ज्ञापयति— द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य लोपे भसंज्ञायां पदत्वानिवृत्तये अस्ति स्थानिवत्त्वमिति । ततश्च वाचिकसिद्ध्यर्थमुत्तरपद-लोपवचनम् । एवं च एकाक्षरपूर्वपदत्वेऽपि 'षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धम्' इति द्वितीयवचनेन द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य लोपे भसंज्ञायां स्थानिवत्त्वेन षडिक-सिद्धिर्निष्प्रत्यूहा । अत एव वाचिकषडिकसिद्धौ पाणिनीयसूत्रविन्यासा-दधिकयत्नस्यावश्यकर्तव्यत्वेन तत एव तत्सिद्धौ षडिकासिद्धिमगणयता भगवता भाष्यकारेणोक्तम्— 'अथवा यथैवान्यान्यपि पदकार्याण्युपप्लवन्ते रुत्वं जश्त्वमिति, एवमिदमपि पदकार्यमुपप्लोष्यते । किम्? भसंज्ञा नाम' इति ॥

नन्वेवं स्वाद्युत्पत्तेः पूर्वम् 'न पदान्त—' इति स्थानिवत्त्वनिषेध-लाभेनापि वेतस्वानिति सिद्धये भसंज्ञायाः पदकार्यत्वस्यावश्यमभ्युपगन्तव्यत्वेन स्वाद्युत्पत्त्यनन्तरं सखी अस् इत्यत्र भसंज्ञायामपि स्थानिवत्त्वनिषेधेन ईका-रान्तभागस्य प्रवृत्तया भसंज्ञया सह प्रवृत्तस्य प्रथमप्रवृत्तस्य च पदत्वस्य

बाधादीकारस्य यणि कर्तव्ये 'न पदान्त—' इति स्थानिवत्त्वनिषेधाभावात् तदर्थम् 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति अवश्यमाश्रयणीयम् । न च परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वात्प्रतिपदविधित्वाच्च स्वादीनामुत्पत्तेः पूर्वमेव विलोपे स्थानिवद्भावात्तदनन्तरं सत्यपि यणि न दोषः, वलि यलोपस्य वर्णाश्रयत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावादप्राप्तेः यणश्रेष्यमाणत्वादिति वाच्यम्, 'लोपो व्योर्वलि' इत्यर्धमात्राधिकप्रथमविधेयनिर्देशसामर्थ्यात् कण्डूलॊलूरित्यत्रान्तरङ्गत्वात्प्रतिपदाविधित्वाच्च परमप्यतो लोपं बाधित्वा विलोपे अतो लोपे च कृते वर्णाश्रयेऽपि प्रत्ययलक्षणेन वलि लोपवत् इहापि यलोपप्रसङ्गात् भगवता भाष्यकारेण अतो लोपं बाधित्वा विलोपे अतो लोपे च कृते वर्णाश्रये च प्रत्यये 'लोपो व्योर्वलि' इत्यत्र 'यदि पुनर्वर्णाश्रयाण्यपि कानिचित्कार्याणि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति' इत्यादिग्रन्थेन क्वौ प्रत्ययलक्षणेनैव वलि लोपस्याश्रितत्वादिति चेत्; उच्यते— अर्धमात्राधिकप्रथमविधेयनिर्देशसामर्थ्यकल्पितेन क्वौ वलि लोपस्यावश्यकत्वेनानुपपद्यमानेन 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' इत्यत्र श्रुतस्य 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' इत्येतदर्थप्रतिपादकस्य द्वितीयस्य प्रत्ययग्रहणस्य बाधकल्पनात् वरं विलोपात्परस्मान्नित्यादपि वलि लोपस्य बलवत्त्वेन पूर्वप्रवृत्तिकल्पनम्, अबाधेनैवोपपत्तौ बाधकल्पनस्यान्याय्यत्वात् । एवं च कण्डूलॊलूरित्यत्र वार्णादाङ्गस्य बलवत्त्वेन अन्तरङ्गात्प्रतिपदविधेरपि विलोपात्पूर्वमतो लोपे विलोपयलोपयोर्युगपत्प्राप्तयोः परस्मान्नित्यादपि विलोपात्पूर्वं यलोपः, ततो विलोप इति सिद्धं कण्डूलॊलूरिति । तस्मात् क्वौ वलि लोपे प्रत्ययलक्षणस्यानाश्रयणात् परत्वादिहेतुभिः स्वाद्युत्पत्तेः पूर्वं विलोपे कृते तदनन्तरं भसंज्ञया पदत्वनिवृत्तौ स्थानिवद्भावात्सत्यपि यणि न दोषः । भाष्यकारेण क्वौ प्रत्ययलक्षणाश्रयणं तु 'व्योर्लोपे कावुपसंख्यानम्' इति वार्तिकप्रत्याख्यानदिक्प्रदर्शनमात्रम् । अत एव 'यदि पुनर्वर्णाश्रयाणि—' इति यद्यथोक्तिः । तस्मात् सख्युरिति भाष्योदाहरणे स्वाद्युत्पत्तेः पूर्वम् 'न पदान्त—' इति स्थानिवत्त्वनिषेधेन यण्यलोपयोरभावेन

तदनन्तरं यजादौ भसंज्ञया पदत्वनिवृत्तौ स्थानिवत्त्वेन सत्यपि यणि यलोपाप्रसङ्गात् न तदुदाहरणान्यथानुपपत्त्या 'नैवं विज्ञायते—' इति भाष्यं पक्षद्वयाङ्गीकारपरतया योजनीयमिति स्थितम् ॥

अथ वा 'तसौ मत्वर्थे' इति भसंज्ञैव पदकार्यमभ्युपगम्यते, आकाङ्क्षावशान्मण्डूकप्लुत्या वा तत्रैव पदसंज्ञानुवृत्तौ तावतैव वेतस्वानिति रूपसिद्धेः। एवं च 'यचि भम्' इति भसंज्ञायां स्थानिवत्त्वानिषेधेन षडिकसिद्धावुत्तरपदलोपवचनस्य न ज्ञापकत्वकल्पनापेक्षा। प्रकृतेऽपि सख्यौ अस इत्यत्र भसंज्ञायां स्थानिवद्भावात् तुल्यावधिकत्वाभावेन पूर्वसिद्धपदत्वानिवृत्त्या "न पदान्त—' इति स्वाद्युत्पत्त्यनन्तरमपि क्यजकारलोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधात् तदपेक्षस्य यणोऽभावः ॥

भवतु वा 'यचि भम्' इति भसंज्ञाया अपि पदकार्यत्वम्। तथापि तस्यां स्थानिवत्त्वानिषेधः। 'न पदान्त—' इत्यत्र हि पदान्तस्य विधानं प्रति न स्थानिवदिति भावसाधनो विधिशब्द आश्रितः। पदान्तस्य च विधानं द्वेधा—स्वरूपतोऽसिद्धस्यैव पदान्तस्य क्वचिद्विधानात्; यथा कानि सन्ति कौ स्त इत्यत्र। क्वचित्तु स्वरूपतः सिद्धस्यैव अपूर्वपदसंज्ञाविधानात्; यथा वेतस्वानित्यत्र स्वरूपतः सिद्धस्यैव सकारस्यापूर्वपदसंज्ञाविधानात् विशेषणविधानादपि विशिष्टविधानमिति पदान्तस्य विधानमिति। इह तूभयरूपाभावः; षडिकः सख्युरित्यत्र षकारेकारयोरन्तर्वर्तिविभक्त्या स्वरूपतः पदान्तत्वेन च सिद्धयोः 'यचि भम्' इति भसंज्ञायां पदसंज्ञापूर्विकायामपि कर्तव्यायां पदान्तविधानाभावात्स्थानिवत्त्वानिषेधेन भिन्नावधिकया भसंज्ञया पूर्वसिद्धपदत्वस्याबाधात् जश्त्वानिवृत्त्या षडिकसिद्धिः, 'न पदान्त—' इति स्थानिवत्त्वनिषेधाच्च यणभावः। एवं च 'यू स्त्र्याख्यौ नदी' इत्यत्रोपन्यस्ते 'कुमार्यै ब्राह्मणाय' इत्युदाहरणे 'क्यजन्तात्कर्तरि क्विप्' इति यत्प्रथमव्याख्यानं

कैयटस्य, तदप्युपपद्यते। एवं सति 'लोपो व्योर्वलि' इत्यत्र क्वौ प्रत्ययलक्षणेन यलोपाश्रयणेऽपि न दोषः, क्यजकारलोपस्य स्थानिवद्भावाभावात् विभक्तिनिमित्ते सत्यपि यणि क्विप्प्रत्ययनिमित्ते वलि लोपे यणोऽसिद्धत्वेन वलि लोपाप्रसङ्गात् ॥

नन्वेवमपि 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इत्यनङ्गीकारे कुमार्यै ब्राह्मणायेति क्यजन्तात् क्विबन्तोदाहरणानुपपत्तिः, यणि कर्तव्ये 'न पदान्त—' इति निषेधेऽपि 'आण्नद्याः' इति आड्विधेरपदान्तविधित्वेन स्थानिवत्त्वानिषेधात् पूर्वस्मादुत्तरस्य विधिं प्रत्यपि बेभिदिता मातिथिकः अपीपचन्नित्येतत्सिद्ध्यर्थं स्थानिवद्भावस्य भाष्यकारेण तत्राश्रितत्वात् आड्विधौ क्यजकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेन व्यवधानान्नद्या उत्तरस्य ङितो विधीयमानस्याटोऽप्राप्तेः। न च नद्यन्तादङ्गाद्विहितस्य ङिद्वचनस्य आडागम इति नदीग्रहणस्य षष्ठ्यन्तस्य विहितविशेषणत्वविज्ञानेन नद्युत्तरत्वानाश्रयणात् आटि कर्तव्ये सत्यपि स्थानिवत्त्वे आट् भवत्येवेति वाच्यम्, 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यधिकृत्य स्वादिविधानेऽपि पूर्वस्मादुत्तरस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावात् नद्यन्ताद्विधानाभावेन नदीग्रहणस्य विहितविशेषणत्वपक्षेऽपि आटोऽप्राप्तेरिति चेत्, उच्यते— पूर्वस्मादुत्तरस्यापि विधिं प्रति स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनाभावेनानाश्रयणात्। न तावत् बेभिदितेत्यत्र बेभिद्यशब्दात् यङन्तात् तृचि परमपीटं बाधित्वा नित्यत्वादल्लोपयलोपयोः कृतयोः तृच्प्रत्ययस्य 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति इट्प्रतिषेधः स्यात्, अल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् व्यवधानात् तन्निवृत्तिः प्रयोजनम्, कृतयोरप्यल्लोपयलोपयोः तृचो वलादित्वेन स्वत एव इटः प्राप्तेरविघातात् इटोऽपि नित्यत्वेन परत्वादल्लोपयलोपाभ्यां पूर्वमेव इट्सिद्धेः, तस्यां दशायाम् 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति इट्प्रतिषेधस्य प्राप्त्यभावात्, 'पूर्वं ह्यपवादाः प्रवर्तन्ते पश्चादुत्सर्गाः' इति न्यायः प्रकृते अङ्गीक्रियते, न तु 'परि-

Scanned with OKEN Scanner

हत्यापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते' इति कृतयोरल्लोपयलोपयोः 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति इट्प्रतिषेधात् इट् नित्य इति, 'यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्' इति न्यायात् । नापि मथितं पण्यमस्य मातिथिक इत्यत्र ठस्येकादेशे 'यस्येति च' इति लोपे च इकादेशस्य 'स्थानिवदादेशः—' इति स्थानिवद्भावात् 'इसुसुक्तान्तात्कः' इति प्राप्तवतः कादेशस्य तान्तात्पूर्वस्मात्परस्य ठस्य कादेशं प्रति 'यस्येति च' इति लोपस्य स्थानिवद्भावात् निवृत्तिः प्रयोजनम्, अजादिसंनिपातनिमित्तः 'यस्येति च' इति लोपस्तद्विघातकस्य कादेशस्य निमित्तं न भवतीति संनिपातपरिभाषयैव कादेशनिवृत्तिसंभवात् 'ठस्येकः' इत्यत्र वर्णनिर्देशपक्षे तान्तादङ्गात्परस्य ठकारस्य कादेशविधानेन अल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावाच्च । नापि अपीपचन्नित्यत्र पचेर्णिजन्तात् लुङि चङि णिलोपे चङकारान्त्यकारयोरेकादेशे तस्यादिवद्भावात् 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' इति प्राप्तवतो झेर्जुसादेशस्य णिलोपैकादेशयोः स्थानिवद्भावेन निवृत्तिः प्रयोजनम्; अभ्यस्तग्रहणस्य सिच्साहचर्येऽपि परत्वाद्बलवतो लङ्नियतविदिसाहचर्यात् लङ्विषयत्वविज्ञानादेव जुसादेशनिवृत्तिसिद्धेः लङोऽन्यत्र विदेश्च अव्यवहितस्य झेरसंभवात्, अन्यथा अबोभूवन्नित्यत्र यङ्लुगन्तात् लुङि झेर्जुसादेशप्रसङ्गात् । न च तत्र परत्वात् 'यस्य हलः' इत्यत्र यस्येति योगविभागाद्वा अन्तरङ्गं प्रतिपदविधिम् अपवादमपि लुकं बाधित्वा अतो लोपे तस्य स्थानिवद्भावात् व्यवधानात् झेर्जुसभाव इति वाच्यम्, 'यस्येति' इति योगविभागात् यङ्लुकि अतो लोपाङ्गीकारे तस्य स्थानिवद्भावादेव जङ्गमः, जङ्घनः, चङ्खनः, दरीदृशः, देद्यः, सनीस्रंसः, दनीध्वंसः, इत्यादिषु 'गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि' 'ऋदृशोऽङि गुणः' 'दीङो युडचि क्ङिति' 'अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति' इत्यादिभिः सूत्रैः उपधालोपगुणयुडुपधानकारलोपादिप्रसङ्गात् । अत एव धातुवृत्तौ विदिसाहचर्यात् अभ्यस्तग्रहणस्य लङ्विषयत्वविज्ञानादेव अबोभूवन्नित्यत्र लुङि जुसभावः समर्थितः ।

नापि तन्वन्तीत्यत्र उप्रत्ययस्य यणि कृते प्राप्तस्य वलादिलक्षणस्येटो निवृत्तिः पूर्वस्मात्परस्यापि विधौ स्थानिवद्भावाश्रयणस्य फलम् 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इत्यत्र अङ्गाधिकारात् अङ्गात्परस्यार्धधातुकस्य इड्विधानेन पूर्वस्मादङ्गात्परस्यार्धधातुकस्य इड्विधिं प्रति अजादेशस्य यणः स्थानिवद्भावेन वलादित्वाभावादिण्निवृत्तेः सुवचत्वादिति वाच्यम्, अन्तरङ्गे इटि कर्तव्ये बहिर्भूतप्रत्ययापेक्षस्य बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वेन वलादित्वाभावादेव इण्निवृत्तेः। 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इत्यत्र भाष्ये बेभिदितेत्यादिप्रयोजनोपन्यासेन पूर्वस्मादप्युत्तरस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावाश्रयणं तु निस्तात्पर्यकमेव। तथा हि— तत्र विधिग्रहणस्य प्रयोजनप्रश्ने बेभिदितेत्यादिसिद्धये सर्वविभक्त्यन्तसमासविज्ञानेन पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावः प्रयोजनमुपन्यस्तम्। ततश्च तत्प्रयोजनप्रत्याख्यानपरे 'नैतानि सन्ति प्रयोजनानि' इत्युत्तरग्रन्थे बेभिदितेत्यादीनामन्यथासिद्धत्वेऽपि तत्परीक्षां विनैव, यदि पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इह शास्त्रे अपेक्षितः तदा 'अचः परस्मिन्पूर्वस्य' इति संबन्धसामान्ये षष्ठीसमाश्रयणेनापि तल्लाभात् नैतद्विधिग्रहणस्य प्रयोजनं भवितुमर्हतीति पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावाश्रयणस्य कृत्वाचिन्तयैव प्रवृत्तत्वात्; अन्यथा उक्तप्रयोजनानामन्यथासिद्धत्वेन गौरवमात्रफलकस्य तस्याश्रयणानुपपत्तेः॥

भवतु वा पूर्वस्मादप्युत्तरस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः। न च कुमार्यै ब्राह्मणायेत्यत्र स्थानिवद्भावेन व्यवधानात् आटोऽप्राप्तिः, नदीग्रहणस्य षष्ठ्यन्तत्वेन विहितविशेषणत्वविज्ञानात्। न च प्रत्ययविधानेऽपि स्थानिवत्त्वम्, 'अचः परस्मिन्पूर्वविधौ' इत्यत्र निमित्तादादेशाद्वा पूर्वत्वविज्ञाने वैयाकरणः सौवश्व इत्यत्र यणः स्थानिवत्त्वात् आयावोः प्राप्तिमाशङ्क्य भगवता वार्तिककारेण 'अचः पूर्वत्वविज्ञानादैचोः सिद्धम्' इति अनादिष्टादचः पूर्वत्वस्य समाश्रितत्वात् तत्र अजादेशस्य स्थानिवद्भावदशायामचः पूर्वस्य विधानासंभवेन

कर्मसाधनविधिशब्दस्यावश्यमाश्रयणीयत्वात् प्रत्ययविधानकाले अचः पूर्वस्मादुत्तरस्य विधीयमानकार्याभावेन स्थानिवत्त्वाप्रसक्तेर्नद्यन्तादेव प्रत्ययविधानात् । तस्मात् न कुमार्यै ब्राह्मणायेत्यत्र क्यजन्तात् क्विबिति व्युत्पादनानुपपत्तिः; नापि सख्युरित्युदाहरणान्यथानुपपत्त्या 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इत्याश्रयणीयम् ॥

न च 'उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः' इति सूत्रे अञ्चतिग्रहणस्य नियमार्थत्वादेव धातुव्यावृत्तिसिद्धौ अधातुभूतपूर्वस्य संप्रति धातोर्नुमर्थमधातुग्रहणं व्यवस्थाप्य भाष्यकारेणोपन्यस्तस्य गोमन्तमिच्छति गोमत्यति गोमत्यतेरप्रत्यये गोमान् यवमान् इति रूपस्यानुपपत्तिः, 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इत्यनाश्रयणेन नुमि 'अत्वसन्तस्य—' इत्युपधादीर्घे च क्यचोऽतो लोपस्य स्थानिवद्भावादिति वाच्यम्, अधातुभूतपूर्वस्य नुमर्थमारब्धाधातुग्रहणसामर्थ्यादेव स्थानिवद्भावबाधनात् । न च गोमानिवाचरति गोमतति, गोमततेरप्रत्ययः गोमान् यवमानित्यत्र स्थानिवद्भावबाधनं विना चरितार्थस्याधातुग्रहणस्य क्यजन्तधातौ न तद्बाधकत्वमिति वाच्यम्, अञ्चुधातुतुल्यजातीयस्य औपदेशिकधातोः उखास्रत् इत्यादावेव नियमाश्रयणादपि प्रत्ययान्तधातुमात्रस्य नुमागमव्यावृत्त्यभावेन स्वविषये स्थानिवद्भावबाधनं विना तस्य प्रयोजनान्तराभावात् । न चैवमपि क्यजन्ते गोमानित्यत्र 'अत्वसन्तस्य—' इत्युपधादीर्घविधौ स्थानिवद्भावाभावाय 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इत्याश्रयणीयमिति वाच्यम्, 'न पदान्त—' इति दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात् । न च 'न पदान्त—' इति सूत्रे पापच्यतेः पापक्तिः यायष्टिरित्यादौ कुत्वादिषु कर्तव्येषु स्थानिवत्त्वनिषेधार्थम् 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति वार्तिकमाश्रित्य वरेयलोपस्वरवर्जं द्विर्वचनादिषु स्थानिवत्त्वनिषेधारम्भस्य प्रत्याख्यातत्वादाष्टमिकदीर्घादन्यत्र स्थानिवत्त्वनिषेधो न भविष्यतीति वाच्यम्, 'द्विर्वचनादीनि च प्रयो-

जनानि न पठितव्यानि भवन्ति । पूर्वत्रासिद्धेनैव सिद्धानि भवन्ति' इत्यत्र आदिग्रहणस्य पूर्वोत्तरसंदर्भेण प्रकारार्थत्वसूचनेन पूर्वत्रासिद्धीयानामेव प्रत्याख्यानेन दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधप्रत्याख्यानतात्पर्यावश्यंभावाभावात् । 'मपर्यन्तस्य' इति सूत्रे भाष्यकारेण 'मान्तस्येत्युच्यमाने यत्रैव मान्ते युष्मदस्मदी तत्रैवैते आदेशाः स्युः' इति ग्रन्थेन युष्मदस्मदोः 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि तदन्तात् क्विपि णिलोपे च मान्तयोस्त्वाहाद्यादेशान्यथानुपपत्त्यापि न 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इत्याश्रयणीयम्, मान्तयोर्युष्मदस्मदोस्त्वाहाद्यादेशा इति वचनसामर्थ्यादेव स्थानिवद्भावबाधस्य प्रतिपत्तुं शक्यत्वात् ॥

इति श्रीमद्भारद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रीमदद्वैतविद्याचार्यश्रीमहाव्रतयाजि-श्रीमदप्पयमखिवराविरचितायां पाणिनीयवादनक्षत्रमालायां क्वौ लुप्तं न स्थानिवदित्यर्थस्य निराकरणसमर्थः श्रवणनक्षत्रवादः समाप्तः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ यदुक्तम्—अन्तर्भूतक्यजकारापेक्षेऽन्तरङ्गे यणि कर्तव्ये बहिर्भूतक्विबपेक्षस्य बहिरङ्गस्य वलि लोपस्य असिद्धत्वाद्यणभाव इति; तन्नोपपद्यते, 'नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः' इति परिभाषया बहिरङ्गपरिभाषाया निषेधादित्येतत्प्रसङ्गात्कथान्तरं प्रस्तूयते—

'नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः' इत्येतस्याः परिभाषायाः क्वचिद्ग्रन्थे, यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वा अचोरानन्तर्यमाश्रीयते तत्र बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तत इत्यर्थो व्याख्यायते; क्वचित्तु यत्रान्तरङ्गे अचोरानन्तर्यं तत्र बहिरङ्गं नासिद्धमिति प्रतीयते । अतो विप्रतिपत्तिः । तत्र अन्तरङ्गे अजानन्तर्याश्रयणे बहिरङ्गे

नासिद्धमिति न्याय्यम्, 'न धातुलोप आर्धधातुके' इत्यत्र भाष्यकारेण आर्धधातुकग्रहणस्य लोपविशेषणत्वे उपेद्धः प्रेद्ध इत्यत्र अनार्धधातुकनिमित्तस्यापि आद्गुणस्य प्रतिषेधः स्यादित्याशङ्क्य एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गे प्रतिषेधे कर्तव्ये पदद्वयाश्रयस्य बहिरङ्गस्य गुणस्यासिद्धत्वात्प्रतिषेधाभाव इति परिहृतत्वात्। अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्यत्र क्वचिदजानन्तर्याश्रयणमात्राश्रयणेन बहिरङ्गपरिभाषानिषेधे हि तत्समाधानानुपपत्तिः। अत एव कैयटेनापि 'नाजानन्तर्ये—' इति निषेधात्कथं परिभाषाप्रवृतिः' इत्याशङ्क्य 'यत्र कार्यविधौ—' इत्यादिना 'अस्मिंस्तु प्रतिषेधसूत्रे नास्त्यचोरानन्तर्याश्रयणमित्यदोषः' इत्यन्तेन ग्रन्थेन अक्षद्यूरिति दृष्टान्तमुपन्यस्य, अन्तरङ्ग एवाजानन्तर्याश्रयणे बहिरङ्गपरिभाषानिषेधो नान्यत्रेत्यभिप्रायेण समाहितमिति प्रथमा कक्ष्या॥

यदि अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरजानन्तर्याश्रयणमात्रेण बहिरङ्गपरिभाषानिषेधो न स्यात्, तदा 'अदसो मात्' इत्यत्र 'मात्प्रगृह्यसंज्ञायां तस्यासिद्धत्वादयावेकादेशप्रतिषेधः' इति वार्तिककारेणोपन्यस्तम् 'मात्' इति सूत्रविन्यासे अमी अत्र अमू अत्र अमी आसते अमू आसाते इत्युदाहरणेषु मुत्वमीत्वयोरसिद्धत्वात् अयादिप्रसञ्जनमनुपपन्नं स्यात्, एकपदाश्रितत्वेन अन्तरङ्गेषु मुत्वादिषु पदद्वयाश्रयत्वेन बहिरङ्गाणामयादीनामसिद्धत्वेन पूर्वाभावेन 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यस्याप्रवृत्तेः। अतस्तदन्यथानुपपत्त्या बहिरङ्गेऽप्यजानन्तर्याश्रयणे बहिरङ्गपरिभाषानिषेधोऽवश्यमभ्युपगन्तव्यः। अत एव तत्र कैयटेनापि इममर्थमाशङ्क्य, 'नाजानन्तर्ये—' इति बहिरङ्गपरिभाषानिषेधात्' इत्येव परिहृतः। अत एव हरदत्तेनापि 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इत्यत्र प्रसङ्गात् 'यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वा अचोरानन्तर्यमाश्रीयते तत्र बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तते' इति 'नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः' इत्येतत्परिभाषार्थो व्याख्यातः। 'षत्वतुकोरसिद्धः' इत्यत्रापि 'यत्रान्तरङ्गस्य बहिरङ्गस्य वा अचोरानन्तर्यं निमित्तत्वेनाश्रितम्, तत्र बहिरङ्गपरिभाषा न भवति' इति तेनैव तत्परिभाषार्थो व्याख्या-

तः । धातुवृत्तावपि श्यन्विकरणादौ एवंविध एतत्परिभाषार्थो व्याख्यातः— 'अचोरानन्तर्यं यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वा विधावाश्रीयते, न तत्र असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति परिभाषा प्रवर्तते' इति । यत्तु— 'न धातुलोपे—' इत्यत्र भाष्यकृता बहिरङ्गे अजानन्तर्याश्रयणेऽपि बहिरङ्गपरिभाषया गुणनिषेधपरिहारः कृतः, तदहृदयवचनमेव; न हि तत्र अन्तरङ्गे गुणनिषेधे कर्तव्ये बहिरङ्गस्यासिद्धत्वात् गुणसिद्धिः, गुणशास्त्रस्यासिद्धत्वान्निषेध्याभावान्निषेधानिर्वृत्तावपि गुणशास्त्रस्यासिद्धत्वेनैव स्वकार्याप्रवर्तनात्, यावद्गुणशास्त्रप्रवृत्ति निषेधशास्त्रस्यापि प्रवृत्त्या तस्यासिद्धत्वात् । न च गुणशास्त्रं निषेधशास्त्रदृष्ट्या हि असिद्धम्; स्वतस्तु सिद्धमेवेति वाच्यम्, प्रतिपत्तुर्वैयाकरणस्य गुणशास्त्रोपस्थितिसमये निषेधशास्त्रस्याप्युपस्थित्या तत्काले तया बहिरङ्गपरिभाषया गुणशास्त्रस्यासिद्धत्वज्ञानेन गुणनिर्वृत्तिबुद्ध्यभावादसाधुत्वभ्रमापत्तेः । तस्मान्नैव विशेषः— गुणशास्त्रस्य निषिद्धत्वेन वा असिद्धत्वेन वा बाधात् तच्छास्त्रं स्वकार्यं न प्रवर्तयतीति । दृश्यते हि तत्र सूत्रस्यैवोपरि प्रत्याख्यास्यमानत्वात् सूत्रार्थवेलायामेवंजातीयकमेव परीक्षारहितमनादराधिकं वचनं भाष्यकारस्य । यथा— तत्रानुपदमेवार्धधातुकग्रहणस्य प्रयोजनप्रश्नानन्तरम् 'त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति' इति प्रत्युदाहरणम्; तदपरीक्ष्यैव 'किं पुनः—' इत्यादिविचारान्तरारम्भश्च । तत्र आर्धधातुकग्रहणस्य लोपगुणवृद्ध्युभयविशेषणत्वाभ्युपगमेऽपि भेद्यत इत्येतदर्थमवश्याश्रयणीयेन अन्यपदार्थनिर्देशकस्य आर्धधातुकपदस्याभावेऽपि 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इत्यत्र एकाच्पद इव वक्तुं शक्येन बहुव्रीहिनिर्देशेनैव रोरवीतीत्यत्र निषेधाप्रसक्तेः 'क्ङिति च' इत्युत्तरसूत्रे च 'अथ वा पूर्वस्मिन्योगे यदार्धधातुकग्रहणं तदनवकाशम्' इति आर्धधातुकग्रहणानर्थक्यस्य स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वाच्च तत्र परीक्षाराहित्यस्यावगन्तुं शक्यत्वात् । भाष्यप्रदीपस्थमाक्षेपसमाधानमपि यथामूलहृदयमेव प्रवृत्तमिति । अत एव 'न धातुलोपे—' इत्यत्र हरदत्तेन उपेद्ध इत्यत्र गुणनिषेधे गुणस्यासिद्धत्वमाशङ्क्य 'नाजानन्तर्ये—' इति निषेधादसिद्धत्वाभाव उक्त इति द्वितीया ॥

Scanned with OKEN Scanner

अन्तरङ्गे अजानन्तर्याश्रयणे बहिरङ्गपरिभाषानिषेधः, न बहिरङ्गे। न च 'अदसो मात्' इत्यत्र 'मात्प्रगृह्यसंज्ञायाम्—' इति वार्तिकेन अमी आसत इत्यादौ अयादिप्रसञ्जनानुपपत्तिः, अमी अत्रेत्यादौ अयादीनां मुत्वादीनां च युगपत्प्रसक्तिसमये समकालमुपस्थितयोः 'असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे' 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनयोर्विप्रतिषेधे 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति परत्वात्प्रवृत्तेन पूर्वत्रासिद्धत्वेन बहिरङ्गासिद्धत्वस्य बाधनात्। बहिरङ्गासिद्धत्वं हि 'वाह ऊठ्' इत्यत्र ज्ञापितत्वात्पूर्वम्। यथा बहिरङ्गासिद्धत्वे पूर्वाभावात् 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यस्यासंभवः, तथा पूर्वत्रासिद्धत्वे अन्तरङ्गाभावाद्बहिरङ्गासिद्धत्वस्याप्यसंभव इत्युभयासंभवरूपविप्रतिषेधस्यापि सत्त्वात्। न च 'पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य' इति न्यायात् बहिरङ्गासिद्धत्वे कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धत्वस्यैवासिद्धत्वात् अयादिप्रसञ्जनानुपपत्तिः, 'पूर्वत्रासिद्धमधिकारः परस्य परस्य पूर्वत्र पूर्वत्रासिद्धत्वविज्ञानार्थम्' इति वार्तिककारेण तस्याधिकारत्वव्यवस्थापनात्तत उत्तरसूत्राणामेवासिद्धत्वेन तस्यैवासिद्धत्वाभावात् स्वात्मनि क्रियाविरोधाच्च। अतो न तत्रायादिप्रसञ्जनान्यथानुपपत्त्या बहिरङ्गे अजानन्तर्याश्रयणे बहिरङ्गपरिभाषानिषेधकल्पनं युक्तम्। यत्तु तत्र कैयटेन 'नाजानन्तर्ये—' इति बहिरङ्गपरिभाषाया निषेध इति परिहृतम्, तत् 'न धातुलोपे—' इत्यत्रत्यभाष्यविरोधात् तत्रत्यस्वव्याख्यानविरोधाच्चोपेक्ष्यम्। न धातुलोपसूत्रे हरदत्तवचनमपि तद्भाष्यविरोधादनादरणीयमिति तृतीया ॥३॥

मा भूत् 'अदसो मात्' इत्यत्र अयादिप्रसञ्जनान्यथानुपपत्त्या बहिरङ्गाजानन्तर्याश्रयणे बहिरङ्गपरिभाषानिषेधस्य तत्परिभाषार्थत्वकल्पनम्, तदुपपत्तेरुक्तत्वात्। किं तु ज्ञापकस्याप्यनुसरणेन तमर्थं कल्पयामः। तथा हि— 'नाजानन्तर्ये—' इत्यस्या हि परिभाषायाः 'षत्वतुकोरसिद्धः' इत्यसिद्धत्ववचनं ज्ञापकमुपन्यस्तम् 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इत्यत्र भाष्यकारेण। ज्ञापकं हि नाम तदुच्यते— यद्दृष्टं श्रुतं वानुपपद्यमानं स्वार्थोपपादकमर्थान्तरं कल्पयति।

यथा—शतवर्षजीविनो देवदत्तस्य गृहासत्त्वं दृष्टं श्रुतं वा अनुपपद्यमानं स्वोपपादकं बहिःसत्त्वं कल्पयति। यथा—धूमो वह्निं विना अनुपपद्यमानः स्वोपपादकमेव वह्निं कल्पयति। यथा वा इह व्याकरणे प्रष्ठौह इत्यत्र संप्रसारणमात्रविधानेऽपि पूर्वरूपत्वे ण्विप्रत्ययापेक्षया पुगन्तलघूपधगुणे च 'वृद्धिरेचि' इति वृद्ध्या रूपसिद्धावानर्थक्यादनुपपद्यमानं वृद्ध्यर्थमूड्विधानं स्वोपपादकमेव अन्तरङ्गे बहिरङ्गासिद्धत्वं कल्पयति, अन्तरङ्गे गुणे कर्तव्ये बहिर्भूतशस्निमित्तकभसंज्ञापेक्षत्वेन बहिरङ्गस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वादूड्विधानानर्थक्याभावात्तदुपपत्तेः। तथा कोऽसिचत् अधीत्येत्यादौ षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशस्य पदद्वयाश्रितत्वेन बहिरङ्गस्य 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्येवासिद्धत्वे, लक्षणमुखेनानेनाल्पेनोपायेन महतो महतः शब्दौघान् प्रतिपादयितुं प्रवृत्तस्य वर्णमात्रमप्यनर्थकमप्रयुञ्जानस्य पाणिनेराचार्यस्य 'षत्वतुकोरसिद्धः' इति शास्त्रारम्भोऽनुपपद्यमानः स्वोपपादकमेवार्थं कल्पयेत्; स च बहिरङ्गे अजानन्तर्याश्रयणे बहिरङ्गपरिभाषानिषेध एव। एतेनैव ह्यर्थेन कोऽसिचत् अधीत्येत्यादौ बहिरङ्गे एकादेशे अजानन्तर्याश्रयणात् षत्वे तुकि च कर्तव्ये तस्यासिद्धत्वालाभात् शास्त्रारम्भ उपपादितो भवेत्; न तु अन्तरङ्गे अजानन्तर्याश्रयणे बहिरङ्गपरिभाषानिषेधेन, सत्यपि तस्मिन्नन्तरङ्गे षत्वे तुकि च अजानन्तर्याश्रयणाभावेन बहिरङ्गपरिभाषाया अनिषेधात् असिद्धत्वलाभे तच्छास्त्रारम्भानुपपत्तेर्वज्रलेपायमानत्वात्। तस्माद्बहिरङ्गाजानन्तर्याश्रयणे बहिरङ्गपरिभाषानिषेध एव प्रामाणिकः; स एव तत्परिभाषार्थ इति युक्तम्। न चैवं त्वया ज्ञापकभूम्यनुसरणेन बहिरङ्गाजानन्तर्याश्रयणे बहिरङ्गपरिभाषाया निषेधकल्पने अन्तरङ्गे अजानन्तर्याश्रयणे बहिरङ्गपरिभाषाया निषेधालाभात् अक्षद्यूरित्यादौ अन्तरङ्गे यणि बहिरङ्गस्यौठोऽसिद्धत्वात् यणभावप्रसङ्गः; 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इत्यत्र भाष्यकारेण नाजानन्तर्यपरिभाषया अक्षद्यूरित्यत्र यणादेशसमर्थनं चानुपपन्नं स्यादिति वाच्यम्, 'षत्वतुकोरसिद्धः' इति शास्त्रारम्भेण लाघवादन्तरङ्गबहिरङ्गरूपविशेषोदासीन्येन अजानन्तर्याश्रयणमात्रेण बहिरङ्गपरिभाषानिषेधकल्पनात् तावतैव तच्छास्त्रारम्भोपपादकत्वसंभवेनातिरिक्त-

विशेषकल्पने गौरवाच्च । न च बहिरङ्गे अजानन्तर्याश्रयणेऽपि बहिरङ्गपरिभाषानिषेधाभ्युपगमे पचावेदं पचामेदमित्यत्र एकादेशस्य बहिरङ्गस्यासिद्धत्वाभावात्तस्य च पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावेन लोङ्ग्रहणेन ग्रहणात् 'एत ऐ' इति ऐत्वप्रसङ्गः, विप्रतिषेधसूत्रे भाष्यकारेण पचावेदं पचामेदमित्याद्यर्थं बहिरङ्गपरिभाषाश्रयणं चानुपपन्नं स्यादिति वाच्यम्, अन्तरङ्गे अजानन्तर्याश्रयणे बहिरङ्गपरिभाषानिषेधमभ्युपगच्छतस्तवापि स्योनः स्योनेत्यत्र सिवेरौणादिके नप्रत्यये ऊठि अन्तरङ्गे यणि कर्तव्ये बहिरङ्गस्य लघूपधगुणस्यासिद्धत्वाभावात्परत्वाल्लघूपधगुणे स्योन इति रूपासिद्धिप्रसङ्गात् ; 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इत्यत्रैव भाष्ये बहिरङ्गपरिभाषयैव स्योनः स्योनेत्यत्र यणि कर्तव्ये लघूपधगुणस्यासिद्धत्वप्रतिपादनं चानुपपन्नं स्यादिति तस्योभयसमाधेयत्वादिति चतुर्थी ॥

यदुक्तम्—अन्तरङ्गे अजानन्तर्याश्रयणे बहिरङ्गपरिभाषानिषेधाभ्युपगमपक्षेऽपि स्योनः स्योनेत्यत्र यणि कर्तव्ये बहिरङ्गलघूपधगुणस्य असिद्धत्वाभावात् परत्वाल्लघूपधगुणप्रसङ्ग इति, तन्न; नाजानन्तर्यपरिभाषया गुणशास्त्रस्यासिद्धत्वनिषेधेऽपि सिद्धस्यैव गुणशास्त्रस्य परस्यापि अन्तरङ्गेण यणशास्त्रेण वृक्षेभ्य इत्यादौ परेण पूर्वस्येव बाधनात् यणादेशोपपत्तेः । न च 'अन्तरङ्गं बलीयः' इति लोकसिद्धो न्यायः । 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इत्येतत्तु एतच्छास्त्रासाधारणः संकेतः । तथा च लोकशास्त्रीयवचनयोर्विरोधे प्रत्यासत्त्या शास्त्रीयवचनमेव अङ्गीकर्तुं युक्तमिति शास्त्रीयस्य बहिरङ्गासिद्धत्वस्य निषेधे परत्वात् गुणः स्यादेवेति वाच्यम्, 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इत्यत्र विप्रतिषेधे परमित्येव सिद्धे कार्यग्रहणसामर्थ्यात् अर्हार्थे कृत्यप्रत्ययविज्ञानात् विप्रतिषेधे परं यत् कर्तुमर्हं तत् भवतीति सूत्रार्थपर्यवसानेन अनित्यबहिरङ्गोत्सर्गेभ्यो लोकन्यायादेव बलवत्सु नित्यान्तरङ्गापवादेषु कर्तव्येषु अनित्यादीनां कृत्यर्हत्वाभावादेव तच्छास्त्रस्य तत्राप्रवृत्तेः । तदुक्तं जयादित्येन—'उत्सर्गापवादनित्यानित्यान्तरङ्गबहिरङ्गेषु तुल्यबलता नास्तीति नायमस्य शास्त्रस्य विषयः' इति । अत एव भगवता

वार्तिकाचार्येणापि अनेनैवाभिप्रायेण 'अन्तरङ्गं च— अन्तरङ्गं बलीयो भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम्? यणेकादेशेत्वोत्वानि गुणवृद्धिद्विर्वचनाल्लोपस्वरेभ्यः' इति विप्रतिषेधसूत्रे लोकसिद्धमेवान्तरङ्गबलीयस्त्वमिह शास्त्रे परत्वापेक्षयापि समर्थितम् । 'अचः परस्मिन्पूर्वविधौ'-इत्यत्र भाष्यकारेणापि 'प्रत्यङ्गवर्ती लोको लक्ष्यते' इत्यादिना लोकदृष्टान्तोपन्यासेन पट्व्या मृद्व्या इत्यत्र परस्मात्परयणादेशादन्तरङ्गस्य पूर्वयणादेशस्य बलवत्त्वं समर्थितमिति मत्पक्षे तावन्न दोषः । त्वत्पक्षे बहिरङ्गेऽपि अजानन्तर्याश्रयणे बहिरङ्गासिद्धत्वनिषेधे पचावेदं पचामेदमित्यत्र प्रथमप्रवृत्तमाद्गुणं निमित्तीकृत्य पश्चात्प्रवर्तमानेन ऐत्वेनान्तरङ्गेणापि प्रथमप्रवृत्तस्य बहिरङ्गस्य बाधितुमशक्यतया बहिरङ्गस्यासिद्धत्वमन्तरेण अन्तरङ्गबलीयस्त्वमात्रेण आदेशलक्षणप्रतिषेधानिर्वाहादैत्वप्रसङ्गो दुर्वारः । किं च उपेयाय उपेयाज उपोह्यते प्रोह्यते अम्बात्र कुमारीदम् आराशस्त्रीदं धानाशष्कुलीदं युगवरत्रार्थं निष्कौशाम्बीदं निर्वाराणसीदम् इत्यादिषु एकादेशस्यान्तादिवद्भावात् अभ्यासस्य 'ह्रस्वः' 'उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः' 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इत्येते विधयः प्राप्नुवन्ति, त्वन्मते बहिरङ्गे अजानन्तर्याश्रयणेऽपि बहिरङ्गासिद्धत्वनिषेधेन अन्तरङ्गे ह्रस्वे कर्तव्ये एकादेशस्यासिद्धत्वाभावात् । तथा दध्यत्र मध्वत्र काक्यर्थं वास्यर्थमित्यत्र बहिरङ्गे यणि कृते अन्तरङ्गः संयोगान्तलोपः संयोगादिलोपश्च पूर्वोक्तादेव हेतोः प्राप्नुतः । 'यणेकादेशदीर्घैत्वेषु बहिरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धम्' उपसर्जनह्रस्वत्वे च' 'नाभ्यासादीनां ह्रस्वत्वे । न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्' 'संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेधः । न वा झलो लोपात् । बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा' इति 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' 'अन्तादिवच्च' 'संयोगान्तस्य लोपः' इति सूत्रेषु बहिरङ्गासिद्धत्वेनैव परिहृतत्वात्तद्विरोधापत्तिश्च । यत्तु— अन्तरङ्गे अजानन्तर्याश्रयणे बहिरङ्गासिद्धत्वनिषेधस्य स्वोपपादकत्वाभावात् न 'षत्वतुकोरसिद्धः' इति शास्त्रारम्भो ज्ञापक इति, तन्न; अन्तरङ्गे षत्वे तुकि च अजानन्तर्या-

श्रयणाभावेन बहिरङ्गस्यैकादेशस्य असिद्धत्वनिषेधाभावात् कोऽसिचत् अधी- त्येत्यादौ स्वविषये तस्य फलवत्त्वोपपादनेन तदारम्भोपपादकत्वासंभवेऽपि अक्ष- द्यूरित्यादिस्वफलेन तस्य फलवत्त्वोपपादनात्तदारम्भोपपादकत्वोपपत्तेः । सन्ति ह्येवंजातीयकान्यपि ज्ञापकानि भाष्यकारेणोपन्यस्तानि । यथा— 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा' इत्यत्र रूपग्रहणम् 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इति परि- भाषायां ज्ञापकम् । तत्र हि 'स्वं शब्दस्याशब्दसंज्ञायाम्' इतीयत्युच्यमाने यद्यप्यग्न्यादेः शब्दस्य अग्निशब्दादिवत् अङ्गारादिकमपि साधारण्येनात्मीय- त्वात् स्वम्, तथापि प्रतीतावुपदेशानपेक्षत्वादन्तरङ्गत्वादहेयत्वादसाधारणत्वाच्च स्वशब्देनाग्निशब्दत्वादिकं रूपमेव गृह्यते, न त्वर्थ इति व्यावर्त्याभावेन आनर्थ- क्यादनुपपद्यमानं रूपग्रहणम्, प्रतीतावुपदेशापेक्षं बहिरङ्गं हेयं साधारणमप्यर्थ- स्वरूपं शब्दस्य स्वं शब्दग्रहणेषु स्वरूपतुल्यकक्ष्यतया गृह्यत इत्येतस्यार्थस्य 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इति परिभाषाप्रतिपाद्यस्य सत्यप्यन्तरङ्गत्वादिहेतौ 'स्वं रूपम्—' इत्यत्र स्वशब्देन अग्निशब्दत्वादितुल्ययोगक्षेमतया ग्रहीतुं योग्यस्याप्यर्थस्य शब्दं प्रत्यज्ञातत्वेन विधियोगासंभवात् अर्थव्यावृत्तिसिद्धेः स्वविषये फलमसंपादयतोऽपि काशे कुशे वंशे इत्यत्र 'शे' इति प्रगृह्यसंज्ञा- निवृत्तिरूपस्वफलेनैव फलवत्त्वापादनात्स्वारम्भोपपादकस्य ज्ञापकमिति समर्थि- तम् । अतो मत्पक्षेऽपि न 'षत्वतुकोरसिद्धः' इति शास्त्रारम्भस्य ज्ञापकत्व- विरोध इति पञ्चमी ॥

यदुक्तम्— स्योनः स्योनेत्यादौ अन्तरङ्गेऽजानन्तर्याश्रयणात् बहिरङ्गा- सिद्धत्वनिषेधेऽपि लोकसिद्धेन अन्तरङ्गबलीयस्त्वेन यणादेशो गुणं बाधत इति, तन्न; विप्रतिषेधसूत्रे भाष्यकारेण 'उभे तर्हि कर्तव्ये । नेत्याह । अनयैव सिद्धं परिभाषया— इहापि स्योनः स्योनेति' इत्यादिग्रन्थेन बहिरङ्गस्य गुणस्या- सिद्धत्वादेव यणादेशसिद्धिमुक्त्वा, 'अन्तरङ्गं च । किं प्रयोजनम्' यणेका- देशत्वोत्वानि गुणवृद्धिद्विर्वचनाल्लोपस्वरेभ्यः' इत्यादिवार्तिके बहुप्रयोजननिर्वाह-

कत्वेन वार्तिककारेणोपन्यस्तस्याप्यन्तरङ्गबलीयस्त्वस्य लौकिकन्यायस्य बहिरङ्गासिद्धत्वमन्तरेण पचावेदं पचामेदमित्यादौ प्रथमप्रवृत्तबहिरङ्गविषयप्रयोजननिर्वाहकत्वाभावात् पचावेदमित्याद्यर्थवाह ऊडित्यूड्विधानज्ञापितस्वप्रदर्शितबहिरङ्गासिद्धत्वपरिभाषयैव वार्तिककारोपन्यस्तसकलप्रयोजननिर्वाहाद्व्यापकत्वात् शास्त्रीयपरिभाषामेव अङ्गीकृत्य प्रयोजनाभावेन गौरवेण च लोकसिद्धन्यायाश्रयणस्येह शास्त्रे परित्यक्तत्वात् शास्त्रीयपरिभाषायाश्च निषिद्धत्वात् परत्वात् गुणप्रसङ्ग इति स्योनः स्योनेत्यादौ त्वत्पक्षेऽपि दोषो दुर्वारः। कथं तर्हि 'अचः परस्मिन्पूर्वविधौ' इत्यत्र भाष्यकारेणैव 'प्रत्यङ्गवर्ती लोको लक्ष्यते' इत्यादिग्रन्थे लोकदृष्टान्तोपन्यासेन अन्तरङ्गबलीयस्त्वं समर्थितमिति चेत्, शृणु तावदव्यासङ्गेन— तत्र हि 'अचः परस्मिन्पूर्वविधौ' इत्यनारम्भे पट्व्या मृद्व्या इत्यत्र 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति परिभाषया नित्यस्यापि परयणादेशस्य असिद्धत्वात् पूर्वयणादेशस्यासंनिधानात्कथं बहिरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिः? कथं वा पूर्वपरतयोभययणादेशप्रवृत्तिवत् 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' 'अनित्यान्नित्यं बलीयः' इति परिभाषयोर्न्यायसिद्धतयोपस्थितौ नित्यबलीयस्त्वमनादृत्य बहिरङ्गपरिभाषाप्रवर्तनमित्याकाङ्क्षायाम्, 'अवश्यं चैषा आश्रयितव्या स्वरार्थम्' इत्यादिग्रन्थेन 'बहुप्रयोजनैषा परिभाषा' इति बहुशास्त्रे बहुप्रयोजनसिद्धिं चोपन्यस्य नित्यबलीयस्त्वाद्बहिरङ्गपरिभाषासिद्धस्य अन्तरङ्गबलीयस्त्वस्य बलवत्त्वाश्रयणेन 'नित्यादन्तरङ्गं बलीयः' इति परिभाषा 'परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयः—' इति परिभाषैकदेशभूता अवश्यकर्तव्या; सा च लोकतः सिद्धा, अवश्यकर्तव्यश्वशुरादिसंबन्धिकार्यकरणात्पूर्वमन्तरङ्गसुहृत्कार्यान्तानुष्ठानस्य लोके दर्शनादिति नित्यबलीयस्त्वात् बहिरङ्गपरिभाषासिद्धस्य अन्तरङ्गबलीयस्त्वस्यैव बलवत्त्वं लोकदृष्टान्तेन शास्त्रेऽपि समर्थितम्; न तु प्रथमं पट्व्या मृद्व्या इत्यत्र लोकसिद्धान्तरङ्गबलीयस्त्वेन पूर्वयणादेशसिद्धिमुक्त्वा नित्यबलीयस्त्वसत्प्रतिपक्षशङ्कया नित्यादन्तरङ्गबलीयस्त्वं समर्थितम्, तथा सति 'एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्यसिद्धत्वात् बहिरङ्गलक्षणस्य

Scanned with OKEN Scanner

परयणादेशस्यान्तरङ्गलक्षणः पूर्वयणादेशो भविष्यति' इति परिभाषानुवादानुपपत्तेः, लोकसिद्धे ह्यन्तरङ्गबलीयस्त्वे बहिरङ्गस्यासिद्धत्वाभावात् सिद्धस्यैव बहिरङ्गस्य तत्रान्तरङ्गेण बाधनात्, बहिरङ्गासिद्धत्वस्य 'वाह ऊठ्' इत्यत्र ज्ञापितशास्त्रीयपरिभाषैकविषयत्वात्, नित्यानित्यकार्यद्वयमात्रविषयस्य 'नित्यादन्तरङ्गं बलीयः' इति न्यायस्य नित्यकार्यद्वयेऽपि संभवतोऽङ्गीकारात् 'अन्तरङ्गं बलीयः' इति लोकदृष्टान्तसमर्थितन्यायेन स्योनः स्योनेत्यादौ यण्गुणयोरुभयोरनित्यत्वेन व्यवस्थित्यसिद्धेः शास्त्रीयपरिभाषायाश्च निषेधे त्वन्मतेऽपि तत्र दोषो दुर्वारः। किं च त्वत्पक्षे रियति धियति अदुद्रुवत् असुस्रुवत् इत्यत्र सार्वधातुकगुणात्परत्वात् शच्ङोः कृतयोः इयङुवङोर्लघूपधगुणस्य च प्राप्तौ अन्तरङ्गयोरियङुवङोरजानन्तर्याश्रयणात् बहिरङ्गासिद्धत्वनिषेधे लोकन्यायस्य च परित्यागात्परत्वात् गुणप्रसङ्गः। तस्मादुभयसमाधेया बहवो दोषाः। ज्ञापकभूम्यनुरोधस्तु मत्पक्षे विशेष इति षष्ठी ॥

यदुक्तम्— विप्रतिषेधसूत्रे अन्तरङ्गबलीयस्त्वस्य लौकिकन्यायसिद्धस्य भाष्यकारेण परित्यागात् अन्तरङ्गे अजानन्तर्याश्रयणे बहिरङ्गासिद्धत्वनिषेधमभ्युपगच्छतस्तवापि मते स्योनः स्योनेत्यादौ दोषो दुर्वार इति, तन्न; अद्य आऊढा अद्य आ ऋश्यादित्यादौ 'यस्य च निमित्तं लक्षणान्तरेण विहन्यते न तदनित्यम्' इति न्यायादुभयोरपि नित्ययोर्गुणसवर्णदीर्घत्वयोः 'धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्' इति न्यायेन गुणस्यान्तरङ्गत्वेऽपि तत्रैवाजानन्तर्याश्रयणात् नाजानन्तर्यपरिभाषया बहिरङ्गस्य सवर्णदीर्घस्यासिद्धत्वनिषेधेन परत्वात् पूर्वं सवर्णदीर्घत्वे पश्चादाद्गुणेनैव सिद्धौ 'ओमाङोश्च' इति पररूपारम्भादिह शास्त्रे सूत्रकारेणैवान्तरङ्गबलीयस्त्वज्ञापनात् 'आद्गुणात्सवर्णदीर्घत्वमाङभ्यासयोः' इत्यादिना अद्योढेत्यादौ गुणात्परत्वात् आङि पूर्वं सवर्णदीर्घत्वमुक्त्वा, 'स्वरदोषस्तु' इति पूर्वं दीर्घप्रवृत्तौ स्वरदोषम् आङि पररूपारम्भानर्थक्यं चाशङ्क्य, 'आङि पररूपवचनं तु ज्ञापकमन्तरङ्गबलीयस्त्वस्य' इति पररूपारम्भस्य

तस्य अन्तरङ्गबलीयस्त्वज्ञापकत्वमुक्त्वा, 'प्रयोजनं पूर्वसवर्णपूर्वत्वतहिलोपटेनङ्येयङिस्मिन्ङिणलोत्वमन्तरङ्गं बहिरङ्गलक्षणाद्वर्णविकारात्' इत्यन्तरङ्गबलीयस्त्वाश्रयणस्य वार्तिककारोक्तकतिपयप्रयोजनदूषणानन्तरम् 'वृक्षा अत्र प्लक्षा अत्र' इत्युदाहरणे बहिरङ्गम् 'अतो रोरप्लुतादप्लुते' इति उत्वं बाधित्वा 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति पूर्वसवर्णसिद्धिप्रयोजनमुपन्यस्य 'न चावश्यमिदमेव प्रयोजनम् । आद्ययोगे बहूनि प्रयोजनानि । तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या । प्रतिविधेयं दोषेषु' इति भाष्यकारेणापि विप्रतिषेधसूत्रोपन्यस्तस्योनाद्यनेकप्रयोजनसिद्ध्यर्थं तत्रैवोपन्यस्तकतिपयदोषसद्भावेऽपि दोषप्रतिविधानपूर्वकमन्तरङ्गबलीयस्त्वस्य अवश्याश्रयणीयत्वव्यवस्थापनाच्च । न च तत्रापि 'तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या' इति परिभाषापदेन व्यवहारात् बहिरङ्गासिद्धपरिभाषैव विप्रतिषेधसूत्रोपन्यस्तानेकप्रयोजनसिद्ध्यर्थं व्यवस्थापितेति वाच्यम्, बहिरङ्गासिद्धत्वपरिभाषायाः 'वाह ऊठ्' इत्यत्र ज्ञापितत्वेन 'ओमाङोश्च' इति ज्ञापकान्तरानपेक्षणात्; त्वन्मतेनापि यत्र बहिरङ्गासिद्धत्वम् 'नाजानन्तर्ये—' इति प्रतिषिद्धम्— वृक्षा अत्रेति, तत्र अन्तरङ्गबलीयस्त्वस्य पचावेदमित्यादौ बहिरङ्गासिद्धत्वस्य चावश्यकतया फलभेदस्य च सुगमत्वेन ऐक्यानुपपत्तेश्च; विप्रतिषेधसूत्रे अन्तरङ्गबलीयस्त्वस्य अनेकप्रयोजनोपन्यासानन्तरम् 'एतान्यस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि' इति अत्र परिभाषापदप्रयोगदर्शनाच्च । तस्मात् बहुप्रमाणविरोधात् विप्रतिषेधसूत्रे 'उभे तर्हि कर्तव्ये । नेत्याह । अनयैव सिद्धं परिभाषया स्योनः स्योना' इत्यन्तरङ्गबलीयस्त्वाश्रयणनिराकरणपरं भाष्यकारवचनं वार्तिककारोपन्यस्तान्तरङ्गबलीयस्त्वेन सकलप्रयोजनानिर्वाहात् ऊङ्विधानज्ञापितस्योपन्यस्तबहिरङ्गासिद्धत्वपरिभाषाया अवश्याश्रयणीयत्वोपन्यासोपयोगितया स्तुत्यर्थं वार्तिककारोक्तस्योनादिसकलप्रयोजननिर्वाहयोग्यताशालित्वमात्रप्रतिपादनपरमिति नेतव्यम्; अन्यथा तत्रैव बहिरङ्गासिद्धत्वस्य अक्षद्यूरित्यत्रातिव्याप्त्युपन्यासानन्तरं तत्परिजिहीर्षया 'नाजानन्तर्ये—' इति परिभाषाश्रयणानुपपत्तिः, अक्षद्यूरित्यत्र अन्तरङ्गे यणि अजानन्तर्याश्रयणस्यैव स्योनः

स्योनेत्यत्र अन्तरङ्गे यणि अजानन्तर्याश्रयणस्य सत्त्वात्; अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्यत्र क्वचिदजानन्तर्याश्रयणे बहिरङ्गासिद्धत्वनिषेधमभ्युपगच्छतस्तत्रापि स्योनादिसिद्धये एवमेव कल्पनीयत्वात् । तस्मादन्तरङ्गबलीस्त्वस्य शास्त्रे परित्यक्तुमशक्यत्वात् स्योनः स्योनेत्यादौ शचङन्ते च मत्पक्षे न कश्चिद्दोषः । त्वत्पक्षे तु उक्तरीत्या स्योनादौ शचङन्ते च दोषपरिहारेऽपि पचावेदमित्यादौ दोषो दुष्परिहर इति । एतेनेदं निरस्तम्— न धातुलोपसूत्रे 'यत्र कार्यविधौ अचोरानन्तर्येणाश्रयणम्, तत्र निषेधादनुपस्थानं परिभाषायाः । यथा अक्षद्यूः' इत्यादिवाक्ये कार्यविधाविति विशेषणात् कर्तव्यत्वेनोपस्थिते विधौ अचोरानन्तर्याश्रयणे बहिरङ्गासिद्धत्वं नेत्येव सिध्यति; न त्वन्तरङ्ग इति विशेषः, साक्षादश्रवणात् । तच्चान्तरङ्गे बहिरङ्गे वा उपपद्यते । एवं च उपेद्ध इत्यादौ गुणशास्त्रप्रवृत्तिपूर्वकत्वान्निषेधशास्त्रप्रवृत्तेस्तत्रैव कर्तव्यत्वेनोपस्थितिपर्यवसानात् तत्र अजानन्तर्याश्रयणाभावात् असिद्धत्वनिषेधाभावोपन्यासश्च संगच्छते । 'अदसो मात्' इत्यत्रापि अमी अत्रेत्यादौ ईत्वादीनामयादीनां च युगपत्प्रवृत्तावपि अयादिष्वजानन्तर्याश्रयणेन कर्तव्यत्वेनोपस्थिते विधावचोरानन्तर्याश्रयणानपायात् तत्र बहिरङ्गासिद्धत्वनिषेधेनायादिप्रसञ्जनसमर्थनं च कैयटकृतं संगच्छत इति नधातुलोपसूत्रे अदसोमात्सूत्रे च न क्वापि भाष्यवार्तिककैयटेषु विरोधः । पचावेदमित्यादौ अभ्यासोहाम्बार्थनदीनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वविधौ च एकादेशप्रवृत्त्युत्तरकालमेव एत ऐत्वस्य ह्रस्वस्य च प्राप्त्या कर्तव्यत्वेनोपस्थिते तत्राजानन्तर्याश्रयणाभावात् असिद्धत्वनिषेधाभाव इति कर्तव्यत्वेनोपस्थिते विधौ यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वाचोरानन्तर्याश्रयणम्, तत्र बहिरङ्गपरिभाषासिद्धत्वनिषेध इति कैयटाशयानुरोधेनाभ्युपगते मत्पक्षे न क्वापि शास्त्रे दोषः— इति, स्योनादौ रियतीत्यादौ च शचङन्ते यणियङुवङां गुणस्य च युगपत्प्रसक्तौ कर्तव्यत्वेनोपस्थिते यणादौ अजानन्तर्याश्रयणसत्त्वेन बहिरङ्गासिद्धत्वनिषेधतादवस्थ्यात् बहिरङ्गपरिभाषातिरिक्तस्य अन्तरङ्गबलीयस्त्वन्यायस्य शास्त्रे क्वाप्यनभ्युपगमाच्च कर्तव्यत्वेनो-

परिथते षत्वे तुकि च अचोरानन्तर्यानाश्रयणेन ज्ञापकभूम्यननुरोधस्य त्वत्पक्षेऽपि तुल्यत्वाच्चानुपपन्न एव त्वत्पक्ष इति सप्तमी ॥

यदुक्तम्— षष्ठश्रुतान्तरङ्गबलीयस्त्वसमाश्रयणपरानेकप्रमाणविरोधात् विप्रतिषेधसूत्रश्रुतमन्तरङ्गबलीयस्त्वसमाश्रयणनिराकरणपरं वचनमन्यथा नेतव्यमिति, तदनुपपन्नम्; प्रथमचरमश्रुतप्रमाणद्वयविरोधे प्रथमश्रुतप्रमाणस्यानुपसंजातविरोधित्वेन प्राबल्यात् तदनुरोधेनैव चरमश्रुतप्रमाणस्य नेतव्यत्वात् । तथा हि—विप्रतिषेधसूत्रे श्रुतमन्तरङ्गबलीयस्त्वाश्रयणनिराकरणपरं वचनमनुपसंजातविरोधित्वेन स्वार्थोल्लङ्घने कारणाभावात् स्वार्थमेवोपस्थापयति । 'संप्रसारणाच्च' इत्यत्र श्रुतं तु अन्तरङ्गबलीयस्त्वसमाश्रयणपरं वचनं तन्निराकरणे प्रथमश्रुतप्रमाणोपस्थिते बुद्धिस्थे सति तद्विरोधात् तत्समाश्रयणमुपस्थापयितुं नेष्टे; येन चरमश्रुतप्रमाणोपस्थितिविरोधात् प्रथमश्रुतप्रमाणस्य स्वार्थोल्लङ्घनेन बहिरङ्गपरिभाषास्तुत्यर्थता भवेत् । अत एव 'उच्चैर्ऋचा क्रियते उपांशु यजुषा उच्चैः साम्ना' इति वाक्ये श्रुतानां सपादबद्धापादबद्धमन्त्रगीतिविशेषवाचिनाम् ऋगादिपदानां स्वार्थोपस्थापकत्वे 'तेभ्यस्तपस्तेपानेभ्यस्त्रयो वेदा अजायन्त । अग्नेर्ऋग्वेदः । वायोर्यजुर्वेदः । आदित्यात्सामवेदः' इत्युपक्रमगतार्थवादश्रुतेन मन्त्रब्राह्मणसमुदायात्मककाठकादिग्रन्थविशेषवाचकेन असंजातप्रतिपक्षत्वान्निरङ्कुशमुपस्थापितस्वार्थेन वेदपदेन वेदानभिष्टुत्य ऋगादीनामुच्चैःस्वरादिगुणविधाने स्तुतिविधानयोरन्वयासंभवेनैकवाक्यत्वासंभवात् उभयोरेकविधित्वावश्यंभावेन प्रथममुपस्थापितस्वार्थवेदपदाविरोधाय स्वार्थमुल्लङ्घ्य ऋगादिपदानां लक्षितलक्षणया तत्तद्वेदपदार्थोपस्थापकत्वात् यत् ऋग्वेदेन क्रियते विधीयते तत् उच्चैरित्यादिप्रकारेण ऋग्वेदादिविहितकर्मबृन्दस्य उच्चैस्त्वादिकं कर्तव्यतया प्रतीयते । न च तत्र ऋगादिपदानां स्वार्थोपस्थापने प्रथमोपस्थितवेदपदार्थविरोधेन प्रतीतैकवाक्यताभङ्गभिया स्वार्थोल्लङ्घनमस्तु; अत्र तु तयोरनेकप्रकरणव्यवहितयोरिह शास्त्रे अन्तरङ्गबलीयस्त्वाश्रयणपरवाक्यस्य चरमश्रुतस्यापि

स्वार्थोपस्थापकत्वसंभवाच्चरमश्रुतोपस्थापितस्वार्थानेकप्रमाणविरोधात् प्रथमश्रुतस्याप्यन्यथानयनं स्यादिति वाच्यम्, अनेकप्रकरणव्यवहितयोरप्यनयोरेकार्थत्वेन एकवाक्यत्वसंभवात् 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यम्—' इत्युक्तत्वात् 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इति सूत्रे 'एकं वाक्यं तच्चेदं च । यद्येकं वाक्यम्, किमर्थं नानादेशस्थं क्रियते? कौशलमात्रमेतदाचार्यो दर्शयति' इति ग्रन्थेन भाष्यकारेणापि अनेकप्रकरणव्यवहितानामपि 'कर्मणि द्वितीया' 'बहुषु बहुवचनम्' इत्यादीनां स्वादिविधायकवाक्येनाकाङ्क्षावशादेकवाक्यतासमर्थनाच्च । तस्माच्चरमश्रुतस्यान्तरङ्गबलीयस्त्वाश्रयणपरस्य ग्रन्थस्य प्रथमश्रुतस्यैकवाक्यतापन्नतन्निराकरणपरग्रन्थविरोधेन स्वार्थोपस्थापकत्वाभावात् तद्विरोधेन प्रथमश्रुतवाक्यस्यान्यथानयनं न युक्तिमत् । अतोऽन्तरङ्गबलीयस्त्वाश्रयणनिषेधात् स्योनः स्योनेत्यादौ त्वत्पक्षेऽपि दोषो दुर्वार इत्यष्टमी ॥

'उभे तर्हि कर्तव्ये । नेत्याह' इति प्रथमश्रुतवाक्ये अभावश्रवणेन 'अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या' इति चरमश्रुतस्य च षोडशिग्रहवाक्यवत् भावप्रतिपादकत्वेन सर्वथैव विरोधात् एकवाक्यत्वासंभवेन पूर्वप्रवृत्तमविगणय्यैव उपस्थापितस्वार्थचरमश्रुतानेकप्रमाणविरोधात् प्रथमश्रुतस्याप्यन्तरङ्गबलीयस्त्वनिराकरणस्य पूर्वोक्तप्रकारेण अन्यथानयनं युक्तम् । न च षोडशिग्रहवदेव अन्तरङ्गबलीयस्त्वाश्रयणस्य विकल्प एव स्यात्; न पूर्ववाक्यस्य अन्यथानयनमिति वाच्यम्, तन्निराकरणस्य बहिरङ्गासिद्धत्वपरिभाषास्तुत्यर्थतयोपपत्तौ अष्टदोषदुष्टविकल्पस्यातिगौरवग्रस्तत्वेनाश्रयितुमशक्यत्वात् । उभयोरेकवाक्यत्वेऽपि अल्पप्रमाणादुपक्रमात् बहुप्रमाणस्योपसंहारस्यैव प्रबलत्वात्तदनुरोधेनैवोपक्रमस्य नेतव्यत्वात् । तथा हि— उपक्रमे कस्मिंश्चिदर्थे येन केनचित्प्रमाणेन उपस्थापिते सति तदेकवाक्यतापन्नोपसंहारगतमेकमवश्यं प्रमाणं पूर्वप्रतीताविरोधेन स्वार्थमुल्लङ्घ्याप्यन्वयबोधमादधाति; नानेकम्, बहूनां स्वार्थपरित्यागस्य व्युत्पत्तिविरुद्धत्वात् । तादृशमुपसंहारगतानेकप्रमाणं तु पूर्वप्रतीतविरोध्य-

नुसंधीयमानमुपक्रमगतमपि स्वाविरुद्धे अर्थे व्यवस्थाप्य एकान्वयबोधमादधाति। अत एव 'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं प्राजापत्यं दधि मधु घृतमापो धानाः' इत्यत्र पञ्चानां हविषामाद्ययोरैन्द्राग्नसांनाय्यविकारत्वेनामावास्यविध्यन्तप्राप्तावुपांशुयागविकाराणां मधूदकघृतानां चरमश्रुतानामपि भूयस्तया पौर्णमासविध्यन्तप्रतीतिः। एवं च चरमश्रुतानेकप्रमाणविरोधात् पूर्वश्रुतग्रन्थस्यान्यथानयनादन्तरङ्गबलीयस्त्वाश्रयणमप्रत्यूहमिति तेनैव स्योनः स्योनेत्यादौ यणादिसिद्धेर्मत्पक्षे तावन्न दोषः। त्वत्पक्षे तु पचावेदमित्यादौ दोषो दुष्परिहर इति नवमी ॥

यदुक्तम्— 'ओमाङोश्च' इति सूत्रकारेण ज्ञापितम्। 'संप्रसारणाच्च' इति सूत्रे 'आङि पररूपवचनं तु ज्ञापकमन्तरङ्गबलीयस्त्वस्य' इत्युक्त्वा, 'नावश्यमिदमेव प्रयोजनम्। आद्ये योगे बहूनि प्रयोजनानि। तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या' इति तत्रैव सूत्रे विप्रतिषेधसूत्रोपन्यस्तानेकप्रयोजनसिद्ध्यर्थमिह शास्त्रे समाश्रयणीयत्वेन भाष्यकारेणापि समर्थितमिति; तत्र विप्रतिषेधसूत्रे पूर्वं निराकृतस्य पुनः किं प्रयोजनमुद्दिश्य समर्थनमित्येतद्विवेचनीयम्— न तावद्यत्र अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरजानन्तर्याश्रयणाभावः; यथा— स्योनः स्योनेत्यत्र ऊडादेशलघूपधगुणयो; तदर्थमिति शक्यं वक्तुम्, तत्र बहिरङ्गस्य गुणस्यासिद्धत्वादेव ऊठः सिद्धेः। नापि बहिरङ्गमात्रे यत्राजानन्तर्याश्रयणम्; यथा— वानीयमित्यादौ आत्वायादेशयोः; तदर्थम्, तत्रापि त्वन्मते बहिरङ्गासिद्धत्वेनैव सिद्धेः। यत्र तर्हि अन्तरङ्गमात्रे अजानन्तर्याश्रयणम्; यथा— रियति धियति प्रादुद्रुवत् प्रासुस्रुवत् इत्यत्र इयङ्गुणयोरुवङ्गुणयोश्च अन्तरङ्गमात्रेऽजानन्तर्याश्रयणम्; यत्र चान्तरङ्गबहिरङ्गयोरजानन्तर्याश्रयणम्; यथा अयज इन्द्रं वृक्ष इन्द्रं त इन्द्रमित्यत्र वाक्यसंस्कारे विभज्यान्वाख्यानपक्षे आद्गुणसवर्णदीर्घयोरुभयत्रापि अजानन्तर्याश्रयणम्; तत्र बहिरङ्गासिद्धत्वनिषेधात् तदर्थमन्तरङ्गबलीयस्त्वसमर्थनमिति चेत्, तर्हि 'क्ङिति च' इत्यत्र भाष्ये अन्तरङ्गबलीयस्त्वं परित्यज्य 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे'

इति परिभाषया रियतीत्यादौ इयङुवङ्समर्थनानुपपत्तिः। तथा 'अचः परस्मिन्पूर्वविधौ' इत्यत्रापि पट्व्या मृद्व्या इत्यत्र 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति पूर्वयणादेशसमर्थनानुपपत्तिः। तथैव च 'आद्गुणः' इत्यत्रापि वृक्ष इन्द्रमित्यादौ बहिरङ्गासिद्धत्वपरिभाषयैव आद्गुणसमर्थनानुपपत्तिश्च। तस्मात् 'संप्रसारणाच्च' इत्यत्र अन्तरङ्गबलीयस्त्वाश्रयणपरस्य ग्रन्थस्य चरमश्रुतस्यैव स्वप्रतिपक्षप्रथमश्रुतानेकप्रमाणविरोधात् अन्यथानयनं वक्तुं युक्तम्। वस्तुतस्तु 'अन्तरङ्गं च' इति वार्तिककारेणोपन्यस्यमानमन्तरङ्गबलीयस्त्वमपि न लौकिकमन्तरङ्गबलीयस्त्वमात्रम्; किं तु बहिरङ्गशास्त्रासिद्धत्वापादकत्वलक्षणमेतच्छास्त्रासाधारणं विलक्षणमेव बलीयस्त्वम्; अन्यथा 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इत्यत्र युगवरत्राय अतिखट्वायेत्यादौ यञेकादेशदीर्घत्वेषु नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वप्राप्तौ तत्प्रतिषेधं चोदयित्वा 'यञेकादेशदीर्घत्वेषु बहिरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धम्' 'उपसर्जनह्रस्वत्वे च' इति बहिरङ्गलक्षणत्वादतिखट्वायेत्यादिसिद्ध्युपन्यासानुपपत्तेः। न हि तत्र यञेकादेशदीर्घत्वेषु कृतेषु प्राप्नुवतो नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वस्य बहिरङ्गशास्त्रासिद्धत्वं विना विप्रतिषेधसूत्रे इह शास्त्रे समाश्रयणीयत्वेन स्वोपन्यस्तान्तरङ्गबलीयस्त्वमात्रान्निवृत्तिः सिध्यति। तेन हि समकालप्रवृत्तयोरन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्बहिरङ्गं प्रतिबध्य अन्तरङ्गस्य प्रवृत्तिमात्रं सिध्येत्, न तु बहिरङ्गशास्त्रासिद्धत्वमपि। तथा षष्ठे 'अन्तादिवच्च' इत्यत्रापि उपेयाज उपोवापेत्यादावेकादेशे कृते एकादेशस्यादिवद्भावात् अभ्यासोहाम्वार्थनदीनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वप्रसङ्गात् अन्तादिवद्भावप्रतिषेधं चोदयित्वा 'न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्' इति समाधानानुपपत्तिश्च। तच्च विलक्षणमन्तरङ्गबलीयस्त्वमुपन्यस्यमानमाङ्परूपमारभमाणस्य सूत्रकारस्याशयगतमिति ज्ञात्वैवोपन्यस्यते; अन्यथा तादृशस्य अपूर्वस्यान्तरङ्गबलीयस्त्वस्य 'अन्तरङ्गं बलीय इत्युपसंख्यानम्' इत्युपसंख्यातव्यत्वापत्तेः; तादृशस्यैवान्तरङ्गबलीयस्त्वस्य सूत्रकाराशयस्थत्वपरिज्ञानं वार्तिककारस्य आङि पररूपारम्भादित्येव कल्पनीयम्। 'आङिपररूपवचनं तु ज्ञापकमन्तरङ्गबलीयस्त्वस्य' इति स्वय-

मेवोपन्यासदर्शनात्, वार्तिककारं प्रति वाह ऊठ्ठचनस्य ज्ञापकत्वकल्पने प्रमाणाभावाच्च, 'वाह ऊठ्ठचनानर्थक्यं संप्रसारणेन कृतत्वात् । गुणः प्रत्ययलक्षणत्वात् । ऐज्ग्रहणाद्वृद्धिः' इति वार्तिककारेण सर्वथैव ऊठ्विधानस्य प्रत्याख्यातत्वात्, ऊठ्विधानेन वार्तिककारस्य बहिरङ्गासिद्धत्वस्य सूत्रकाराशयस्थत्वपरिज्ञाने हि अस्मान्प्रत्यपि ज्ञापकत्वेनैवोपन्यसनीयत्वात् सर्वथैव प्रत्याख्यानानुपपत्तेः। एवमुक्तप्रमाणबलवत्त्वात् विप्रतिषेधसूत्रे 'संप्रसारणाच्च' इत्यत्र च वार्तिककारेणापन्यस्यमानमन्तरङ्गबलीयस्त्वं बहिरङ्गासिद्धत्वापादकत्वलक्षणमेव । भाष्यकारेण तु 'अन्तरङ्गं च' इत्यत्र भवतीत्यध्याहारेण अन्तरङ्गं भवतीति प्रतीत्या यथा विप्रतिषेधे पूर्वं बाधित्वा परं भवति तथा विप्रतिषेधे पूर्वं परं वा बहिरङ्गं बाधित्वा अन्तरङ्गं भवतीति अन्तरङ्गबलीयस्त्वमात्रं प्रतीयते । तथा च कतिपयप्रयोजननिर्वाहेऽपि पचावेदमित्यादौ प्रथमप्रवृत्तबहिरङ्गासिद्धत्वालाभात् न अन्तरङ्गबलीयस्त्वमात्रम् 'अन्तरङ्गं च' इत्यत्र विवक्षितम्, किं तु बहिरङ्गशास्त्रासिद्धत्वापादकत्वलक्षणमेव बलीयस्त्वं विवक्षितमित्यन्योऽप्यर्थः विप्रतिषेधसूत्रे 'यदि सन्ति प्रयोजनानि—' इत्यादिग्रन्थेन आक्षेपसमाधानभङ्ग्या प्रदर्शितः । तस्मादन्तरङ्गबलीयस्त्वस्य क्वापीह शास्त्रे उपक्षेपः । विप्रतिषेधसूत्रे क्व भ्रमप्रसक्तस्य निराकरणमात्रं कृतम् । अतोऽन्तरङ्गबलीयस्त्वेन स्योनादौ परिहर्तुमशक्यत्वात् त्वत्पक्षेऽपि दोषो दुर्वार एव । ज्ञापकभूम्यनुरोधस्तु मत्पक्षे विशेष इति दशमी ॥

अन्तरङ्गे एवाजानन्तर्याश्रयणे बहिरङ्गासिद्धत्वनिषेधः । न चैवं स्योनः स्योनेत्यादौ यणि कर्तव्ये गुणस्यासिद्धत्वनिषेधप्रसङ्गः, अन्तरङ्गे अजानन्तर्याश्रयणे प्रथमप्रवृत्तबहिरङ्गासिद्धत्वनिषेधाभ्युपगमात् । पचावेदमित्यादौ बहिरङ्गशास्त्रस्य प्रथमप्रवृत्तत्वेऽपि अन्तरङ्गे अजानन्तर्याश्रयणाभावात् नासिद्धत्वनिषेधः । स्योनः स्योनेत्यत्र अन्तरङ्गे यणि अजानन्तर्याश्रयणेऽपि गुणशास्त्रस्य प्रथमप्रवृत्तत्वाभावान्नासिद्धत्वनिषेधः । एवम् अक्षद्यूरित्यादौ प्रथमप्रवृत्तमूठं निमित्तीकृत्य प्रवर्तमाने अन्तरङ्गे यणि अजानन्तर्याश्रयणादूठोऽसिद्धत्वनिषेध इति न क्वापि दोषः।

स्योन इत्यत्र ऊड्गुणयोर्बहिरङ्गत्वाविशेषेऽपि अन्तरङ्गे यणि कर्तव्ये गुणस्यासिद्धत्वम्, न तूठ इति वैषम्यस्य सर्वथाप्यन्यथोपपादयितुमशक्यत्वात्; 'षत्वतुकोरसिद्धः' इत्यत्रापि प्रथमप्रवृत्तबहिरङ्गासिद्धत्वस्यैव बहिरङ्गपरिभाषासिद्धस्यारम्भेण तदनुरोधेन तादृशबहिरङ्गासिद्धत्वनिषेधस्यैव ज्ञापनादित्येकादशी ॥

भवेदेवम्, यद्यन्तरङ्गे अचोरानन्तर्याश्रणे प्रथमप्रवृत्तबहिरङ्गासिद्धत्वनिषेधः प्रामाणिको भवेत्। अस्य हि 'षत्वतुकोरसिद्धः' इति सूत्रारम्भो ज्ञापको भवितुं नार्हति। ज्ञापकं हि यद्विना स्वस्यानुपपत्तिः, येन च स्वस्योपपत्तिः, तमर्थं ज्ञापयति; अन्यथातिप्रसङ्गात्। यथा शतवर्षजीविनो देवदत्तस्य गृहासत्त्वं बहिःसत्त्वेन विनानुपपद्यमानं बहिःसत्त्वमेव कल्पयति; न गृह एव कुत्रचित्कोणे सत्त्वम्; तेन विनापि बहिःसत्त्वेन गृहासत्त्वोपपत्तेः, कोणे सत्त्वस्य गृहासत्त्वोपपादकत्वाभावाच्च। यथा वा धूमो वह्निमात्रं कल्पयति, न त्वयःपिण्डसंक्रान्तवह्निम्। एवमिहापि षत्वतुकोरसिद्धत्वारम्भः अजानन्तर्याश्रयणे बहिरङ्गासिद्धत्वनिषेधस्यैव कल्पकः; न तु त्वदुक्तस्य, अन्तरङ्गे अचोरानन्तर्याश्रयणे प्रथमप्रवृत्तबहिरङ्गासिद्धत्वनिषेधं विनापि अजानन्तर्याश्रयणे बहिरङ्गासिद्धत्वनिषेधेनैव 'षत्वतुकोरसिद्धः' इति शास्त्रारम्भोपपत्तेः; सत्यपि तस्मिन् कोऽसिचदित्यादौ बहिरङ्गासिद्धत्वनिषेधाभावात्पुनरसिद्धत्वारम्भवैयर्थ्यस्य तदवस्थतया तदुपपत्त्यभावाच्च। अतः 'षत्वतुकोरसिद्धः' इत्येकादेशासिद्धत्वारम्भः कोऽसिचदित्यादौ स्वविषयेऽन्यतोऽसिद्धत्वमप्रतिबध्नतोऽस्य न ज्ञापकः। यत्तु— अक्षद्यूरित्यादौ यणादेशसिद्ध्या स्वफलेनैव फलवत्त्वोपपादनात्तदारम्भोपपादकत्वमिति, तदपि न; न हि षत्वतुकोरेकादेशासिद्धत्वविधानस्य अक्षद्यूरित्यत्र यणादेशसिद्धिः साक्षात्परंपरया वा फलं भवितुमर्हति। न च 'षत्वतुकोरसिद्धः' इत्येकादेशासिद्धत्वविधानेन ज्ञापित एव अन्तरङ्गे अचोरानन्तर्याश्रयणे प्रथमप्रवृत्तबहिरङ्गासिद्धत्वनिषेधः अक्षद्यूरित्यादौ यणं

साधयतीति पारंपर्येण तत्फलत्वमस्तीति वाच्यम्, अन्योन्याश्रयणात्— तज्ज्ञापितत्वसिद्धौ पारंपर्येण फलत्वापादनादारम्भोपपादकत्वसिद्धिः; आरम्भोपपादकत्वसिद्धौ च तदुपपादकत्वात्तज्ज्ञापितत्वसिद्धिरिति। अजानन्तर्याश्रयणमात्रे बहिरङ्गासिद्धत्वनिषेधस्य तु षत्वतुकोरेकादेशस्यासिद्धत्वविधानात् ज्ञापितत्वासिद्धेः पूर्वं कोऽसिचदित्यत्र एकादेशासिद्धत्वस्यान्यतःसिद्धिप्रतिबन्धकत्वेनानर्थक्यनिरासात्तदारम्भोपपादकत्वसिद्ध्या वैषम्यस्य स्फुटत्वात्। तस्मादनुपपन्नैषा वाचोयुक्तिः— यत्स्वफलेनैव फलवत्त्वापादनेन आरम्भोपपादकत्वात् तस्य ज्ञापकमेकादेशस्यासिद्धत्वविधानमिति। यत्तु— 'स्वं रूपम्—' इत्यत्र स्वविषये फलमसंपादयतोऽपि अर्थवद्ग्रहणपरिभाषार्थस्य रूपग्रहणं ज्ञापकमित्युक्तम्, तदपि न; तत्र हि आत्मीयवचनत्वेन स्वरूपवाच्यार्थसाधारणस्यापि स्वशब्दस्य अन्तरङ्गत्वादिहेतुभिः स्वरूपमात्रपरत्वसिद्धौ अर्थव्यावृत्त्यर्थं क्रियमाणं रूपग्रहणमनर्थकं सत् शब्दस्वरूपग्रहणे सत्यप्यन्तरङ्गत्वादिहेतौ तुल्यकक्ष्यतया तदर्थोऽपि गृह्यत इति 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इति परिभाषाप्रतिपाद्यं सत्यप्यन्तरङ्गत्वादिहेतौ प्रकृते स्वशब्दस्य साधारणीकरणसमर्थमेतदर्थं विनानर्थक्यात् अनुपपद्यमानं तस्यार्थस्य ज्ञापकमित्युच्यते; स चार्थः स्वशब्दस्य साधारणीकरणसमर्थत्वात्स्वविषये फलसंपादनक्षम एव। 'अपृक्त एकाल्प्रत्ययः' इत्येकग्रहणं ज्ञापकत्वे चिन्त्यम्? अर्थस्य शब्दं प्रति संज्ञात्वेन विनियोक्तुमशक्यत्वात् पुनरप्यानर्थक्यप्रतीतावपि येनान्तरङ्गत्वादिहेतुना पूर्वं स्वस्यानर्थक्यं प्रतीतम्, तन्निराकरणक्षममर्थं ज्ञापयेदेवेति न तावता तस्य ज्ञापकत्वहानिः। पुनरपि हेत्वन्तरेण चेत्तदानर्थक्यप्रतीतिः, तन्निरसनक्षममर्थं ज्ञापयत्येव; यथा— 'न ङिसंबुद्ध्योः' इति ङौ नलोपप्रतिषेधः आर्द्रेचर्मन् इत्यादौ सुपो लुका लुप्तत्वेन पदत्वाभावान्नलोपाप्राप्तावानर्थक्यप्रतीतौ प्रत्ययलक्षणेन पदसंज्ञाया ज्ञापकः, अप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधाभावस्य च। पुनः प्रत्ययलक्षणेनैव भसंज्ञया पदत्वनिवृत्तावानर्थक्यप्रतीतौ प्रत्ययलक्षणेन भसंज्ञाभावस्यापि ज्ञापकः। एवमिहापि येन येन हेतुना रूपग्रहणस्यानर्थक्यं

Scanned with OKEN Scanner

प्रतीतम्, तत्तन्निरसनसमर्थमर्थं ज्ञापयत्येवेति न तावता तस्य ज्ञापकत्वहानिः। किं तु द्वितीयज्ञापनफलस्यानुपयोगान्नोपन्यस्यते। यद्वा 'रथाद्यत्' इत्यादौ रथरूपं यस्य रथशब्दस्य यस्य वा शब्दस्य रथवस्तु वाच्यम्, तदुभयोरपि संज्ञा मा विज्ञायीति रूपग्रहणम्। प्रकृते 'षत्वतुकोरसिद्धः' इति वचनस्य यया बहिरङ्गपरिभाषया कोऽसिचदित्यादावसिद्धत्वसिद्धावानर्थक्यं प्रतीतम्; ततस्त्वत्परिकल्प्यमानो नाजानन्तर्यपरिभाषार्थो गन्धेनापि तन्निरसनक्षमो न भवतीति कथं ज्ञाप्येत। तन्नाजानन्तर्यपरिभाषाज्ञापकत्वेन भाष्यकारोपन्यस्तः षत्वतुकोरसिद्धत्वारम्भो न त्वदुक्तार्थज्ञापक इति नासौ परिभाषार्थ इति द्वादशी॥

येन बहिरङ्गशास्त्रेण निर्वर्तितमचमानन्तर्येणाव्यवधानेन निमित्तत्वेनाश्रित्य यदन्तरङ्गशास्त्रं प्रवर्तितम्, तत्र कर्तव्ये बहिरङ्गं नासिद्धमिति परिभाषार्थः। एवं च 'आदेशप्रत्यययोः' इति सूत्रे इण्कोरिति पञ्चमीनिर्देशात् 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' 'तस्मादित्युत्तरस्य' इत्यत्र निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थकत्वात् कोऽसिचदित्यादौ बहिरङ्गशास्त्रनिर्वृत्तमचमानन्तर्येण निमित्तत्वेनाश्रित्य षत्वशास्त्रे कर्तव्ये बहिरङ्गासिद्धत्वनिषेधात् स्वविषये फलवत्त्वापादनेन तदारम्भोपपादकत्वात् न षत्वतुकोरसिद्धत्वारम्भस्य ज्ञापकत्वविरोधः। अक्षद्यूरित्यादौ बहिरङ्गशास्त्रनिर्वृत्तमूठम् 'इको यणचि' इत्यत्र अचीति सप्तमीनिर्देशादानन्तर्येण निमित्तत्वेनाश्रित्य यणि कर्तव्ये बहिरङ्गासिद्धत्वनिषेधसिद्धिः। स्योनः स्योनेत्यादावपि यत्र यत्रान्तरङ्गबहिरङ्गयोः समकालप्रवृत्तिः, तत्र तत्र बहिरङ्गशास्त्रनिर्वृत्तस्याच आनन्तर्येणानाश्रयणाद्बहिरङ्गासिद्धत्वनिषेधाभावः। पचावेदमित्यादौ एत ऐत्वे अभ्यासोहाम्बार्थनदीनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वेषु च बहिरङ्गशास्त्रनिर्वृत्तस्याचः कार्यित्वादानन्तर्येण निमित्तत्वेनानाश्रयणात् असिद्धत्वनिषेधाभाव इति सर्वं समञ्जसमिति त्रयोदशी॥

स्यादेतत्— षत्वासिद्धत्वारम्भस्य त्वदुक्तार्थज्ञापकत्वेऽपि तुक्यसिद्धत्वारम्भो न त्वदुक्तार्थज्ञापकः, 'ह्रस्वस्य पिति—' इत्यत्र पञ्चमीनिर्देशाभावात्

अधीत्येत्यादौ बहिरङ्गशास्त्रनिर्वृत्तस्याचः स्थानिबुद्ध्या कार्यित्वेनैवाश्रयणेन निमित्तत्वेनानाश्रयणात् बहिरङ्गासिद्धत्वनिषेधाभावेन तुकि असिद्धत्वारम्भवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वेन तदारम्भोपपादकत्वाभावात् । न च उरित्यत्र वेञः क्विपि संप्रसारणे पूर्वरूपत्वे च 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' क्विब्निमित्ते बहिरङ्गे तुकि अन्तरङ्गस्य पूर्वरूपस्य बहिरङ्गपरिभाषया असिद्धत्वालाभात्त्वन्मतेऽपि तुक्यसिद्धत्वारम्भस्य विध्यर्थत्वेन ज्ञापकत्वायोग इति वाच्यम्, तत्र शकन्ध्वादिषु परिवीष्वित्याद्यर्थमाश्रितेन 'संप्रसारणङीट्सु सिद्धः' इति वार्तिकेन पूर्वरूपत्वस्यासिद्धत्वनिषेधात् उत् इत्येव तुका भवितव्यत्वात् संप्रसारणङीट्सु प्रतिषेधमनाश्रित्य शकन्ध्वित्याद्यर्थं पदान्तपदाद्योरेकादेशस्य असिद्धत्वव्यवस्थापनेऽपि 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यतः पूर्वपरग्रहणम् 'अन्तादिवच्च' इत्यन्तादिग्रहणं चानुवर्त्य 'षत्वतुकोः—' इत्यत्र पदग्रहणमाधिकं कृत्वा पूर्वस्य पदान्तस्य उत्तरस्य पदादेरेकादेशस्यासिद्धत्वबोधनेन प्रकृतेऽसिद्धत्वाभावेन तुका भवितव्यत्वात् । अन्यथा केवलपदान्तपदाद्योरेकादेशस्यासिद्धत्वाश्रयणे हि प्रथमैकवचने सौ पूर्वस्य पदत्वात् तदेकादेशस्यासिद्धत्वात् तुगभाववत् सप्तमीबहुवचने उ सु इति स्थिते स्वादौ पूर्वस्य पदत्वात् तदेकादेशस्यासिद्धत्वात् षत्वाभावोऽप्यङ्गीकर्तव्यः स्यादिति उभयत्र षत्वतुकोर्बहिरङ्गयोरन्तरङ्गस्यैकादेशस्य बहिरङ्गपरिभाषया असिद्धत्वालाभात् उभयत्र तु विध्यर्थत्वे सूत्रं नाजानन्तर्यपरिभाषाज्ञापकमेव न स्यात् । तस्मात् क्विपि तुका भवितव्यत्वात् नास्मन्मते तुक्यसिद्धत्वारम्भो विध्यर्थः; किं तु ज्ञापनार्थ एव । त्वन्मते तु त्वया नाजानन्तर्यपरिभाषार्थत्वेन कल्प्यमानस्यार्थस्य अज्ञापकत्वात् विध्यर्थत्वायोगाच्च तुक्यसिद्धत्वारम्भवैयर्थ्यमेव स्यादिति चतुर्दशी ॥

बहिरङ्गशास्त्रनिर्वृत्तमचमानन्तर्येण निमित्तत्वेन वा कार्यित्वेन वा यस्य कस्यचिदानन्तर्येणाश्रित्य अन्तरङ्गशास्त्रे प्रवर्तिते तत्र कर्तव्ये बहिरङ्गं नासिद्धमिति परिभाषार्थः । तुक्शास्त्रे च कृतीति सप्तमीनिर्देशेन ह्रस्वस्यानन्तर्याश्रयणात् अधीत्येत्यादौ तुकि बहिरङ्गस्यैकादेशस्यासिद्धत्वनिषेधादस्यार्थस्य तुक्यसिद्धत्वारम्भोपपादकत्वात् न

ज्ञापकत्वविरोधः । न चात्र तुक्छास्त्रे बहिरङ्गशास्त्रप्रवर्तितस्याचो न कृतानन्तर्याश्रयणम्, किं तु ह्रस्ववचनात्तत्स्थानिन एवेति वाच्यम्, बहिरङ्गशास्त्रप्रवर्तितस्यैव दीर्घस्य स्थानिबुद्धया कृतानन्तर्यमाश्रित्य तुक्छास्त्रप्रवृत्तेः; अन्यथा बहिरङ्गासिद्धत्वस्याप्यप्राप्तेः, तुक्यन्तरङ्गे कर्तव्ये बाहिरङ्गस्यासिद्धत्वम्, असिद्धे च बहिरङ्गे ह्रस्वसद्भावात्तुक्प्राप्तिरित्यन्योन्याश्रयात् । न च तुक्चिकीर्षार्थमेवासिद्धत्वम्, प्राप्त्यभावे चिकीर्षाया अप्यनुदयात् एवम् 'षत्वतुकोरसिद्धः' इति शास्त्रादपि तुक्यसिद्धत्वाभावप्रसङ्गाच्च । एवं च बहिरङ्गशास्त्रप्रवर्तिताजानन्तर्यनिमित्ते अन्तरङ्गे बहिरङ्गं नासिद्धमिति परिभाषार्थ इति स्थितम् । प्रोह्यत इत्यादौ 'उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः' इति उपसर्गादूहतेरेवानन्तर्याश्रयणम्, न बहिरङ्गप्रवर्तितस्याचः । अम्बात्र कुमारीदमित्यादौ 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' इति अम्बार्थनद्योरेव संबुद्ध्यानन्तर्याश्रयणम्, न बहिरङ्गनिर्वृत्तस्याच इत्यसिद्धत्वनिषेधाभावाद्ध्रस्वाभाव इति पञ्चदशी ॥

यद्यचोरानन्तर्यमित्यनाश्रित्य बहिरङ्गशास्त्रप्रवर्तिताजानन्तर्यनिमित्ते अन्तरङ्गे बहिरङ्गासिद्धत्वनिषेधः परिभाषार्थः कल्प्येत, तदा ग्रामणिकुलम्, सेनानिकुलमित्यत्र औत्तरपदिके 'इको ह्रस्वः—' इति ह्रस्वत्वे कृते 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' इति तुक्प्रसङ्गः, बहिरङ्गशास्त्रप्रवर्तिताजानन्तर्यनिमित्तके तुक्यन्तरङ्गे बहिरङ्गस्यासिद्धत्वनिषेधात् । किं च वैयाकरणः सौवश्व इत्यत्र बाहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वात् आयावौ प्राप्नुतः अन्तरङ्गयोरायावोर्बहिरङ्गशास्त्रप्रवर्तिताजानन्तर्याश्रयणाभावेन बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वनिषेधाभाव एव ऐचोऽसिद्धत्वनिषेधात् । न च ग्रामणिकुलमित्यत्र पूर्वोत्तरपदसंनिपातलक्षणं ह्रस्वत्वं तद्विघातकस्य तुको न निमित्तं तुकि सति पूर्वोत्तरपदयोरानन्तर्यविघातादिति संनिपातपरिभाषयैव तुङ्निवृत्तिरिति वाच्यम्, ह्रस्वस्य सत्यपि तुकि अवयवावयवस्यापि समुदायावयवत्वेन तस्य पूर्वपदावयवत्वेनाव्यवधानात्संनिपातपरिभाषया तन्निवर्तनानुपपत्तेः । कथंचिदेतत्समर्थनेऽपि ग्रामणि कुलं सेनानि

Scanned with OKEN Scanner

कुलमित्यत्र नपुंसकह्रस्वत्वे तस्यासिद्धत्वनिषेधात् प्राप्तस्य तुकः संनिपातपरिभाषया निवृत्त्यसंभवादिति षोडशी ॥

बहिरङ्गशास्त्रनिर्वृत्तमचमानन्तर्येण निमित्तत्वेनाश्रित्य यदन्तरङ्गं प्रवर्तितम्, तत्र कर्तव्ये बहिरङ्गं नासिद्धमित्येष परिभाषार्थः । एवं च त्रयोदशकक्ष्योक्तप्रकारेण अक्षद्यूः स्योनः पचावेदमित्यादिसर्वसिद्धिः । अधीत्येत्यादौ बहिरङ्गनिर्वृत्तस्याचः कार्यित्वेनाश्रयणादसिद्धत्वनिषेधाभावात् तुक्येकादेशस्यासिद्धत्वारम्भवैयर्थ्यं परमवशिष्यते । तत्रैवं व्यवस्थापनीयम्— 'वाह ऊठ्' विधानेन अन्तरङ्गे कर्तव्ये बहिरङ्गस्यासिद्धत्वं ज्ञापितम् । तत्र कार्यासिद्धत्वे विज्ञायमाने पचावेदमित्यादौ एत ऐत्वे कर्तव्ये गुणलक्षणकार्यस्यासिद्धत्वादैत्वाभावसिद्धावपि स्योनः स्योनेत्यत्र यण्गुणयोः प्रसङ्गे शास्त्रासिद्धत्वाभावेन परत्वात् बलीयसा शास्त्रेण स्वकार्ये गुणे प्रवर्तिते पश्चाद्यणि कर्तव्ये गुणस्यासिद्धत्वेऽपि इकारस्य गुणेन निवृत्तत्वात् यणभावप्रसङ्ग इति शास्त्रासिद्धत्वमन्तरेण सर्वप्रयोजनानिर्वाहात् शास्त्रासिद्धत्वमेवाश्रयणीयम् । शास्त्रासिद्धत्वे चाश्रीयमाणे यत्र अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्प्रवृत्तिः स्योनादौ, तत्र बहिरङ्गशास्त्रस्यासिद्धत्वात्स्वकार्याप्रवर्तनाद्यणादिसिद्धिः । प्रथमप्रवृत्तबहिरङ्गविषये तु पश्चादन्तरङ्गे कर्तव्ये बहिरङ्गशास्त्रासिद्धत्वात् स्वकार्यप्रवर्तनार्थं बहिरङ्गशास्त्रप्रवर्तितादेशलक्षणकार्याभावः, तत्प्रवर्तितादेशस्थानिलक्षणकार्यप्रवृत्तिश्चेति द्वयमिदं बहिरङ्गासिद्धत्वविधानाद्भवति । तथा च यथा पचावेदमित्यादावादेशलक्षणकार्याभावः, एवमक्षद्यूरित्यादावप्यन्तरङ्गे यणि ऊठो बहिरङ्गस्यासिद्धत्वादादेशलक्षणकार्याप्राप्तौ षत्वे कोऽसिचादित्यादौ एकादेशस्यासिद्धत्वारम्भो बहिरङ्गशास्त्रनिर्वृत्तमचमानन्तर्येण निमित्तत्वेनाश्रित्य यदन्तरङ्गं प्रवर्तते तत्र कर्तव्ये बहिरङ्गं नासिद्धमित्येतदर्थस्य ज्ञापकत्वेन व्यवस्थाप्यते । तथा च वैयाकरण इत्यादौ बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वादायावोः प्राप्तयोः, तथैव सखीयतेरप्रत्यये सख्युरित्यादौ बहिरङ्गस्य क्यजकारलोपस्यासिद्धत्वाद्यणि च प्राप्ते षत्वे असिद्धत्वारम्भेण ज्ञापितार्थेनात्र बहिरङ्गासिद्धत्वनिषेधालाभात् तुक्ये-

कादेशस्यासिद्धत्वारम्भः प्रथमप्रवृत्तबाहिरङ्गासिद्धत्वेन स्थानिलक्षणं कार्यं न भवतीत्येतदर्थस्य ज्ञापकत्वेनाश्रीयते इति न तुक्यसिद्धत्वारम्भस्यापि मन्मते वैयर्थ्यमेष्टव्यम्। यत्तु भाष्ये 'अचः परस्मिन्—' इत्यत्र 'असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे' इत्यसिद्धत्वात्परयणादेशस्य पूर्वयणादेशो भविष्यतीति पद्व्या मृद्व्या इत्यत्र पूर्वयणादेशसमर्थनम्, न तत्र प्रथमप्रवृत्तबहिरङ्गस्यासिद्धत्वात् स्थानिलक्षणं कार्यं विवक्षितम्, किं तु पूर्वपरयणादेशयोर्युगपत्प्रसङ्गे परयणादेशस्यासिद्धत्वात्पूर्वयणादेशः समर्थितः। अत एव तत्र नित्यादन्तरङ्गबलीयस्त्वसमर्थनम्; पूर्वं परयणादेशप्रवृत्तौ हि तस्यासिद्धत्वात् पूर्वयणादेशो भविष्यतीति किं नित्यादन्तरङ्गस्य बलवत्त्वसमर्थनेन। एवं च पद्व्या मृद्व्या इत्येतदर्थं तत्र भाष्यकृता कृतं नित्यादन्तरङ्गस्य बलवत्त्वसमर्थनं प्रथमप्रवृत्तबहिरङ्गासिद्धत्वेन स्थानिलक्षणं कार्यं न भवतीत्ययमर्थो भाष्यकारस्यापि संमत इत्येतदर्थस्य ज्ञापकम्; अन्यथा तस्य तत्रानुपयोगात्। न च वैयाकरणः सौवश्व इत्यत्र आयावादेशयोः कर्तव्ययोर्यणादेशवदैचोऽपि बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वादप्राप्तिः। सख्युरित्यादौ च अन्तरङ्गे यणि क्यजकारलोपस्येव वलिलोपस्यापि असिद्धत्वात् व्यवधानाद्यणादेशाप्राप्तिरिति बहिरङ्गासिद्धत्वेन स्थानिलक्षणं कार्यं न प्रवर्तत इत्यस्य न किंचित्प्रयोजनमस्तीति वाच्यम्, एतत्प्रयोजनोपन्यासस्य दिक्प्रदर्शनमात्रत्वात्। तथा हि— बिम्ब्याः फलं बिम्बम्, बदर्याः फलं बदरम् बिम्बीबदरीशब्दाभ्याम् 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञि तस्य 'फले लुक्' इति लुकि 'लुक्ताद्धितलुकि' इति स्त्रीप्रत्ययलुकि तस्य 'क्लिलुगुपधात्व—' इति स्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि बहिर्भूततद्धितलुङ्निमित्तस्य स्त्रीप्रत्ययलुकोऽसिद्धत्वात् 'यस्येति च' इति लोपप्रसङ्गः; सोऽप्यस्माज्ज्ञापकान्न भवति। तथा आमलक्याः फलम् आमलकमित्यत्र 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' मयटि तस्य फले लुकि स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि तस्यासिद्धत्वात् 'यस्येति च' इति लोपप्रसङ्गः; सोऽप्यस्माज्ज्ञापकान्न भवति। तथा पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुरित्यत्र 'आर्हात्—' इति ठकि 'अध्यर्ध—' इति लुकि स्त्रीप्रत्ययलुकि तस्यासिद्धत्वात् यण्प्रसङ्गः; सोऽप्य-

स्मात्ज्ञापकान्न भवति । न च दध्यत्रेत्यादौ द्विर्वचनविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधसामर्थ्याद्यथा यणादेशस्य बहिरङ्गासिद्धत्वमपि न भवति, तथात्रापि लुकि स्थानिवत्त्वनिषेधसामर्थ्यादसिद्धत्वस्यापि निरास इति वाच्यम्, वार्तिकप्रणयनस्योत्तरकालत्वेन तदपेक्षया सौत्रज्ञापनानर्थक्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । किं च अत्राष्टामक्राष्टेत्यत्र सिज्लोपस्य बहिरङ्गस्यासिद्धत्वात् 'षढोः कः सि' इति कत्वं प्राप्नोति । न चात्र कत्वसिज्लोपयोर्युगपत्प्राप्तौ तत्कालप्रवृत्तयोः 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनयोः परत्वाद्बहिरङ्गासिद्धत्वं बाधित्वा पूर्वत्रासिद्धत्वप्रवृत्त्या सिज्लोपे कृते सकृद्गतिन्यायाश्रयणान्न पुनर्बहिरङ्गासिद्धत्वप्रवृत्तिः । अथ वा पपुषः पश्य चिच्युषः पश्य लुलुवुषः पश्येत्यादौ आल्लोपयणियङुवङादेशेषु कर्तव्येषु बहिरङ्गपरिभाषया वसुसंप्रसारणस्यासिद्धत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गपरिभाषायाः 'वाह ऊठ्' इत्यत्र ज्ञापितत्वेन आभीयत्वेन 'असिद्धवदत्राभात्' इत्याल्लोपादीनां वसुसंप्रसारणस्य चासिद्धत्वेन युगपदन्तरङ्गबहिरङ्गशास्त्रद्वयासंनिधानात् बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तिवत् इहापि 'षढोः कः सि' इति कत्वे कर्तव्ये 'झलो झलि' इति सलोपस्य बहिरङ्गपरिभाषया असिद्धत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गपरिभाषायाः 'वाह ऊठ्' इत्यत्र ज्ञापितत्वेन पूर्वकार्यत्वे 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति कत्वसिज्लोपयोरसिद्धत्वेन युगपदन्तरङ्गबहिरङ्गशास्त्रद्वयासंनिधानान्निमित्ताभावेनापि बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तिरिति वाच्यम्, 'झलो झलि' इत्यादिसप्तमीनिर्देशादीनामसिद्धत्वेन 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इत्यादिपरिभाषाणामप्रवृत्तिप्रसङ्गभिया असिद्धकाण्डे संज्ञापरिभाषयोः कार्यकालत्वव्यवस्थापनात् पूर्वपरव्यवस्थाभावेन 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति पूर्वत्रासिद्धत्वेन बहिरङ्गासिद्धत्वस्याबाधनात् बहिरङ्गपरिभाषायां च कत्वसिज्लोपयोः 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यसिद्धत्वाभावेन तस्या अप्रवृत्तिशङ्काभावाच्च । किं च सनीस्रंसो दनीध्वंस इत्यादौ यङन्तात्पचाद्यचि 'यङोऽचि च' इति लुकि यङ्लुको बहिरङ्गस्यासिद्धत्वात् 'अनिदिताम्—' इति नलोपः स्यात्; सोऽप्यस्माज्ज्ञापकान्न भवति । नियामकान्तराभावे लक्ष्यानुरोधेन समाश्रयणीयात्सकृद्गतिन्यायात ज्ञापनवैयर्थ्यस्य

वक्तुमशक्यत्वाच्च, प्रतीचः प्रतीचा अमुमुईच इत्यादौ भसंज्ञापेक्षत्वेन बहिर्भूतशसपेक्षस्य बहिरङ्गस्य 'अचः' इत्यल्लोपस्यासिद्धत्वात् 'इको यणचि' इति यणादेशस्य एतज्ज्ञापकाश्रयणेन परिहरणीयत्वाच्च। न च प्रतीचः पश्येत्यादौ सुबुत्पत्तेः पूर्वमन्तरङ्गत्वाद्यणादेशे सुबुत्पत्त्यनन्तरम् 'अचः' इत्यकारलोपे सति यथैव अजन्तपूर्वपदस्य 'चौ' इति विधीयमानं दीर्घत्वमनवकाशं स्यादिति सामर्थ्यादन्तरङ्गमपि यणादेशं पूर्वप्रवर्तमानं बाधते; तथा प्रतीच इत्यादौ 'अचः' इति लोपानन्तरमपि तस्यासिद्धत्वाद्यदि यणादेशः स्यात्, पुनरपि 'चौ' इति दीर्घविधानं व्यर्थं स्यादिति सामर्थ्यादसिद्धत्वमपि बाधिष्यत इति वाच्यम्, 'अचश्च' इति परिभाषायां पदोपस्थापनपक्षस्य व्यवस्थापिततया नपुंसकह्रस्वाकृत्सार्वधातुकनाम्दीर्घादिषु यत्र अङ्गप्रातिपदिकपूर्वपदादेरजन्तत्वसंभवः, तत्र अचा प्रातिपदिकादेर्विशेषणेऽपि यत्राजन्तत्वसंभवो नास्ति, तत्र शमादिष्ठिवादीन्हनादिदीर्घविधानेष्विव इहापि चौ पूर्वपदस्यान्तरङ्गेण यणावष्टब्धत्वादजन्तत्वासंभवेन उत्तरपदाक्षिप्तेन पूर्वपदेनैवाचो विशेषणीयतया पूर्वपदस्थस्य यत्र क्वचन स्थितस्याचो दीर्घविधानेन 'चौ' इत्यस्य चरितार्थत्वात्। न च तृतीय इत्यत्र 'हलः' इति दीर्घनिवृत्त्यर्थम् 'ढ्लोपे—' इत्यतोऽण्ग्रहणानुवृत्तेरावश्यकतया 'चौ' इति सूत्रेऽपि तदनुवृत्त्या 'अचश्च' इत्येतत्परिभाषानुपस्थानात् 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे—' इति निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थकत्वाच्चो समनन्तरपूर्वस्याणो दीर्घविधानसामर्थ्यात्तद्विधानात्पूर्वमन्तरङ्गो यणादेशस्तदनन्तरं बहिरङ्गासिद्धत्वं च बाधिष्यत इति वाच्यम्; 'हलः' इति सूत्रे भाष्य एव द्वितीयतृतीयचतुर्थेति निपातनादेव तत्र दीर्घत्वाभावसमर्थनेन 'अथ वोभयं निवृत्तम्' इत्यण्ग्रहणस्य 'इकः काशे' इत्यत इग्ग्रहणस्य च निवृत्तिपक्षसमाश्रयणेन च कर्तारमञ्चन्तीति कर्तृचः पश्येत्यादावनणोऽपि 'चौ' इति दीर्घत्वे भाष्यकृदभ्युपगमप्रतीतेः 'चौ' इत्यत्र अच्परिभाषोपस्थानावश्यंभावात्, अण्ग्रहणानुवृत्तिमाश्रित्याच्परिभाषानुपस्थानकल्पनेऽपि 'चौ' इत्यत्र उत्तरपदाधिकाराक्षिप्तपूर्वपदसंनिधानावश्यंभाविन अण्ग्रहणस्य च विशेषणविशेष्यभावे का-

मचारेण अन्तरङ्गेण यणादेशेनावष्टब्धविषयतया चावणन्तपूर्वपदासंभवेन यणादेशाविषये प्राचोऽवाच इत्यादावन्तरङ्गतया प्रवृत्तेन सवर्णदीर्घेण कृतकार्यतया गौरवमात्रफलकस्य 'अचः' इत्यल्लोपस्य 'चौ' इति दीर्घत्वस्य चानपेक्षणात् प्रथमप्रवृत्ते सवर्णदीर्घत्वे 'अल्लोपोऽनः' इत्यत्र तपरकरणेन 'अचः' इत्यल्लोपस्य तत्र प्राप्त्यभावाच्च यथासंभवं पूर्वपदेनैवाण्ग्रहणस्य विशेषणीयतया पूर्ववदेव 'चौ' इत्यस्यानर्थक्यायोगात्, अण्ग्रहणमनुवर्तयतो मते प्रतीचः पश्येत्यादावुक्तरीत्या चौ दीर्घविधानानर्थक्यकल्पनया सामर्थ्याद्यणादेशनिवर्तनेऽपि कर्तृचः पश्येत्यादिदीर्घानारम्भविषये यणादेशनिवर्तनायोगेनानिष्टरूपप्रसङ्गात् । न च कानि सन्ति कौ स्त इत्यत्रेव पदान्तविधिं प्रति न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधसामर्थ्यादेव प्रतीच इत्यादावसिद्धत्वमपि बाधिष्यत इति वाच्यम्, दिवमाचष्टे, 'प्रकृत्यैकाच्' देवयति, देवयतेरप्रत्ययो विच् । द्यौः द्युभ्यामित्यादौ पदान्तविधिं प्रति न स्थानिवदित्यस्य चारितार्थ्येन सामर्थ्यविघातात् । तत्र हि परमवाक् परमवाचावित्यादिसिद्धये 'न लुमताङ्गस्य' इत्यत्र भाष्यकारेण 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' 'यचि भम्' इत्यत्र योगविभागाश्रयणेन सावपि पदत्वाश्रयणात् 'दिव औत्' इत्यौत्वस्य, 'दिव उत्' इत्युत्वस्य च णिलोपस्य स्थानिवद्भावादप्राप्तस्य प्रवृत्तये पदान्तविधिं प्रति न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधस्यापेक्षणात् । अयं च परिभाषाया अक्षरार्थः— प्रकल्प्यते कार्यमनयेति प्रक्लृप्तिः अङ्गं निमित्तम् । बहिः प्रक्लृप्तिः यस्य सः बहिष्प्रक्लृप्तिः बहिरङ्ग इत्यर्थः । अच आनन्तर्यमव्यवधानं यस्मिन्नन्तरङ्गे पञ्चमीनिर्देशेन सप्तमीनिर्देशेन वाश्रीयते, तत्रैव 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे—' इति निर्दिष्टग्रहणेन अच आनन्तर्येण निमित्तत्वेनाश्रयणात् तदन्तरङ्गम् अजानन्तर्यम्; तच्चार्थादचमव्यवहितं पूर्वत्वेन परत्वेन वा निमित्तत्वेन आश्रित्य प्रवर्तमानम्, न तु कार्यित्वेन । अच्चासौ प्रत्यासत्त्या बहिरङ्गकृत आश्रीयते । तथा चायमर्थः संपन्नः— बहिरङ्गशास्त्रनिर्वृत्तमचं निमित्तमाश्रित्य अन्तरङ्गे कर्तव्ये बहिरङ्गं नासिद्धमिति । ततश्च ग्रामणि कुलमित्यादौ बहिरङ्गनिर्वृत्तस्याचः कार्यित्वेन आश्रयणादसिद्धत्व-

Scanned with OKEN Scanner

निषेधाभावः । बहिरङ्गशास्त्रनिर्वृत्तस्याचोऽन्तरङ्गे पञ्चमीनिर्देशेन सप्तमीनिर्देशेन वा पूर्वत्वेन परत्वेन वा निमित्तत्वेनाश्रयणादेव अन्तरङ्गे अजानन्तर्याश्रयणे बहिरङ्गासिद्धत्वनिषेध इत्युच्यते, पञ्चमीनिर्देशेन सप्तमीनिर्देशेन वा पूर्वत्वेन परत्वेन वा निमित्तत्वेनाश्रयणेऽपि निर्दिष्टग्रहणेन आनन्तर्याश्रयणात् । तदेवं मत्पक्षे न ज्ञापकभूमिविरोधः, क्वचिदप्रसङ्गो वा । त्वत्पक्षे तु ज्ञापकभूम्यनुरोधेऽपि बहवो दोषा इति । यच्च— च्छ्वोः शूठ्—, इत्यत्र 'षत्वतुकोः—' इत्यत्र च हरदत्तेन कृतं परिभाषार्थविवरणम्— यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वेत्यादि; यदपि माधवाचार्येण धातुवृत्तौ श्यन्विकरणादौ तत्परिभाषार्थविवरणं कृतम्, तदुभयमपि कथंचिदप्युपपादयितुमशक्यत्वाचिन्त्यम्, पचावेदमित्यादौ बहिरङ्गासिद्धत्वनिषेधप्रसङ्गात् । न च तत्रापि पक्षे यत्र अन्तरङ्गे बहिरङ्गे वाचोरानन्तर्यमाश्रीयते, तत्र बहिरङ्गशास्त्रनिर्वृत्तमचं निमित्तीकृत्यान्तरङ्गे कर्तव्ये बहिरङ्गं नासिद्धमिति परिभाषार्थकल्पनात् पचावेदामित्यादौ स्योनः स्योनेत्यादौ यण्गुणयोः समकालप्रवृत्तौ च न दोषः, बहिरङ्गनिर्वृत्तस्याचो निमित्तत्वेनानाश्रयणात्, एवमक्षद्यूरित्यत्र च तस्य निमित्तत्वेनाश्रयणान्न दोषः । ज्ञापकभूम्यनुरोधश्चास्तीति सोऽपि पक्ष उपपादयितुं शक्यत इति वाच्यम्, बहिरङ्गकृताजानन्तर्याश्रये अन्तरङ्गे बहिरङ्गं नासिद्धमिति मदुक्तार्थस्य त्वत्पक्षे त्यक्तुमशक्यत्वात् तत्संग्रहे च तेनैवोपपत्तावतिरिक्तांशवैयर्थ्यात् । एवं सति 'न धातुलोपे—' इति सूत्रे उपेद्धः प्रेद्ध इत्यत्र गुणतन्निषेधयोः समकालप्रवृत्तावपि 'नाजानन्तर्ये—' इति बहिरङ्गासिद्धत्वनिषेधेन 'न धातुलोपे—' इत्यत्र आर्धधातुकग्रहणस्य लोपविशेषणत्वपक्षे गुणनिषेधप्रसञ्जनं हरदत्तेन कृतं चानुपपन्नम्, अन्तरङ्गबहिरङ्गयोः क्वचिदजानन्तर्याश्रयणमात्रेण समकालप्रवृत्तयोरसिद्धत्वनिषेधाङ्गीकारे स्योनः वृक्ष इन्द्रमित्यादिषु बहुषु दोषप्रसङ्गात् । यच्च— 'अचः परस्मिन्पूर्वविधौ' इत्यत्र हरदत्तेन अनादिष्टादचः पूर्वत्वविज्ञानाभावेऽपि वैयाकरणः सौवश्व इत्यत्र सत्यपि यणः स्थानिवत्त्वे बहिरङ्गस्यैचोऽसिद्धत्वादैयावोरप्राप्तिमाशङ्क्य 'नाजानन्तर्ये—' इत्यैचोऽसिद्धत्वनिषेधमाश्रित्यागमादेशयोः प्रसञ्जनं

कृतम्, तदप्यनुपपन्नमेव; अन्तरङ्गबहिरङ्गयोः क्वचिदजानन्तर्याश्रयणमात्रेण बहिरङ्गासिद्धत्वनिषेधाङ्गीकारे स्योनादौ दोषप्रसङ्गात् अन्तरङ्गबहिरङ्गयोः क्वचिदचोरानन्तर्याश्रयणे प्रथमप्रवृत्तबहिरङ्गासिद्धत्वनिषेधाभ्युपगमेऽपि पचावेदमित्यादौ दोषप्रसङ्गात्, अन्तरङ्ग एवाचोरानन्तर्याश्रयणे प्रथमप्रवृत्तबहिरङ्गासिद्धत्वनिषेधस्य ज्ञापकभूमिविरोधेन तस्य परिभाषार्थत्वायोगात् स्वासंमतत्वाच्च, बहिरङ्गशास्त्रनिर्वृत्तमचं कार्यित्वेन निमित्तत्वेन वा यस्य कस्यचिदानन्तर्येणाश्रित्य अन्तरङ्गे कर्तव्ये बहिरङ्गासिद्धत्वनिषेधोपगमे हि ग्रामणि कुलमित्यत्र दोषप्रसङ्गात्, बहिरङ्गशास्त्रनिर्वृत्तमचं निमित्तत्वेनाश्रित्य अन्तरङ्गे कर्तव्ये बहिरङ्गनिषेधाभ्युपगमे हि ऐचः कार्यित्वेनाश्रयणे वैयाकरण इत्यादौ निषेधप्राप्त्यभावात्। यत्तु— 'अचः परस्मिन्पूर्वविधौ' इत्यत्रैव भाष्ये वैयाकरणः सौवश्व इत्यादावायावोः प्राप्तिर्यणः स्थानिवत्त्वेन आशङ्किता, तत्रापि 'अचः पूर्वविज्ञानादैचोः सिद्धम्' इति वार्तिकावतरणोपयोगितया अनाश्रित्य बहिरङ्गपरिभाषां तत्प्राप्तिराशङ्कितेति न दोषः। वार्तिककारेणापि—निमित्तादादेशाद्वा पूर्वत्वे विज्ञायमाने द्वाभ्यां देयं लवनमित्यादौ दोषप्रसङ्गादचः पूर्वत्वमवश्यमाश्रयणीयम्; तेनैव वैयाकरणः सौवश्व इत्यादावायावोर्निवृत्तिसंभवे तदर्थं बहिरङ्गपरिभाषा नाश्रयितव्येति प्रदर्शनार्थमनाश्रित्यैव बहिरङ्गपरिभाषामैजागमस्यायावोः प्राप्तिमाशङ्क्य 'अचः पूर्वविज्ञानादैचोः सिद्धम्' इत्युक्तम्। यदपि 'षत्वतुकोरसिद्धः' इत्यत्र कैयटेनोक्तम्— 'अचोरानन्तर्याश्रयणे बहिरङ्गस्यापि नासिद्धत्वम्' इति, तदप्यनुपपन्नम्; अन्तरङ्गे अचोरानन्तर्याश्रयणे बहिरङ्गासिद्धत्वनिषेधस्य स्वविषये फलसंपादकत्वाभावेन 'षत्वतुकोः—' इति शास्त्रेण ज्ञापयितुमशक्यत्वात्, बहिरङ्गे उभयत्र वा अचोरानन्तर्याश्रयणे बहिरङ्गासिद्धत्वनिषेधे स्योनः स्योना पचावेदमित्यादौ दोषप्रसङ्गात्। तथैव 'अदसो मात्' इति सूत्रे अमी अत्रेत्यादावयादिप्रसञ्जने 'नाजानन्तर्ये—' इत्ययादीनामसिद्धत्वनिषेध इति यदुक्तं कैयटेन, तदप्यनुपपन्नमेव; अन्तरङ्गे बहिरङ्गशास्त्रकृतस्याचो निमित्तत्वेनानाश्रयणात्, प्रकारान्तरस्य चोक्तरीत्या

दोषदुष्टत्वात् । तत्रत्यवार्तिकोपपत्तिस्तु तृतीयकक्ष्यायामेव समर्थिता । नधातुलोप-सूत्रे उपेद्धः प्रेद्ध इत्यत्र गुणनिषेधे गुणस्यासिद्धत्वनिषेधो नास्त्येव, बहिरङ्गकृतस्याचोऽन्तरङ्गे निमित्तत्वेनानाश्रयणात् । किं तु 'यत्र कार्यवि-धावचोरानन्तर्यं निमित्तत्वेनाश्रीयते—' इति कैयटेन कृतं परिभाषार्थकथन-मेवोक्तरीत्या उपपन्नम् । यत्तु द्वितीयकक्ष्यायामुक्तम्— उपेद्ध इत्यत्रान्तरङ्गे निषेधे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य गुणस्यासिद्धत्वकथनेन भाष्ये गुणसमर्थनमनुपपन्नम्, असिद्धत्वेनैव गुणशास्त्रस्य स्वकार्याप्रवर्तनेन गुणाभावप्रसङ्गादिति; तन्न; यद्यपि गुणशास्त्रोपस्थितिसमये निषेधशास्त्रस्याप्युपस्थित्या तत्कालोपस्थितया बहिरङ्गपरिभाषया गुणशास्त्रस्यासिद्धत्वं प्रतीयते, तथापि 'अन्तरङ्गे' इति विषयनिर्देशात् अन्तरङ्गकर्तव्यतायामेवासिद्धत्वप्रतिपत्तिः, न सर्वथा । अतो गुणनिषेधविषय एव गुणशास्त्रस्यासिद्धत्वप्रतिपत्त्या निषेध्यापेक्षनिषेधस्यैवाभावः प्रतिपद्यते । गुणकर्तव्यतायां गुणशास्त्रस्यासिद्धत्वप्रतिपत्त्यभावाच्च गुणप्रवृत्ति-रप्रत्यूहा । यद्वा अन्तरङ्गे कर्तव्ये बहिरङ्गमसिद्धं भवतीत्यसिद्धत्वविधानेन हि न बहिरङ्गस्य स्वकार्याप्रवर्तकत्वं प्रतिपाद्यते; किं तु अब्रह्मदत्ते ब्रह्मदत्त-शब्दप्रयोगादिव परत्र परशब्दप्रयोगात् वत्यर्थावगतौ अन्तरङ्गे कर्तव्ये बहिरङ्गम-सिद्धवदित्यनेन असिद्धे बहिरङ्गे यथान्तरङ्गं भवति, तद्वत् सिद्धे स्वकार्यं प्रवर्तयत्यपि बहिरङ्गे भवति । तथैवासिद्धे बहिरङ्गे यथान्तरङ्गं न भवति, तद्वत्सिद्धे स्वकार्यं प्रवर्तयत्यपि बहिरङ्गे न भवतीति असिद्ध इव सिद्धेऽपि बहिरङ्गे अन्तरङ्गं भवति न भवतीत्यन्तरङ्गस्य भावाभावौ विधीयेते; यथा 'उशीनरवन्मद्रेषु यवाः' 'मातृवदस्याः कलाः' इति वाक्येन । तथा चाधीत्ये-त्यत्र यथा बहिरङ्गे एकादेशे असिद्धे स्वकार्यमप्रवर्तयति सति ह्रस्वस्य श्रवणात् तुक्छास्त्रं भवति; तथा सिद्धेऽपि तस्मिन्प्रवर्तितकार्ये बहिरङ्गे अन्तरङ्गं तुक्छास्त्रं दीर्घस्यापि तुकं प्रवर्तयतीत्युक्तं भवति । तथा कोऽसिचदित्यत्रापि यथा असिद्धे बहिरङ्गे एकादेशशास्त्रे स्वकार्यमप्रवर्तयति सति इणोऽभावात् षत्वशास्त्रमन्तरङ्गं न भवति, तथा सिद्धे तस्मिन्प्रवर्तितकार्ये बहिरङ्गे एका-

देशशास्त्रे सत्यपि अन्तरङ्गशास्त्रं न भवति, स्वकार्यं षत्वं न प्रवर्तयतीत्युक्तं भवति। एवं ग्रामणि कुलमित्यादौ; अत्राप्यादेशलक्षणप्रतिषेध उन्नेयः। एवम् उपेद्ध इत्यत्रापि 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्यनेन यथा बहिरङ्गे गुणशास्त्रे असिद्धे स्वकार्यमप्रवर्तयति सति 'न धातुलोप आर्धधातुके' इत्यन्तरङ्गशास्त्रं न भवति; तथा सिद्धेऽपि तस्मिन्बहिरङ्गे गुणशास्त्रे स्वकार्यं प्रवर्तयति अन्तरङ्गं निषेधशास्त्रं न भवतीति निषेधेन गुणनिषेधाभाव एव प्रतिपाद्यते। एवं च सखीयतेः क्विपि सखीः सख्युरित्यत्र क्यजकारलोपस्य स्थानिवद्भावात् यणि अन्तरङ्गे बहिरङ्गस्य वलिलोपस्य नासिद्धत्वनिषेधः, बहिरङ्गनिर्वृत्तमचमाश्रित्य अन्तरङ्गप्रवृत्त्यभावात्॥

तदेतद्द्विविधमसिद्धत्वं निरूपितम्। तत्र कतरः पक्षः श्रेयानिति संशये तन्निर्णयार्थं कथान्तरं प्रस्तूयते—

इह 'षत्वतुकोरसिद्धः' 'असिद्धवदत्रा भात्' 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्येतैः सूत्रैः षत्वादिषु एकादेशादिशास्त्राणामसिद्धवद्भावो विधीयते। तच्च तेषां शास्त्राणामसिद्धसादृश्यं स्वकार्याकरणादपि संभवति, 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' इत्यस्य वर्णोपदेशादिषु स्वाङ्गेषु असिद्धस्य स्वकार्यकरणादर्शनात्। स्वकार्यं कुर्वतोऽपि स्वनिवर्त्यनिमित्तककार्यसद्भावस्वनिमित्तककार्याभावाभ्यां चासिद्धसादृश्यं भवति, नवाभिषिक्ते राजपुत्रे यथाशक्ति दुष्टनिग्रहादिकं कुर्वाण एव सम्यगरूढमूलत्वादत्युपप्लवाद्यनुवृत्त्या असत्कल्पोऽयमिति व्यवहारदर्शनात्। तथा च तेषामसिद्धवद्भावे तत्किं स्वकार्याकरणं विधीयते? तेषु कुर्वत्स्वेव स्वकार्यं स्वनिवर्त्यनिमित्तककार्यसद्भावः स्वनिमित्तककार्याभावो वा विधीयत इति विचारः प्रवर्तते। तत्र एकादेशादिशास्त्राणां स्वनिमित्तककार्याभावः स्वनिवर्त्यनिमित्तककार्यसद्भावो वासिद्धत्वविधानेन

विधीयते । तथा हि— 'षत्वतुकोरसिद्धः' इत्यनेन कोऽसिचदित्यादौ एकादेशस्य स्वनिमित्तककार्याभावः; अधीत्येत्यादौ स्वनिवर्त्यनिमित्तककार्यसद्भावः। 'असिद्धवदत्राभात्' इत्यनेन जङ्गहि जहीत्यत्र अनुनासिकलोपस्य जादेशस्य स्वनिमित्तककार्याभावः; एधि शाधीत्यत्र स्वनिवर्त्यनिमित्तककार्यसद्भावः । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्यनेन पचावेदमित्यादौ बहिरङ्गस्य स्वनिमित्तककार्याभावः; पट्व्या मृद्व्या इत्यादौ बहिरङ्गस्य स्वनिवर्त्यनिमिककार्यसद्भावः । 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेन राजभ्यां तक्षभ्यामित्यादौ नलोपस्य स्वनिमित्तककार्याभावः; सुपर्वा इत्यादौ स्वनिवर्त्यनिमित्तककार्यसद्भाव इति । न त्वेकादेशादिशास्त्राणां स्वकार्याप्रवर्तकत्वमपि, तथा सति नधातुलोपसूत्रे भाष्यकारेण उपेद्धः प्रेद्ध इत्यत्रान्तरङ्गे निषेधे गुणस्यासिद्धत्वाद्गुणसमर्थनानुपपत्तिः । न चासिवद्धद्भवतः शास्त्रस्य स्वकार्यप्रवकत्वाङ्गीकारे स्योनः स्योनेत्यत्र लघूपधगुणे कृते इगभावात् यणादेशो न स्यात्; तथा प्रस्फोर्यमवगोर्यमित्यत्र 'हलि च' इति दीर्घे लघूपधत्वाभावात् गुणो न स्यादिति वाच्यम्, एधि शाधि अधीत्येत्यादौ प्रथमचरमप्रवृत्तशास्त्रद्वयविषय इव स्योनः स्योनेत्यादौ युगपत्प्रवृत्तशास्त्रद्वयविषयेऽपि असिद्धीभवता शास्त्रेण स्वकार्ये प्रवर्तित एव स्वकार्येऽपि स्वनिवर्त्यनिमित्तककार्यसद्भावरूपासिद्धत्वविधानेन स्योनः स्योनेत्यादौ गुणे कृते एकारस्यैव यणादेशस्य प्रस्फोर्यमित्यादौ ऊकारस्यैव लघूपधगुणस्य चोपपत्तेः । न चासिद्धवद्भवतः शास्त्रस्य स्वकार्यप्रवर्तकत्वे नधातुलोपसूत्रे भाष्यकृता उपेद्ध इत्यादावसिद्धत्वाद्गुणप्रवर्तनं न नियामकम्, सूत्रस्यैव प्रत्याख्यास्यमानत्वात् आर्धधातुकग्रहणस्य रोरवीतीति प्रत्युदाहरणोपन्यासवत् तात्पर्याभावेनैव तद्ग्रन्थप्रवृत्तेरिति वाच्यम्, तद्ग्रन्थस्य तात्पर्याभावेऽपि 'क्ङिति च' इत्युत्तरसूत्रे भाष्यकारेण रोरवीतीत्युदाहरणे याङ्निमित्तेऽन्तरङ्गे गुणनिषेधे कर्तव्ये तिङ्निमित्तस्य गुणस्यासिद्धत्वाद्गुणसमर्थनस्य नियामकत्वोपपत्तेः । पचावेदमधीत्य राजभ्यां कोऽसिचदित्यादिप्रथमप्रवृत्तबहिरङ्गाद्यसिद्धत्वविषये स्वकार्याप्रवर्तकत्वरूपासिद्धत्वस्य बाधितत्वेन विधातुमशक्यत्वाच्चेति प्रथमा कक्ष्या ॥

Scanned with OKEN Scanner

षत्वादिषु एकादेशादिशास्त्राणां स्वकार्याप्रवर्तकत्वलक्षणमसिद्धत्वमेव विधीयते; न तु सत्येव स्वकार्ये स्वनिवर्त्यनिमित्तककार्यसद्भावस्वनिमित्तककार्याभावरूपम्; तथा सति अकाष्टामित्यादौ 'षढोः कः सि' इति कत्वे परकार्ये सत्येव 'झलो झलि' इति लोपः स्यात् । वृक्ष इन्द्रमित्यादौ सवर्णदीर्घे बहिरङ्गकार्ये सत्येवाद्गुणः स्यात् । अत एव वामनादिभिः 'असिद्धं कार्यं न करोतीत्यर्थः' इति स्वकार्याप्रवर्तकत्वमेव व्याख्यायते । न च कोऽसिचत् अधीत्य पचावेदम् एधि शाधि राजभ्यामित्यादौ एकादेशादिशास्त्राणां स्वकार्यप्रवर्तनानन्तरमेव षत्वादीनां प्राप्तेस्तत्र षत्वादिषु कर्तव्येषु प्रवर्तितकार्याणामेकादेशादिशास्त्राणां स्वकार्याप्रवर्तकत्वलक्षणमसिद्धत्वं बाधितत्वाद्विधातुमशक्यमिति वाच्यम्; मृजेरक्ङिति प्रत्यये वृद्धिर्भवतीतिवत् अज्झलिभन्नं तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णसंज्ञं भवतीतिवच्च विधिपरिभाषान्यायेन उत्सर्गापवादन्यायेन वा 'षत्वतुकोरसिद्धः' इत्यादिशास्त्राणाम् 'एङः पदान्तादति' इत्यादिशास्त्रैरेकवाक्यतया पदान्तादेङोऽति परे पूर्वपरयोः षत्वकर्तव्यतां विना पूर्वरूपमेकादेशो भवतीत्याद्युक्तिभङ्ग्या षत्वादिकर्तव्यतायामेकादेशादिशास्त्राणामनारम्भानुमानात् 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इतिवत् इममेकादेशमाश्रित्य षत्वं न भवति इत्यादिप्रतीतौ कोऽसिचत् जङ्गहि पचावेदं राजभ्यामित्यादौ आदेशलक्षणकार्याभावसिद्धेः, अधीत्य प्रेत्य एधि शाधि पट्व्या मृद्व्या सुपर्वा राजेत्यादौ 'षत्वतुकोः—' इत्यादिशास्त्राणां पूर्ववदेव 'अकः सवर्णे दीर्घः' इत्यादिशास्त्रैरेकवाक्यत्वेन अकः सवर्णे अचि परे पूर्वपरयोस्तुकोऽकर्तव्यतायां दीर्घ एकादेशो भवतीत्याद्युक्तिभङ्ग्या दण्डाग्रमित्यादौ तुकोऽकर्तव्यत्वात् झटिति दीर्घप्रतीतावपि अधीत्येत्यादौ तुकः कर्तव्यत्वेन तुक्प्रवृत्तिपर्यन्तं दीर्घविलम्बस्य तुकः पश्चाद्दीर्घस्य च प्रतीत्या उत्सर्गलक्षणकार्यसिद्धेश्च । अत एव कैयटेन 'एकादेशशास्त्रं तुक्शास्त्रे असिद्धम्' इति भाष्यस्य 'ततश्च पूर्वं तुक्शास्त्रं प्रवर्तते, पश्चादेकादेशशास्त्रमित्युक्तं भवति' इत्यभिप्रायो व्याख्यातः । न च बहिरङ्गादीनां स्वकार्याप्रवर्तकत्वे भाष्ये 'क्ङिति च' इति सूत्रे रोरवीतीत्यत्र

Scanned with OKEN Scanner

सार्वधातुकनिमित्तस्य गुणस्य प्राप्तस्य बहिरङ्गस्य तन्निमित्तग्रहणाभावे यङ्निमित्ते 'क्ङिति च' इति निषेधेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये असिद्धत्वात् गुणसमर्थनानुपपत्तिः स्वकार्याप्रवर्तकत्वलक्षणासिद्धत्वनिषेधयोरविशेषादिति वाच्यम्, उक्तरीत्या बहिरङ्गपरिभाषाया विध्येकवाक्यत्वावश्यंभावेन अङ्गस्य गुणो भवत्यन्तरङ्गकर्तव्यताभाव इत्युक्तिभङ्ग्या 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इतिवत् इमं गुणमाश्रित्य अन्तरङ्गं न भवतीति तस्य स्थानिनमाश्रित्य तु प्रवर्तमानमन्तरङ्गं भवतीत्युत्सर्गलक्षणभावादेशलक्षणप्रतिषेधयोरेव प्रतीत्या अन्तरङ्गगुणनिषेधाभावमात्रप्रतीतेर्गुणबुद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वादिति द्वितीया ॥

यदि विधिपरिभाषयोरेकवाक्यत्वेन अन्तरङ्गनिषेधादिकर्तव्यतां विना गुणो भवतीत्युक्तिभङ्ग्या गुणनिषेधाभावमात्रप्रतीतिरिति; तर्हि 'क्ङिति च' इति परिभाषाया अपि विध्येकवाक्यत्वेन क्ङित्परभिन्नस्य अन्तरङ्गकर्तव्यतां विना गुणो भवतीति विधिपर्यवसानात्सर्वथैव रोरवीतीत्यत्र गुणाप्राप्तिप्रसङ्गः । 'क्ङिति च' इति सूत्रे भाष्यकारेण 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् । यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम्— सार्वधातुकार्धधातुकयोः । उपस्थितमिदं भवति क्ङिति चेति' इत्यनेन ग्रन्थेन 'क्ङिति च' इत्यस्य परिभाषात्वाङ्गीकारात् । एवं मन्दमध्यमप्रतिपत्त्रपेक्षयथोद्देशपक्षे वाक्यभेदाङ्गीकारे च 'क्ङिति च' इति परिभाषावत् बहिरङ्गपरिभाषाया अपि भिन्नवाक्यत्वात् तत्रत्यभाष्यपर्यालोचनायाम् 'अथ वा बहिरङ्गो गुणः' इत्यादिपरिहारग्रन्थस्य यथोद्देशपक्षावलम्बनेन प्रवृत्त्यवगतेश्च वाक्यभेदात् रोरवीतीत्यत्र 'सार्वधातुक—' इति गुणोपस्थितिसमये 'क्ङिति च' इत्यत्र तन्निमित्तग्रहणाभावे क्ङिति परे इको गुणवृद्धी नेति निषेधशास्त्रस्याप्युपस्थित्या तत्कालोपस्थितया बहिरङ्गपरिभाषया गुणशास्त्रस्य स्वकार्याप्रवर्तकत्वलक्षणासिद्धत्वज्ञानेन गुणाभावबुद्धिप्रसङ्गो दुर्वारः । अतः सत्येव स्वकार्यप्रवर्तने स्वनिवर्त्यनिमित्तककार्यसद्भावस्वनिमित्तककार्याभावरूपमसिद्धत्वमेवाश्रयणीयम्; न तु स्वकार्याप्रवर्तकत्वलक्षणमिति तृतीया ॥

षत्वादिषु एकादेशादिशास्त्राणां स्वकार्याप्रवर्तकत्वलक्षणमसिद्धत्वमेव विधीयते; न तु सत्येव स्वकार्ये स्वनिवर्त्यनिमित्तककार्यसद्भावस्वनिमित्तककार्याभावरूपम्, तथा सति अक्राष्टां वृक्ष इन्द्रमित्यादौ परबहिरङ्गकार्यप्रवृत्तिदोषस्येदानीमप्यपरिहारात् । न च 'क्ङिति च' इति सूत्रे रोरवीतीत्यत्रान्तरङ्गगुणनिषेधे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य गुणस्यासिद्धत्वात्तत्समर्थनानुपपत्तिः, 'मृजेर्वृद्धिः' 'कर्मण्यण्' इत्यादिना प्रतिषेधापवादविषये क्ङिति आकारान्ते च मृष्टः गोद इत्यादौ वृद्धेरणश्च साधुत्वप्रतिपत्तौ आचार्यवचनस्य भ्रमजनकत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात् सिद्धान्ते विधिनिषेधयोरुत्सर्गापवादयोश्चैकवाक्यतावश्यंभावेन 'क्ङिति च' इत्यत्र तन्निमित्तग्रहणाभावे अक्ङित्परस्याङ्गस्येको गुणो भवतीति विधिपर्यवसानेन अन्तरङ्गबहिरङ्गशास्त्रद्वयाभावाद्बहिरङ्गासिद्धत्वेन परिहारस्यासंभवदुक्तिकत्वेन त्वन्मतेऽपि तत्रत्यभाष्यवचनस्य कौशल्याय व्युत्पादनमात्रपरत्वस्यावश्यमभ्युपगन्तव्यत्वादिति चतुर्थी ॥

'क्ङिति च' इत्यत्र तन्निमित्तग्रहणाभावे इकः क्ङिति परे गुणवृद्धी न भवत इति सूत्रार्थे विज्ञायमाने रोरवीतीत्यत्र यङमाश्रित्य प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तं गुणनिषेधम् 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रथमं परिहृत्य, 'न लुमताङ्गस्य' इत्यत्र अङ्गाधिकारकार्यस्य प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधपक्षेऽपि कार्यकालपक्षाश्रयणे 'क्ङिति च' इति प्रतिषेधस्याङ्गाधिकारकार्यत्वात् प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन परिहृत्य प्रवर्तितस्य 'अथ वा बहिरङ्गो गुणः । अन्तरङ्गः प्रतिषेधः' इत्यनन्तरग्रन्थस्य 'न लुमताङ्गस्य, इत्यङ्गाधिकारनिर्देशे यथोद्देशपक्षे गुणनिषेधप्रसङ्गेन तत्पक्षाभिप्रायेण प्रवृत्त्यौचित्यात् यथोद्देशपक्षे च शास्त्रद्वयसंभवेन बहिरङ्गासिद्धत्वेन परिहारस्यासंभवदुक्तिकत्वाभावात्सत्येव स्वकार्यप्रवर्तने स्वनिमित्तककार्याभावरूपमसिद्धत्वमभ्युपगच्छतो मम पक्षे तावन्न दोषः । न च परिभाषान्तराणां यथोद्देशपक्षसंभवेऽपि 'क्ङिति च' इति निषेधरूपपरिभाषाया न यथोद्देशपक्षसंभवः, वाक्यभेदे विधिशास्त्रस्य निषेधविषये भ्रमजनकत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गादिति वाच्यम्, बुद्ध्युन्म-

ज्जननिमज्जनाभ्यां सूक्ष्मब्रह्मप्रतिपत्त्युपायतयान्नमयादीनां ब्रह्मत्वप्रतिपादकस्य श्रुतिवाक्यस्येव लोके सूक्ष्मारुन्धतीप्रतिपत्त्युपायतया स्थूलनक्षत्रे अरुन्धतीत्वप्रतिपादकस्य आप्तवाक्यस्येव च इहापि साधुशब्दप्रतिपत्त्युपायतया तत्र कार्यविशेषप्रतिपादकस्य शास्त्रस्याप्रामाण्यदोषाभावात् यथोद्देशपक्षेऽपि इक एव गुणवृद्धी क्ङिति न गुणवृद्धी इति परिभाषार्थे प्रथमं बुद्धिस्थे सति पश्चात् 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यादिविधिशास्त्रस्य तदनुरोधेनैव प्रतिपत्त्या अनिकः क्ङिति च गुणवृद्धिप्रसक्त्यभावेन भ्रमप्रसङ्गाभावात् । तदुक्तम्—'परिभाषाः पुनरेकदेशस्थाः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयन्ति' इति । तथा च यथोद्देशेऽपि संज्ञापरिभाषे रोरवीतीत्यत्र न मत्पक्षे गुणसमर्थनानुपपत्तिः । स्वकार्याप्रवर्तकत्वलक्षणमसिद्धत्वमभ्युपगच्छतस्तव मते गुणसमर्थनानुपपत्तिस्तदवस्थैवेति त्वत्पक्ष एव दोषः । किं च बहिरङ्गपरिभाषाया विध्येकवाक्यत्वेन सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणो भवति अन्तरङ्गकर्तव्यत्वाभाव इत्युक्तिभङ्ग्या 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इतिवत् गुणाश्रयान्तरङ्गकार्याभावमात्रप्रतीत्या गुणप्रवृत्त्यङ्गीकारे 'षढोः कः सि' इत्यादावपि षढोः सकारे परे को भवति पूर्वकर्तव्यत्वाभावे इत्युक्तिभङ्ग्या ककाराश्रयं पूर्वकार्यं न भवतीति स्वाश्रयकार्याभावस्य तत्र प्रतीत्या ककारप्रवृत्त्यङ्गीकारापत्तेस्तावतापि प्रत्यक्षप्रवेशादक्राष्टां वृक्ष इन्द्रमित्यादौ दोषो दुर्वारः । अथ पूर्वकार्यकर्तव्यत्वाभावे कत्वं भवतीत्युक्त्या 'झलो झलि' इति लोपस्य प्रथमं प्रवृत्तौ पुनर्निमित्ताभावान्न कत्वप्रवृत्तिरित्युच्येत; तर्हि इहापि सार्वधातुकार्धधातुकयोरङ्गस्य गुणो भवत्यन्तरङ्गकर्तव्यत्वाभाव इत्युक्त्या प्रथमं प्रसक्तस्य गुणस्य अन्तरङ्गे निषेधे सति पश्चान्निषिद्धत्वान्न पुनर्गुणप्रवृत्तिरित्यपि तुल्यमिति पञ्चमी ॥

स्वकार्याप्रवर्तकत्वलक्षणमेव षत्वादिषु एकादेशादिशास्त्राणामसिद्धत्वं विधीयते । न च कोऽसिचदित्यादौ प्रवर्तितकार्यस्य शास्त्रस्य स्वकार्याप्रवर्तकत्वलक्षणमसिद्धत्वं बाधितत्वाद्विधातुमशक्यमिति वाच्यम्, यथा एकादेशादिशास्त्रस्य सिद्धस्य असिद्धत्वं विधातुमशक्यमिति स्वकार्याप्रवर्तकत्वलक्षणमसिद्धसादृश्यं

प्रतीयते । तथा व्युत्पन्नं प्रति स्वार्थोपस्थितिजनकस्वभावस्य शास्त्रस्य स्वकार्याप्रवर्तकत्वलक्षणमसिद्धत्वमपि विधातुमशक्यमिति स्वकार्याप्रवर्तकत्वलक्षणमसिद्धत्वं विधीयमानमनुपपत्त्या षत्वादिष्वेकादेशादिशास्त्राणामनारम्भमनुमापयति; यथा व्यक्तिपदार्थपक्षे सर्वव्यक्त्युद्देशेन प्रतिपदं शास्त्रप्रवृत्तौ वृक्षेभ्य इत्यत्र युगपत्प्रवृत्तयोः 'सुपि च' 'बहुवचने झल्येत्' इत्यनयोरन्यत्राचरितार्थयोः पर्यायेण उभयत्र प्रसङ्गे 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति सूत्रेण विप्रतिषेधे परमेव भवति न पूर्वमिति पूर्वस्याचरितार्थस्य निषेधोऽनुपपद्यमानः पूर्वशास्त्रस्य तस्मिन्विषये अनारम्भमेवानुमापयति । एवं च षत्वादिष्वेकादेशादिशास्त्राणामनारम्भप्रतीत्या षत्वादिषु कर्तव्येषु एकादेशाद्यभावप्रतीत्या एकादेशादिप्रयुक्तषत्वादिकार्याभावस्य एकादेशादिस्थानिप्रयुक्ततुगादिकार्यस्य च प्रतिपत्त्या कोऽसिचत् योऽसिचत् अधीत्य प्रेत्य जङ्गहि जहि एधि शाधि पचावेदं पचामेदं पट्व्या मृद्व्या राजभ्यां तक्षभ्यां राजा सुपर्वा इत्यादिरूपसिद्धिः । न च कोऽसिचत् जहि पचावेदं राजभ्यामित्यादावादेशलक्षणकार्याभावप्रतीतिस्थले षत्वादिषु एकादेशादिशास्त्रानारम्भप्रतीत्या एकादेशाद्यभावप्रतीतौ षत्वादिशास्त्रप्राप्त्यभावात् षत्वाद्यभावबुद्ध्यनन्तरं षत्वादिकर्तव्यत्वाभावादेकादेशादिशास्त्रारम्भप्रतीत्या एकादेशादिकार्यप्रतीत्यनन्तरमपि षत्वादिशास्त्रप्राप्त्या षत्वादिकर्तव्यतोपस्थितौ एकादेशादिशास्त्रानारम्भप्रतीत्या पूर्ववदुपस्थितिक्रमेण चक्रकप्रसङ्गः, 'चक्रकेऽप्निष्टतो व्यवस्था' इति परिभाषया पुनः पुनः प्रसक्तानेकशास्त्रप्रयुक्तप्रतीतेश्चक्रकप्रसङ्गे 'न ह्यव्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भावितव्यम्' इति न्यायेनोत्थापितया इष्टरूपप्रतीतावेव पर्यवसानव्यवस्थापनात् । स्योनः स्योना वृक्ष इन्द्रं प्लक्ष इन्द्रं प्रस्फोर्यम् अवगोर्यम् अक्राष्टाम् अक्राष्ट इत्यत्र युगपत्प्रसक्तयोर्यण्गुणयोः पूर्वयोर्गुणसलोपयोश्च प्रवृत्तौ बहिरङ्गयोर्गुणसवर्णदीर्घयोः परयोर्दीर्घैकत्वयोश्च प्राप्त्यभावादेवाभावः । एवं षत्वादिष्वेकादेशादिशास्त्राणामनारम्भानुमाने तत्कार्याभावप्रतीतौ यथायोगं षत्वादीनां प्रवृत्तिनिवृत्ती भवत इति न क्वापि दोषः । एवं च उपेद्धः प्रेद्धः रौरवीतीत्यत्रापि अन्तरङ्गे गुणनिषेधे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य

गुणस्यासिद्धत्वादादेशलक्षणकार्यस्य गुणप्रसक्तिप्रयुक्तगुणनिषेधस्याभावप्रतीत्यनन्तरं कोऽसिचदित्यत्र षत्वाभावबुद्ध्या पर्यवसानवत् 'चक्रकेऽव्यवस्था' इति परिभाषया गुणबुद्ध्या पर्यवसानमिति न दोषः। 'असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं च' इति वार्तिकस्य असिद्धत्वप्रयोजनोदाहरणमात्रत्वेन परिगणनार्थत्वाभावात् अक्राष्टां वृक्ष इन्द्रमित्यादौ उत्सर्गलक्षणकार्याभावस्यापि प्रयोजनत्वमविरुद्धमिति सर्वं समञ्जसम् ॥

इति

श्रीमद्भारद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रीमदद्वैतविद्याचार्य-
महाव्रतयाजिश्रीमदप्पयमखिवरविरचितायां

पाणिनितन्त्रवादनक्षत्रमालायाम्

## ॥ असिद्धत्वसमर्थनवादः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ यदुक्तम्—उपेद्ध इत्यत्र 'न धातुलोपे—' इति सूत्रे बहिरङ्गत्वाद्गुणसमर्थने भाष्यकारस्य तात्पर्याभावः, सूत्रस्यैव प्रत्याख्यास्यमानत्वादिति; तत्प्रसङ्गात्कथान्तरं प्रस्तूयते—

किं तत्सूत्रप्रत्याख्यान एव तात्पर्यमस्ति न वेति प्रत्याख्यानोपपत्त्यनुपपत्तिभ्यां संशयः। तत्प्रत्याख्याने तात्पर्यमस्त्येव, तत्रानुपपत्त्यभावात्। तथा हि—बेभिदिता चेच्छिदिता कुषुभिता समिधिता इत्यादौ अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादेव न

पुगन्तलघूपधगुणप्रसङ्ग इति न तदर्थं नधातुलोपसूत्रापेक्षा । लोलुवः पोपुव इत्यत्रापि 'अतो लोपः' 'यस्य हलः' इत्यत्र यस्येति योगविभागात् यप्रत्यस्य चातो लोपविधानात् प्रतिपदविधिमपवादमपि यङ्लुकं बाधित्वा प्रथममतो लोपे सति पश्चादवशिष्टस्य यकारस्य 'यङोऽचि च' इति लुकि 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति प्राप्तस्य गुणस्य स्थानिवत्त्वादेव निवृत्तिसंभवात् । न च 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति प्राप्तस्य गुणस्य स्थानिवत्त्वान्निवृत्तावपि लोलुवः पोपुव इत्यादावुवङादेशे उकारस्य आदिष्टादचः पूर्वविधिं प्रति स्थानिवत्त्वाभावाल्लघूपधगुणप्रसङ्ग इति तन्निवृत्तये नधातुलोपसूत्रापेक्षेति वाच्यम्, लोलुव इत्यत्र उवङि सति प्राप्नुवतो लघूपधगुणस्य 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य' इति परिभाषया निवृत्तेः । न च लोलुवादिषु यस्येति योगविभागादतो लोपाभ्युपगमे तस्य स्थानिवद्भावात् 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणवत् व्यवधानादचि प्रत्यये उवङादेशोऽपि न स्यादिति वाच्यम्, स्थानिवद्भावात् यङ्कार एवोवङादेशसंभवात् गुणस्य तु 'क्ङिति च' इति प्रतिषेधात् । न च यङ्लुकि अतो लोपाभ्युपगमे जङ्गमः चङ्क्वनः दरीदृशः देद्यः सनीस्रंसः दनीध्वंस इत्यादौ अतो लोपस्य स्थानिवद्भावात् 'गमहनजन—' 'ऋदृशोऽङि गुणः' 'दीङो युडचि क्ङिति' 'अनिदिताम्—' इत्युपधालोपगुणयुडुपधानकारलोपाः प्राप्नुवन्तीति वाच्यम्, जङ्गमः चङ्क्वन इत्यत्र अनङीत्युपधालोपप्रतिषेधात् दरीदृश इत्यत्रापि 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति गुणाभावसिद्धेः । देद्य इत्यत्रापि अजादेः क्ङित एव युड्विधानात् पूर्वस्य विधीयमानकार्याभावात् स्थानिवत्त्वाभावः; आगमशासनस्यानित्यत्वाद्वा युडभावः । सनीस्रंसो दनीध्वंस इत्यत्रापि वार्तिककारमते 'ऊतोऽचि' इति वचनादूकारान्तात्परस्यैव यङोऽचि लुग्विधानात्तत्र लुगभावेन अतो लोपे 'यस्य हलः' इति यलोपे च प्रत्ययलक्षणेन उपधानकारलोपे सनीस्रसो दनीध्वस इत्येव भवितव्यम् । भाष्यकारमतेन यङो लुक्पक्षेऽपि यङ्लुकि अतो लोपाभ्युपगमेन स्थानिवत्त्वात्प्राप्तोऽप्युपधानलोपः अङ्गवृत्तपरिभाषयैव निवर्त्यते । अतो यङ्लुकि अतो लोपाभ्युपगमे न

कोऽपि दोषः । लोलुवादिषु च स्थानिवद्भावात् उवङादेशो गुणाभावश्च सिद्ध इति नधातुलोपसूत्रस्य नोपयोग इति प्रथमा ॥

यदुक्तम्— लोलुवादिषु उवङि कृते प्राप्नुवतो लघूपधगुणस्य अङ्गवृत्तपरिभाषयैव निवृत्तेर्नधातुलोपसूत्रानर्थक्यमिति, तन्न; नधातुलोपसूत्रं परित्यज्य लोलुवादिसिद्धये अङ्गवृत्तपरिभाषाश्रयणे विशेषाभावात्, लोलुवादिषु नधातुलोपसूत्रेणैव सिद्धौ अङ्गवृत्तपरिभाषावैयर्थ्यमिति वैपरीत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । न च युष्मभ्यमस्मभ्यमित्यादौ 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वस्य 'सुपि च' इति दीर्घत्वस्य च निवृत्तये अङ्गवृत्तपरिभाषा अवश्यमाश्रयणीया, 'भ्यसोऽभ्यम्' इत्यभ्यमादेशाश्रयणेनाप्येत्वदीर्घत्वयोर्निवृत्तेः 'शेषे लोपष्टिलोपः' इति पक्षे अभ्यमादेशस्यावश्याश्रयणीयत्वाच्च । न च स्थूलमाचष्टे स्थवयति दूरमाचष्टे दवयतीत्यत्र 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि 'णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य' इति इष्ठवद्भावात् 'स्थूलदूर—' इत्यादिना यणादिपरलोपे पूर्वस्य गुणे अवादेशे च 'अत उपधायाः' इति वृद्धिप्रसङ्गात् तन्निवृत्त्यर्थमङ्गवृत्तपरिभाषा अवश्यमाश्रयणीयेति तत एव लोलुवादिसिद्धौ नधातुलोपसूत्रानर्थक्यमिति वाच्यम्; 'तत्करोति तदाचष्टे' 'तेनातिक्रामति' इत्यादीनाम् 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च' इति सामान्यगणसूत्रप्रपञ्चार्थत्वेन तत्रत्यबहुलग्रहणादेव वृद्ध्यभावोपपत्तौ तदर्थमङ्गवृत्तपरिभाषानपेक्षणात्, स्थवयति दवयतीत्यादौ यणादिपरलोपे गुणे च कृते अवादेशात्पूर्वम् 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिप्रसङ्गस्य बहुलग्रहणमन्तरेण अङ्गवृत्तपरिभाषया परिहर्तुमशक्यत्वात्, प्रियमाचष्टे प्रापयतीत्यादौ 'प्रियस्थिर—' इत्यादिना अङ्गकार्ये प्रादेशे प्रवृत्तेऽपि वृद्धिपुगागमयोरकृतयोः प्र इत्यस्य प्रयोगसमवायिरूपत्वाभावेन अङ्गस्य प्रयोगार्हत्वलक्षणनिष्ठितत्वाभावादङ्गवृत्तपरिभाषाया अप्रवृत्त्या वृद्धिपुगागमप्रवृत्तिवत् स्थवयतीत्यत्र गुणे कृते अवादेशात्पूर्वं स्थो इति रूपस्य प्रयोगसमवायित्वाभावेन अङ्गस्यानिष्ठितत्वादवादेशवत् वृद्धेरप्यङ्गवृत्तपरिभाषया निवर्तयि-

Scanned with OKEN Scanner

तुमशक्यत्वात् । तस्मात् स्थवयतीत्यत्र अत्वादेशात्पूर्वं वृद्ध्यभावार्थमवश्याश्रयणीयेन बहुलग्रहणेनैव तदनन्तरम् 'अत उपधायाः' इति वृद्ध्यभावस्याप्युपपादयितुं शक्यत्वेन अङ्गवृत्तपरिभाषाया लोलुवादेरन्यत्र प्रयोजनाभावः । न च पिबतीत्यत्र 'पाघ्राध्मा—' इत्यादिना पिबादेशे कृते लघूपधगुणाभावार्थमङ्गवृत्तपरिभाषाश्रयणमावश्यकमिति वाच्यम्, पिबेरदन्तत्वविज्ञानादेव लघूपधगुणाप्रसक्तेः स्थानिवत्सूत्रे भाष्यकारेणापि 'पिबिरदन्तः' इत्यदन्तत्वप्रतिज्ञानेनैव लघूपधगुणस्य परिहृतत्वात् । न च पिबेरदन्तत्वविज्ञाने धातोरन्त उदात्तो भवतीत्युदात्तत्वमकारस्यैव स्यात्; नेकारस्येति वाच्यम्, 'धातोः' इति सूत्रे भाष्य एव पिबेरदन्तत्वेऽप्याद्युदात्तत्वनिपातनेन इकारे उदात्तत्वस्य समर्थितत्वात् । तस्मादङ्गवृत्तपरिभाषाया लोलुवादेरन्यत्र प्रयोजनाभावात् लौकिकप्रयोगदर्शनसापेक्षाङ्गवृत्तपरिभाषाश्रयणेन लोलुवादिकं प्रसाध्य तन्निरपेक्षस्य नधातुलोपसूत्रस्य प्रत्याख्यानं नटभार्यावलम्बनेन कुलभार्यापरित्यागमनुसरति । किं च लोलुवादिषु उवङादेशात्पूर्वम् 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति प्राप्तस्य गुणस्य स्थानिवद्भावान्निवृत्त्युपपादनाय 'अतो लोपः' 'यस्य हलः' इत्यत्र यस्येति योगविभागः; उवङादेशानन्तरं प्राप्तस्य लघूपधगुणस्य निवृत्तये अङ्गवृत्तपरिभाषाकरणमिति महद्गौरवम् । नधातुलोपसूत्रकरणे तु न योगविभागः, न वा अङ्गवृत्तपरिभाषाकरणमिति महद्वैषम्यमुभयोः पक्षयोः । किं च लोलुवादिषु स्थानिवद्भावात् गुणनिवृत्तये योगविभागादतो लोपाङ्गीकारे दरीदृश इत्यत्र स्थानिवद्भावादेव 'ऋदृशोऽङि गुणः' इति गुणप्रसङ्गः । न च 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति गुणाभावः शक्यः प्रतिपत्तुम्, गत्यन्तराभावे कथंचित् स्वायंभुवमित्यादिलक्ष्यानुरोधादाश्रयणीयेन 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इत्यनेन कृतसूत्रप्रत्याख्यानायोगात्; अन्यथा लोलुवादिष्वपि तेनैव गुणाभावसिद्धौ स्थानिवद्भावार्थमतो लोपे योगविभागस्यापि वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । एवं सनीस्रंसो दनीध्वंस इत्यत्र अङ्गवृत्तपरिभाषाप्रत्याख्यानात् अतो लोपाङ्गीकारे स्थानिवत्त्वादुपधानकारलोपप्रसङ्ग इति न शक्यं नधातुलोपसूत्रं प्रत्याख्यातुम् ।

भाष्यकारेण तु 'अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्' 'अनारम्भो वा' 'उक्तं शेषे' इति सूत्रप्रत्याख्यानपरवार्तिकानुरोधात् यथामूलं व्याख्याय, उवङादेशानन्तरं लघूपधगुणनिवृत्त्यर्थं सूत्रस्यावश्यकत्वं वक्तव्यमपि स्वतन्त्रेच्छत्वादुपेक्षितमिति न तत्प्रत्याख्याने भगवतस्तात्पर्यमस्ति। अत एवोक्तहेतुभ्यां नधातुलोपसूत्रस्यावश्यकतां मन्यमानेन भाष्यकारेण 'कृन्मेजन्तः' इत्यत्र 'उदुपधत्वमकित्त्वस्य निकुचिते' इति नधातुलोपसूत्रप्रत्याख्यानाभिप्रायेण वार्तिककारोपन्यस्तस्य संनिपातपरिभाषाप्रयोजनस्य नधातुलोपसूत्रेणान्यथासिद्धिरुक्ता, सर्वथैव सूत्रप्रत्याख्याने तत्प्रयोजनान्यथासिद्ध्युपन्यासानुपपत्तेरिति द्वितीया ॥

यदुक्तम्— अङ्गवृत्तपरिभाषाया लोलुवादेरन्यत्र प्रयोजनाभावात् लोलुवाद्यर्थमङ्गवृत्तपरिभाषामाश्रित्य नधातुलोपसूत्रप्रत्याख्याने विशेषाभावः। लौकिकप्रयोगदर्शनसापेक्षत्वाज्जघन्या चाङ्गवृत्तपरिभाषेति, तन्न; नह्यस्माभिरङ्गवृत्तपरिभाषा लोलुवाद्यर्थमारभ्यते; तर्हि नधातुलोपसूत्रारम्भादविशेषः, लौकिकप्रयोगदर्शनसापेक्षत्वाज्जघन्यत्वदोषश्च स्यात्। किं तु 'ज्यादादीयसः' इति सूत्रे 'बहोर्लोपो भू च बहोः' इत्यतो लोपग्रहणमनुवर्त्य ज्यात्परस्य ईयसो लोपविधाने 'आदेः परस्य' इति ईकारस्य लोपे कृते 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घत्वे च ज्यायानिति रूपसिद्धौ 'ज्यादादीयसः' इत्यात्वारम्भात् सूत्रकारेणैव ज्ञापिता सा; भाष्यकारेणापि तस्मिन्सूत्रे ज्ञापितत्वेनोपन्यस्ता; लौकिकप्रयोगदर्शनसापेक्षत्वेऽपि अल्पयत्नसाध्यत्वाज्ज्यायसी, न जघन्या। अतोऽङ्गवृत्तपरिभाषैव लोलुवाद्यर्थमाश्रयणीया; न तु नधातुलोपसूत्रं यत्नाधिक्यदोषादित्युच्यते। एवं च लोलुवादिषु 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति प्राप्तस्य गुणस्याल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्निवृत्तिः; उवङादेशानन्तरं प्राप्तस्य लघूपधगुणस्य दरिद्रशः दनीध्वंस इत्यत्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्प्राप्तस्य गुणस्य उपधानकारलोपस्य च अङ्गवृत्तपरिभाषयैव निवृत्तिरिति नधातुलोपसूत्रस्य नोपयोगः; न वा यङ्लुकि अतो लोपाङ्गीकारे कश्चिद्दोष इति तृतीया ॥

अथ यदुक्तम्— 'ज्यादादीयसः' इत्यात्वविधानात्सूत्रकारेणैव ज्ञापिता अङ्गवृत्तपरिभाषा लोलुवाद्यर्थमल्पयत्नसाध्यत्वादाश्रयणीया; न तु नधातुलोप-सूत्रमिति, तन्न; सिद्धे विधिरारभ्यमाणो ज्ञापको भवति। न च ज्यात्परस्ये-यसो लोपविधाने ज्यायानिति रूपं सिध्यति; 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इत्यस्य दीर्घस्य क्ङित्येव विधानात्, अन्यथा उरुया धृष्णुया इत्यादौ 'सुपां सुलुक्—' इत्यादिना यादेशे कृते दीर्घत्वप्रसङ्गात्, 'अयङ् यि क्ङिति' इत्यतः क्ङिती-त्यनुवृत्त्या उरुया इत्यादौ दीर्घत्वनिवर्तनसंभवे च्छान्दसत्वेन परिहारस्य जघ-न्यत्वात्। तथापि यदि च्छान्दसत्वेन उरुया इत्यादौ दीर्घत्वाभावप्रतिपत्ति-संभवात् 'क्ङिति' इत्यनुवृत्त्यनाश्रयणेन 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घ-त्वसिद्धावात्वारम्भवैयर्थ्यमुच्यते; एवमपि स्वविषये फलसंपादकत्वाभावात् अङ्ग-वृत्तपरिभाषायामात्वारम्भस्य ज्ञापकत्वानुपपत्तिः; न ह्यङ्गवृत्तपरिभाषासत्त्वेऽपि ज्यायानित्यत्र ज्यादेशे ईयस ईकारलोपे 'अकृत्—' इति दीर्घप्रवृत्तेर्व्याहति-रस्ति, ज्य इति ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य निष्ठितत्वाभावात्। अनर्थकमपि वचनं स्वविषये फलमापादयत एवार्थस्य ज्ञापकम्, नान्यस्येत्युपपादितमधस्तात्। किं च 'बहोर्लोपो भू च बहोः' 'इष्ठस्य यिट् च' 'ज्यादादीयसः' इति सूत्रक्रमात् 'ज्यादादीयसः' इत्यात्वारम्भाभावे यिटा व्यवहितत्वादपि लोपो-ऽशक्यः प्रतिपत्तुमिति कुत एवानर्थक्यम्? एतेनेदं निरस्तम्— 'ज्या-दादीयसः' इत्यात्वारम्भस्य ज्ञापकत्वानुपपत्तावपि 'ज्ञाजनोर्जा' इति दीर्घो-च्चारणम् अङ्गवृत्तपरिभाषासत्त्वे लिङ्गम्। जानाति जायत इत्यत्र ह्रस्वान्तादेश-विधानेऽपि 'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घस्य सिद्धत्वात्— इति; ह्रस्वान्तस्य निष्ठितत्वाभावेन अङ्गवृत्तपरिभाषासत्त्वेऽपि दीर्घप्रवृत्तेरव्याघातात् स्वविषये फलसं-पादकत्वाभावेन ज्ञापकत्वानुपपत्तेः, 'ज्ञाजनोर्जा' इति दीर्घोच्चारणस्य स्वविषये फलसंपादनक्षमत्वादौचित्यात् 'आ गणान्तात् प्वादयः' इत्येतदर्थज्ञापकत्वात्। तस्मिंश्च ज्ञापिते सति जानातीत्यत्र ज इति ह्रस्वान्तादेशे 'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घत्वे सत्यपि 'प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वप्रसङ्गात्तन्निवृत्त्यर्थं दीर्घोच्चारण-

मर्थवद्भवति। तस्मान्न किंचिदप्यङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापकं संभवति। भाष्यकारेण तु स्थलत्रये अङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापकोपन्यासः कौशलमात्रप्रदर्शनपरः, स्थलत्रये अङ्गवृत्तपरिभाषाप्रयोजनत्वेनोपन्यस्ते पिबतीति प्रयोगे 'पिबिरदन्तः' इत्यदन्तत्वप्रतिज्ञानेन, लघूपधगुणाभावस्य स्वयमेव स्थानिवत्सूत्रे समर्थनेन तात्पर्याभावस्य स्फुटयवगमत्वात्। किं च 'अङ्गवृत्ते पुनरवृत्तावविधिः—' इत्यस्य कोऽर्थः? किम् 'ज्यादादीयसः' इत्यत्र कैयटेनोक्तः 'अङ्गे वृत्तं निष्पन्नं कार्यम् अङ्गवृत्तम्, तस्मिन्सति पुनरन्यस्याङ्गकार्यस्य प्रवृत्तावविधानं भवति' इति? किं वा 'टेः' इत्यत्र हरदत्तेनोक्तः 'अङ्गाधिकारविहिते कस्मिंश्चित्कार्ये प्रवृत्ते पुनः कार्यान्तरस्य प्रवृत्तौ प्राप्तायामविधिस्तस्य कार्यस्य' इति? किं वा अङ्गस्य अङ्गाधिकारकार्ये प्रवृत्ते पुनरङ्गस्यैवाङ्गाधिकारकार्यान्तरप्रवृत्तौ प्राप्तायामविधिरिति? आद्ये पक्षे अङ्गवृत्त इति विवक्षणात् अस्मै इत्यत्र इदंशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने त्यदाद्यत्वे 'अतो गुणे' इति पररूपत्वे 'सर्वनाम्नः स्मै' इति स्मैभावे च प्रत्ययवृत्ते अङ्गकार्यस्य 'हलि लोपः' इति इदो लोपस्याविधिव्यावृत्तिसिद्धावपि आभ्यामित्यत्र त्यदाद्यत्वे अङ्गस्य यञादौ सुपि दीर्घात्पूर्वमन्तरङ्गत्वात् नानाश्रयत्वेन वार्णादाङ्गस्य बलवत्त्वाभावात् 'अतो गुणे' इति पररूपत्वेऽङ्गवृत्ते सति पुनरङ्गकार्यस्य 'सुपि च' इति दीर्घस्याविधिः स्यात्। द्वितीये पक्षे 'अतो गुणे' इति पररूपस्याङ्गाधिकारकार्यत्वाभावात् अङ्गवृत्तपदेन आभ्यामित्यत्र यञि दीर्घत्वस्याविधिव्यावृत्तावपि तत्रैव. त्यदाद्यत्वे अङ्गाधिकारकार्ये कृते 'अतो गुणे' इति पररूपत्वस्य कार्यान्तरस्याविधिः स्यात्। तृतीयपक्षे तत्रैव 'अतो गुणे' इति पररूपत्वस्य अङ्गाधिकारकार्यत्वाभावादविधिव्यावृत्तावपि प्रापयतीत्यत्र प्रियमाचष्टे इत्यर्थे 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि 'णाविष्ठवत्' इति इष्ठवद्भावात् 'प्रियस्थिर—' इत्यादिना प्रादेशेऽङ्गाधिकारकार्ये प्रवृत्ते पुनरङ्गकार्यस्य 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धेरविधिः स्यात्, अङ्गस्य वृद्धेरङ्गाधिकारकार्यत्वात्। अथ निष्ठितस्याङ्गस्य पुनर्वृत्तावविधिरित्युच्येत; तर्हि अङ्गवृत्ते पुनरिति व्यर्थम्, अस्मै आभ्यां प्रापयतीत्यादौ अङ्गस्य निष्ठितत्वाभावादेव इष्ट-

लोपाद्यविधिव्यावृत्तिसिद्धेः 'निष्ठितस्य वृत्तावविधिः' इत्येतावतैव युष्मभ्यमस्मभ्यं स्थवयति दवयति पिबति लोलुवः पोपुव इत्यादावेत्वाद्यविध्युपपत्तेश्च । तस्मादविचारितरमणीयेयमङ्गवृत्तपरिभाषा । किंच लोलुवः पोपुवः युष्मभ्यमस्मभ्यमित्यादौ गुणादिरहितस्याङ्गस्य प्रयोगार्हत्वलक्षणनिष्ठितत्वपरिज्ञानमङ्गवृत्तपरिभाषया गुणाद्यभावस्य साधुत्वज्ञानात्; गुणाद्यभावस्य साधुत्वप्रतिपत्त्युपयोगिपरिभाषाज्ञानं च तद्घटकीभूतनिष्ठितत्वपरिज्ञानादित्यन्योन्याश्रयः । नापि गुणाद्यभावस्य साधुत्वप्रतिपादकशास्त्रान्तरान्निष्ठितत्वज्ञानम्, तादृशस्य नधातुलोपसूत्रस्य त्वया प्रत्याख्यानात् अभ्यमादेशस्य चानङ्गीकारात् । शिष्टप्रयोगान्निष्ठितत्वपरिज्ञानदर्शनमिति चेत्, तर्हि शिष्टप्रयोगान्निष्ठितत्वेन ज्ञाते प्राप्तकार्यान्तराभावस्याङ्गवृत्तपरिभाषयैव साधुत्वप्रतिपत्तिसंभवे तिसृणामित्यादौ नामि दीर्घत्वाद्यभावप्रतिपत्तये 'न तिसृचतसृ' 'न ल्यपि' 'इदमो मः' इत्याद्यनेकशास्त्रारम्भवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अथ शिष्टप्रयोगदर्शनसापेक्षेण शास्त्रेण न शास्त्रान्तराणामानर्थक्यं पृषोदरादिसूत्रे भाष्यकारेण शिष्टानां शब्देषु प्रामाण्ये अष्टाध्याय्या वैयर्थ्यमाशङ्क्य 'शिष्टपरिज्ञानार्था अष्टाध्यायी' इत्यभिहितत्वात् शिष्टपरिज्ञानार्थत्वेन 'न तिसृचतसृ' इत्यादिशास्त्राणामावश्यकत्वात् प्रातिस्विकवचनाभावे अगत्या कथंचित्पृषोदरादिसूत्रवत् अङ्गवृत्तपरिभाषाया आश्रयणीयत्वादिति चेत्, तर्हि किमपराद्धं तव नधातुलोपसूत्रेण । किं च लोलुवादिषु उवङादेशानन्तरं प्राप्तस्य लघूपधगुणस्य अङ्गवृत्तपरिभाषया निवृत्तिसंभवेऽपि ततः पूर्वं प्राप्तस्य सार्वधातुकगुणस्य न तया निवृत्तिः, अङ्गस्य निष्ठितत्वाभावात्; किं तु 'अतो लोपो यस्य' इति योगविभागाद्विहितस्यातो लोपस्य स्थानिवद्भावात् । ततश्च यथा स्थानिन्यकारे सति गुणस्यादर्शनात्तल्लोपेऽपि गुणे कर्तव्ये तदभावातिदेशः; तथा उवङोऽपि स्थानिन्यदर्शनादकारलोपे उवङोऽप्यभावातिदेशः स्यात् । न च स्थानिन्यकारे यकारेण व्यवधानात् उवङोऽदर्शनेऽपि स्थान्यकारस्याजादित्वेन उवङः संभवमात्रेणातिदेशः; गुणस्य च 'क्ङिति च' इति प्रतिषेधेनासंभवादभावातिदेश इति वाच्यम्, 'यङोऽचि च' इति यङ्लुकः पूर्वं यकारे विद्यमान एव अतो लोप-

विधानात्तस्यां दशायां प्रत्ययत्वार्थवत्त्वयोः समुदायनिष्ठत्वेन अकारमात्रस्य प्रत्ययत्वार्थवत्त्वयोरभावात् अर्थवत्यजादौ प्रत्यये विधीयमानस्य उवङोऽपि स्थानिन्यकारे असंभवेनाभावातिदेश एव स्यात् । न च 'यङोऽचि च' इति यकारस्य लुकोऽनन्तरम् अकारश्चेद्वर्तेत, स्यात्प्रत्ययोऽर्थवांश्च, तस्मिन्नुवङपि संभवेदिति कृत्वाचिन्तया संभवमात्रेणातिदेश इति वाच्यम्, एवमप्यन्तर्भूतयङ्कारनिमित्तेऽन्तरङ्गे उवङि कर्तव्ये बहिर्भूतमच्प्रत्ययं निमित्तीकृत्य विहितस्य बहिरङ्गस्य यङ्लुकोऽसिद्धत्वात् यकारेण व्यवधानादुवङ् न स्यात् । न चान्तरङ्गे उवङि अचोरानन्तर्याश्रयणात् नाजानन्तर्यपरिभाषया न बहिरङ्गासिद्धत्वम्, अन्तरङ्गे अचोरानन्तर्याश्रयणे प्रथमप्रवृत्तबहिरङ्गासिद्धत्वनिषेधस्य ज्ञापकाभावेन नाजानन्तर्यपरिभाषार्थत्वायोगात् येन बहिरङ्गशास्त्रेण निर्वृत्तमचं निमित्तीकृत्य यदन्तरङ्गं प्रवर्तते तस्मिन्नन्तरङ्गे कर्तव्ये तत् बहिरङ्गं नासिद्धमित्येव परिभाषार्थव्यवस्थापनात् प्रकारान्तरेण नाजानन्तर्यपरिभाषार्थकल्पने पचावेदमित्यादौ दोषप्रसङ्गस्योक्तत्वात् व्यवस्थापितेन चार्थेन लोलुवादावुवङि कर्तव्ये यङ्लुकोऽसिद्धत्वनिषेधालाभात् । लोलुवादौ यङ्लुकि अतो लोपानाश्रयणेन समुदायस्यैव लुकि तस्य हलचोरादेशत्वेन स्थानिवत्त्वाभावादच्प्रत्ययमपेक्ष्यैव उवङि कर्तव्ये यङ्लुकः समानाश्रयत्वेन उवङपेक्षया बहिरङ्गत्वाभावादसिद्धत्वाभावेन उवङ् सिध्यति । एवं च स्थानिवत्त्वाभावात् 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणनिषेधार्थं नधातुलोपसूत्रमवश्यं कर्तव्यमिति चतुर्थी ॥

नधातुलोपसूत्रे आरभ्यमाणे अभाजि राग इत्यत्र 'भञ्जेश्च चिणि' 'रञ्जेश्च' 'घञि च भावकरणयोः' इत्युपधानकारलोपे 'अत उपधायाः' इति प्राप्ताया वृद्धेः 'न धातुलोपे—' इति निषेधप्रसङ्गात् इगन्तलक्षणयोर्गुणवृद्ध्योर्निषेध इत्याश्रयणीयम् । एवं च सति पापचकः पापठक इत्यत्र यङन्ताण्वुलि अतो लोपे 'यस्य हलः' इति यलोपे च 'अत उपधायाः' इति वृद्धेः नधातुलोपसूत्रेण निषेधाभावात् अतो लोपस्य स्थानिवद्भावात् वृद्ध्यभावो

वक्तव्यः । एवं च बेभिदिता मरीमृजकः कुषुभिता समिधितेत्यादौ यङ्लुक्क्यज-
न्तेभ्यस्तृचि अतो लोपे 'यस्य हलः' इति यलोपे च अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वा-
देव लघूपधगुणस्य मृजेर्वृद्धेश्चाप्रसङ्गात् नधातुलोपसूत्रानर्थक्यम् । बोभिद चेच्छिदः
मरीमृज इत्यादौ भिदादिभ्यो यङि पचाद्यचि अतो लोपे 'यस्य' इति योगविभागात्
लुकं बाधित्वा अतो लोपे 'यङोऽचि च' इति यकारस्य लुकि स्थानिवद्भा-
वादेव गुणवृद्ध्योरप्रसङ्गः । वेव्यः जेज्यः नेन्यः देद्यः चोक्षियः चेक्रियः लोलुवः
पोपुव इत्यादीवर्णोवर्णान्तेभ्यो यङि अचि अतो लोपे यङ्लुकि च प्राप्तस्य 'सार्व-
धातुकार्धधातुकयोः' इति गुणस्य स्थानिवत्त्वादेव निवृत्तिः । अतो लोपविधान-
दशायाम् अकारस्य स्थानिनो यकारे सति प्रत्ययत्वार्थवत्त्वयोरभावात् अर्थवत्प्र-
त्ययादौ प्रत्यये विधीयमानानां यणियङुवङामप्राप्तौ तस्मिन्संभवस्याप्यभावेन स्थानि-
वत्त्वेनाभावातिदेशात् यङ्लुको बहिरङ्गस्यासिद्धत्वेन यकारेण व्यवधानात् यणिय-
ङुवङामप्राप्तौ 'इयङादिप्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्यानम्' इति
वार्तिकेन यणियङुवङ्षु कृतेषु प्राप्तस्य लघूपधगुणस्य च्छान्दसत्वात् तत्रत्यबहुल-
ग्रहणादेव निवृत्तिरिति न क्वापि नधातुलोपसूत्रस्योपयोगः । न चोक्तरीत्या
च्छन्दसि कथंचित् लोलुवादिसमर्थनेऽपि भाषायाम् 'यस्य' इति योगविभागा-
द्विहितस्य अतो लोपस्य स्थानिवद्भावात् 'सार्वधातुक—' इति गुणस्याभाववत्
इयङुवङादीनामप्यभावप्रसङ्गः उक्तरीत्या प्रत्ययत्वाभावेन इयङुवङादीनां तत्रासं-
भवात् बहिरङ्गस्य यङ्लुकोऽसिद्धत्वेन व्यवधानाच्चेति वाच्यम्, 'यङोऽचि च'
इति यङ्लुकश्छन्दस्येव विधानेन भाषायामभावात् 'यङोऽचि च' इति चका-
रेण बहुलग्रहणस्येव 'बहुलं छन्दसि' इत्यतश्छन्दोग्रहणस्याप्यनुकर्षणात्
'हुश्नुवोः सार्वधातुके' इत्यत्र वार्तिककारेण 'यङ्लुगर्थमिति चेदार्धधातुकत्वा-
त्सिद्धम्' इति यङ्लुकि रोरुवतीत्यादौ तिङामार्धधातुकत्वाभ्युपगमेन हुश्नुग्रहणस्य
प्रत्याख्यातुं शक्यत्वात् । यत्तु तत्रैव भाष्यकारेण हुश्नुग्रहणमेव यङ्लुको भाषायां
सत्त्वे ज्ञापकत्वेनोपन्यस्तम्; तदपि 'किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्' इति प्रयोजनप्र-
श्नानन्तरम् 'बेभिदीति चेच्छिदीतीत्येतत्सिद्धं भवति' इति आदिग्रहणं विना

रूपद्वयस्यैव प्रयोजनत्वेन उपन्यासदर्शनात् तद्रूपद्वय एव भाषायां यङ्लुकः सत्त्वे ज्ञापकम्, न सर्वत्र; अन्यथा 'क्ङिति च' इति सूत्रे भाष्यकारेण 'अथ वा पूर्वस्मिन्योगे यदार्धधातुकग्रहणं तदनवकाशम्' इति आर्धधातुकग्रहणानर्थक्योपन्यासानुपपत्तेः; पूर्वसूत्रे आर्धधातुकग्रहणप्रयोजनत्वेनोपन्यस्ते 'त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति' इति प्रत्युदाहरणे यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वेन धातोर्लोपो यस्मिन्निति बहुव्रीह्याश्रयणाद्गुणनिषेधस्याप्रवृत्तिसिद्धावपि तोतोर्ति मोमोर्ति इत्यादौ तुर्वीमुर्च्छाप्रभृतिभ्यो यङ्लुगन्तेभ्यस्तन्निमित्ते 'राल्लोपः' इति धात्वेकदेशयोः च्छ्वोर्लोपे प्राप्तस्य लघूपधगुणस्य निषेधप्रसङ्गेनार्धधातुकग्रहणस्यावश्यकत्वात् । अत एव कैयटेनाप्येवमेव व्याख्यातम्— 'एतच्च यङ्लुकश्छान्दसत्वमभ्युपगम्य भाष्यकारेणोक्तम् । भाषाविषयत्वे हि बहूनि प्रयोजनान्यार्धधातुकग्रहणस्य सन्ति' इति । यत्तु जयादित्येन 'यङोऽचि च' इत्यत्र च्छन्दोग्रहणानुवर्तनं न प्रदर्शितम्; तदपि भाषायां क्वचिद्यङ्लुकः सत्त्वस्य हुश्नुग्रहणेन ज्ञापितत्वात् ज्ञापितस्थलादन्यत्र यङ्लुगभावस्य बहुलग्रहणेनैव प्रतिपत्तुं शक्यत्वाभिप्रायेण, न तु भाषायामपि यङ्लुकः सत्त्वाभिप्रायेण, एवं च भाषायां यङ्लुकः सत्त्वे प्रमाणाभावेन लोलुवादेश्छान्दसत्वेन इयङादिप्रकरणश्रुतबहुलग्रहणादेव इयङुवङ्विधानानन्तरं लघूपधगुणस्य निवृत्तिरिति नधातुलोपसूत्रस्य नोपयोग इति पञ्चमी ॥

यदुक्तम्— बेभिदीति चेच्छिदीतीत्युदाहरणद्वयादन्यत्र भाषायां यङ्लुकः सत्त्वे प्रमाणाभाव इति, तन्न; न हि तत्र भाष्यकारेण उदाहरणद्वय एव भाषायां यङ्लुकः सत्त्वे हुश्नुग्रहणं ज्ञापकमुपन्यस्तम्, किं तु यथाप्रयोगमन्यत्रापि । न ह्युदाहृतरूपद्वय एव भाषायां यङ्लुकः सत्त्वं ज्ञापयित्वा हुश्नुग्रहणमर्थवद्भवति, अनेकाचोऽसंयोगपूर्वोवर्णान्तस्याङ्गस्य यण्विधानादुदाहृतरूपद्वये च यणः प्राप्त्यभावेन तन्निवृत्त्यर्थत्वायोगात् बेभिदीति चेच्छिदीतीत्युदाहरणद्वयस्य रोरुवीति योयुवतीत्याद्यनेकोदाहरणोपलक्षणार्थत्वस्यावश्यमभ्युपगन्तव्यत्वात् । किं च लोलुवादेः केवलच्छन्दोविषयत्वे हि नधातुलोपसूत्रप्रत्याख्याने तत्र स्थानिवत्त्वाद्गुणवृद्ध्यभावसमर्थ-

नाय अतो लोपे 'यस्य' इति योगविभागानर्थक्यप्रसङ्गः, 'यङोऽचि च' इत्यत्रानुवृत्तात् छान्दसाद्बहुलग्रहणादेव गुणवृद्ध्यभावस्योपपादयितुं शक्यत्वात् । दृश्यते हि सूत्रप्रत्याख्यानसमये च्छन्दोविषये क्वचित्प्रयोजनदर्शनेऽपि च्छान्दसत्वादेव तत्समर्थनमन्यत्रापि; यथा 'आडजादीनाम्' इत्येतत्प्रत्याख्याने 'छन्दोर्थं बहुलं दीर्घः' इति 'सुरुचो वेन आवः' इत्यत्र च्छान्दसबहुलग्रहणादेव दीर्घसमर्थनम् । यत्तु— 'क्ङिति च' इति सूत्रे भाष्यकारेण यङ्लुकश्छान्दसत्वाभिप्रायेण पूर्वसूत्रे आर्धधातुकग्रहणानर्थक्यमुक्तम्; तदपि 'क्ङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकप्रत्याख्यानप्रस्तावे वार्तिककारमतमभ्युपगम्यैव वक्तुमुचितमिति नानुपपन्नम् । अत एव कैयटेनापि तत्र 'छान्दसत्वमभ्युपगम्य' इति व्याख्यातम् । एवं चोक्तप्रमाणबलाल्लोलुवादेर्भाषाविषयत्वसंप्रतिपत्तौ 'इयङादिप्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्' इति वार्तिकेन यणियङुक्तां लघूपधगुणाभावस्य च समर्थनानुपपत्तेरतो लोपे योगविभागात् यङ्लुकि स्थानिवद्भावसमर्थनमात्रेण न शक्यं नधातुलोपसूत्रं प्रत्याख्यातुमिति षष्ठी ॥

यदुक्तम्— लोलुवः पोपुव इत्यादौ यङन्तात्पचाद्यपि 'यस्य' इति योगविभागादतो लोपे यङ्लुकि च प्राप्तस्य 'सार्वधातुक—' इति गुणस्य स्थानिवद्भावान्निवृत्तिवत् इयङादीनामप्यभावप्रसङ्गः, यकारे सति लुप्तस्याकारस्य प्रत्ययत्वाभावात्प्रत्यये विधीयमानानामियङादीनां स्थानिनि संभवस्याप्यभावादिति, तन्न; यकारलोपात्पूर्वं लुप्तेऽप्यकारे प्रत्ययत्वस्योक्तरीत्या बुद्ध्या परिकल्पनादियङादीनां तत्र संभवेनातिदेशोपपत्तेः; अत एव नपदान्तसूत्रे भाष्यकारेण वरे यलोपविधिं प्रति न स्थानिवदित्युच्यमाने यायावर इत्यत्र यातेर्यङन्तात् 'यश्च यङः' इति वरचि अतो लोपे 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधेन यलोपे 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपं प्रति स्थानिवत्त्वादतो लोपस्य अजाद्यार्धधातुके विधीयमानस्य आतो लोपस्य प्राप्तिमाशङ्क्य, 'वरे लुप्तं न स्थानिवत्' इत्याश्रयणात्समाहितम् । यच्चोक्तम्— स्थानिवद्भावात् यङकारमाश्रित्य

इयङादिविधानानुपपत्तिः, बहिरङ्गस्य यङ्लुकोऽसिद्धत्वात् यकारेण व्यवधानादिति, तदपि न; इयङादीनामन्तर्भूतयङ्कारापेक्षत्वेऽपि धात्वङ्गसंयोगाद्यनेकसंज्ञासापेक्षत्वेन यङ्लुगपेक्षया अन्तरङ्गत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । यत्तु—लोलुवादिष्वियङुवङ्विधानानन्तरं लघूपधगुणनिवृत्तये नधातुलोपसूत्रं कर्तव्यमिति, तदपि न; अङ्गवृत्तपरिभाषयैव तन्निवृत्तेः । न चाङ्गवृत्तपरिभाषाया लोलुवादेरन्यत्र प्रयोजनाभावादेतदर्थमेवाङ्गवृत्तपरिभाषाकरणे नधातुलोपसूत्रारम्भादविशेषः, लौकिकप्रयोगदर्शनसापेक्षत्वाज्जघन्यत्वदोषश्च स्यादिति वाच्यम्; 'ज्यादादीयसः' इत्यात्वारम्भेण ज्ञापितत्वात्, अल्पप्रयत्नसाध्यत्वेन लोलुवाद्यर्थमङ्गवृत्तपरिभाषाया एवाश्रयितुमुचितत्वात्, 'भ्यसो भ्यम्' 'पिबजिघ्रधमतिष्ठ—' इत्यत्र युष्मभ्यं पिबतीति शिष्टप्रयोगदर्शनात् अकारप्रश्लेषादन्तस्वाद्युदात्तत्वनिपातनव्याख्यानगौरवनिरासेन युष्मभ्यमित्याद्यनेकप्रयोजननिर्वाहकत्वाच्च । न च 'ज्यादादीयसः' इत्यात्वारम्भस्य स्वविषये पुनः फलवत्त्वाभावेन अङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापकत्वानुपपत्तिः, 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य' इति परिभाषासत्त्वेऽपि ज्यायानित्यत्र ज्य इति ह्रस्वान्तस्य निष्ठितत्वाभावेन 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घप्रवृत्तेरव्याघातादिति वाच्यम्, 'अङ्गवृत्ते पुनरङ्गवृत्तावविधिः' इत्येतावन्मात्रस्य ज्ञापनात् तेन ज्ञापितेनार्थेन ज्यादेशे सति 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घत्वस्य प्रतिषेधादात्वारम्भस्य फलवत्त्वोपपत्तेः । तदनन्तरं ताभ्यां तेषु इत्यादिशिष्टप्रयोगेषु त्यदाद्यत्वे अङ्गवृत्ते सत्यपि पुनरङ्गकार्यस्य 'सुपि च' इति दीर्घत्वस्य 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वस्य च दर्शनादिहापि 'पूर्वौ तु ताभ्यामैच्' इत्यादिनिर्देशाल्लिङ्गाच्च 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः' इति परिभाषा पिबतीत्यादिनिष्ठिताङ्गविषये उपसंह्रियते; यथा 'षत्वतुकोरसिद्धः' इत्यसिद्धत्वमारभ्यमाणं बहिरङ्गासिद्धपरिभाषयैव सिद्धावनर्थकं प्रथमं बहिरङ्गान्तरङ्गरूपविशेषौदासीन्येन अचोरानन्तर्याश्रयणे प्रथमप्रवृत्तबहिरङ्गासिद्धत्वनिषेधं ज्ञापयति; पश्चात् 'तस्मादित्युत्तरस्य' 'यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु' इत्यादिनिर्देशाल्लिङ्गात् बहिरङ्गे यणि अचोरानन्तर्याश्रयणेऽपि संयोगान्तलोपे कर्तव्ये

यणोऽसिद्धत्वेन संयोगान्तलोपाभावस्य वक्तव्यतया अक्षद्यूः हिरण्यद्यूः द्यूत्वा स्यूत्वा पपुषः चिच्युषः लोलुवुष इत्यादौ अन्तरङ्गे अजानन्तर्याश्रयण एव न प्रथमप्रवृत्तबहिरङ्गासिद्धत्वमिति विशेषे बहिरङ्गासिद्धत्वनिषेध उपसंह्रियते। अत एव 'ज्यादादीयसः' इति सूत्रे भाष्यकारेण 'ज्यादात्—' इत्यात्वारम्भस्य अङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापकत्वोपन्याससमये 'अङ्गवृत्ते पुनरङ्गवृत्तावविधिः' इत्येतावन्मात्रमुपन्यस्तम्, न तु निष्ठितस्येति; अत एव तत्र सूत्रे कैयटेनापि 'निष्ठितस्य' इति विशेषोपसंहारो लिङ्गान्तरेण ज्ञायमानत्वान्न प्रदर्शितः। एवं च 'ज्ञाजनोर्जा' 'रीङृतः' इत्यत्र दीर्घोच्चारणस्याप्यङ्गवृत्तपरिभाषासत्त्वे लिङ्गत्वमप्रत्यूहम्, दीर्घोच्चारणलिङ्गेन परिभाषाप्रतिपत्तिसमये 'पूर्वौ तु ताभ्यामैच्' इत्यादिलिङ्गान्तरसत्त्वात्। यत्तु— 'ज्ञाजनोर्जा' 'रीङृतः' इत्यत्र दीर्घोच्चारणस्य अङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापकत्वोपन्याससमये 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य' इति विशेषोपसंहारस्यापि सहप्रदर्शनम्; तत् ज्ञापनानन्तरं लिङ्गान्तरात्प्रतिपत्तव्यविशेषोपसंहाराभिप्रायेण, न तु निष्ठितत्वरूपविशेषयुक्तपरिभाषार्थस्य दीर्घोच्चारणज्ञाप्यत्वाभिप्रायेण। एतेनेदं निरस्तम्— 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः' इति परिभाषाङ्गीकारे आभ्यामित्यत्र कैयटोक्तार्थाङ्गीकारे 'अतो गुणे' इति पररूपत्वे सति 'सुपि च' इति दीर्घत्वस्याविधिः स्यात्। हरदत्तोक्तार्थाङ्गीकारे त्यदाद्यत्वे सति पररूपत्वस्याविधिः स्यात्। अङ्गस्य अङ्गाधिकारकार्ये कृते पुनरङ्गाधिकारकार्यान्तरस्याविधिरित्यर्थाङ्गीकारे प्रापयति स्थापयतीत्यत्र 'प्रियस्थिर—' इत्यादिना प्रस्थादेशे अङ्गस्याङ्गाधिकारकार्ये कृते पुनरङ्गस्य अङ्गाधिकारकार्यं वृद्धिर्न स्यात्। अथ निष्ठितस्याङ्गस्य वृत्ते पुनर्वृत्तावविधिरित्युच्येत, तर्हि 'ज्यादादीयसः' इत्यात्वारम्भस्य ज्ञापकत्वानुपपत्तिः, 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य' इति परिभाषासत्त्वेऽपि ज्यायानित्यत्र ज्यादेशस्य कृतत्वेऽपि अङ्गस्य निष्ठितत्वाभावेन 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घप्रवृत्तेरव्याघातात् स्वविषये फलवत्त्वापादनाभावात् 'निष्ठितस्य वृत्तावविधिः' इत्येतावतैवानतिप्रसङ्गेन पिबतीत्यादिप्रयोगोपपादनसंभवे 'अङ्गवृत्ते

पुनः' इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च— इति; 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः' इत्येतावन्मात्रस्य परिभाषात्वात्, निष्ठितपदाप्रवेशे उक्तरीत्या 'ज्यादादीयसः' इत्यात्वारम्भस्य 'ज्ञाजनोर्जा' इति दीर्घोच्चारणस्य परिभाषायाः स्वविषये फलसंपादकत्वेन ज्ञापकत्वोपपत्तेः, अङ्गवृत्ते पुनरिति पदस्य अस्मै अस्मादित्यादिप्रत्ययवृत्तस्थले व्यावृत्त्यर्थत्वेन वैयर्थ्यशङ्काभावात्। यच्चोक्तम्— शिष्टप्रयोगदर्शनसापेक्षेण शास्त्रेण शास्त्रान्तराणां नानर्थक्यम्; तथात्वे 'न तिसृचतसृ' इत्यादिशास्त्रान्तरमपि किमिति न प्रत्याख्यायत इति, तदपि न; एवं हि नधातुलोपसूत्रारम्भे अङ्गवृत्तपरिभाषा 'ज्यादादीयसः' इत्यादिभिर्ज्ञापिता किं प्रयोजनमासाद्य विश्राम्यतु, पिबतीत्यादेरन्यथासिद्धत्वेन प्रयोजनत्वानुपपत्तेः। न च तिसृणां चतसृणामित्यादिकमेव अङ्गवृत्तपरिभाषाप्रयोजनं परिकल्प्य 'न तिसृचतसृ' इत्यादिकमेव प्रत्याख्यायताम्; न नधातुलोपसूत्रमिति कुतो न वैपरीत्यमिति वाच्यम्, वैषम्यात्। नधातुलोपसूत्रस्य हि बहूनि प्रयोजनानि अन्यथासिद्धानि, बेभिदिता मरीमृजकः कुषुभिता समिधितेत्यादेरल्लोपस्य स्थानिवद्भावादेव सिद्धत्वात्। बेभिदः चेच्छिदः इत्यादियङ्लुक्यपि स्थानिवद्भावादेव सिद्धिः, निकुचित इति संनिपातपरिभाषया। एवं च लोलुवादिकमप्यङ्गवृत्तपरिभाषयैवान्यथासिद्धमिति नधातुलोपसूत्रं प्रत्याख्यायते; न तद्वत् 'न तिसृचतसृ' इत्यादिशास्त्राणां किंचिदपि प्रयोजनं शास्त्रान्तरेणान्यथासिद्धम्। किं च 'यङोऽचि च' इति च्छन्दसि बहुलं विधीयमानस्य यङ्लुको बहुलग्रहणेन हुश्नुग्रहणात् ज्ञापकाद्वा भाषायामपि साधुत्वस्य शिष्टप्रयोगानुरोधेन क्वचिदेव प्रतिपत्तव्यत्वेन सार्वत्रिकत्वाभावान्नधातुसूत्रारम्भेऽपि लोलुवादौ यङ्लुकः साधुत्वप्रतिपत्त्यर्थं शिष्टप्रयोगस्यावश्यमनुरोध्यत्वेन शिष्टप्रयोगदर्शनसापेक्षया अङ्गवृत्तपरिभाषया लोलुवादेरन्यथासिद्धिर्वक्तुमुचिता; न तिसृणामित्यादेः, लोकप्रयोगमनपेक्ष्यैव लक्षणवशादेव साधुत्वस्य प्रतिपत्तुं शक्यत्वादिति 'न धातुलोप आर्धधातुके' इति सूत्रस्यैव प्रत्याख्यानमुचितम्; न त्वन्यस्य ॥

Scanned with OKEN Scanner

इति

श्रीमद्भारद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रीमदद्वैतविद्याचार्यश्रीमहाव्रतयाजि
श्रीमदप्पयमखिवरविरचितायां पाणिनीतन्त्रवादनक्षत्रमालायाम्

॥ नधातुलोपसूत्रप्रत्याख्यानसमर्थनवादः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ यदुक्तम्—लोलुवादिषु नाप्राप्ते लोपे यङ्लुगारभ्यमाणस्तस्य बाधकः स्यादिति स्थानिवद्भावेन गुणाभावसमर्थनार्थम् अतो लोपे 'यस्य' इति योगविभागः क्रियत इति, तदनर्थकम्; असत्यपि योगविभागे अतो लोपस्य यङ्लुकश्च विरोधाभावेनोभयोः प्रवृत्तिसंभवात् विरोधे सत्येव सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाधादित्येतत्प्रसङ्गात् किं विरोधे सत्येव सामान्यविशेषयोर्बाध्यबाधकभावः? उत सत्युभयोः प्रवृत्तिसंभव इति संशये तन्निर्णायकं कथान्तरं प्रस्तूयते—

तत्र 'सत्यपि संभवे बाधनं भवति' इत्येव युक्तम्, लोके 'दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय' इति विधिद्वयश्रवणे कौण्डिन्ये दधिदानस्यादर्शनेन सत्यपि संभवे विविक्तविषयाभावमात्रेण विशेषेण सामान्यबाधनस्य लोकव्युत्पत्तिसिद्धत्वात्; अन्यथा पयांसि यशांसीत्यत्र 'नपुंसकस्य झलचः' इति झलन्तस्याङ्गस्येति षष्ठ्या अन्त्येऽल्युपसंहारात् सकारस्य स्थाने भवत एव

नुमागमस्याचोऽन्त्यात्परत्वसंभवेन 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इति शास्त्रेण स्थानेयोगत्वस्याबाधप्रसङ्गात् । सत्यपि संभवे बाधनाङ्गीकारे च 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इत्यनेन स्थानषष्ठीत्वस्य बाधनादङ्गस्येति षष्ठ्या अन्त्येऽल्युपसंहाराभावे अजपेक्षयावयवषष्ठीत्वविज्ञानेऽङ्गावयवादन्त्यादचः परो मिद्भवति न त्वङ्गस्य स्थान इति सिद्धमिष्टम् । अत एव 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इति सूत्रे भाष्यकारेण तक्रकौण्डिन्यन्यायप्रदर्शनेन सत्यपि संभवेऽपवादेनोत्सर्गस्य बाधनं भवतीति व्यवस्थापनेन पयांसि यशांसि इति रूपं समर्थितमिति प्रथमा कक्ष्या ॥

विरोधे सत्येव विशेषशास्त्रस्य बाधकत्वं युक्तम्; निरवकाशत्वं हि विशेषशास्त्रस्य बाधकत्वे प्रयोजकम्; तच्च सामान्यविशेषशास्त्रयोर्विरोधेन युगपदेकत्रासंभव एव भवति; न तु संभवेऽपि, तत्र सामान्यविषयेणैव विशेषशास्त्रस्यापि सविषयत्वान्निरवकाशत्वहानेः । न च विविक्तविषयाभावमात्रेण सत्यपि संभवे बाधकत्वं युक्तम्, 'पदे जुहोति' इत्यादीनामिव 'उत्तरार्धे जुहोति' इत्यादीनामप्याहवनीयशास्त्रबाधकत्वप्रसङ्गात् । चिचीषति तुष्टूषति अरार्यते सास्मर्यते इत्यादौ नाप्राप्ते 'सन्यङोः' इति द्विर्वचने आरभ्यमाणेन 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घत्वेन 'यङि च' इति गुणेन च द्विर्वचनबाधप्रसङ्गात् । न च सत्यपि संभवे बाधनाभावे पयांसि यशांसीत्यादौ 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इत्यनेन स्थानेयोगत्वस्याबाधनात्सकारस्य स्थाने 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम्प्रसङ्ग इति वाच्यम्, झलन्तस्य नपुंसकस्य नुम् भवतीत्यत्र मिद्ग्रहणाल्लिङ्गात् 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इति परिभाषोपस्थाने सति 'ऊदुपधाया गोहः' 'शास इदङ्हलोः' इत्यादावावयवरूपप्रतिसंबन्धिनिर्देशेनेवेहापि 'अचोऽन्त्यात्' इत्यवयवरूपप्रतिसंबन्धिसंनिधानान्नपुंसकस्येत्यस्यावयवषष्ठीत्वनिश्चयेनासंदिग्धत्वात् सकृच्छ्रुतायाः षष्ठ्या अर्थद्वयालाभाच्च अनियमप्रसङ्गे नियमार्थायाः 'षष्ठी स्थानेयोगा' इति परिभाषाया अनुपस्थानात् पयांसि यशांसीत्यत्रान्त्यादचः परत्वेन सकारस्य स्थाने नुमो निर्वृत्तिसंभवेऽपि सामान्यविशेषशास्त्रयोरेकमत्यासंभवस्य तु सत्त्वात्

Scanned with OKEN Scanner

'मिदचोऽन्त्यात्परः' इत्यनेन 'षष्ठी स्थानेयोगा' इतिपरिभाषाबाधनोपपत्तेः। अत एव 'इको गुणवृद्धी' इत्यत्र भाष्यकारेण क्रोष्ट्रीयमतदूषणावसरे मेद्यति मेद्यतः मेद्यन्तीत्यत्र इक्परिभाषया अलोन्त्यपरिभाषया च इकारदकारयोः स्थाने दण्डाग्रमित्यादौ 'एकः पूर्वपरयोः' इति वचनात् द्वयोः स्थाने 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति दीर्घस्येव 'मिदेर्गुणः' इति गुणस्य संभवेऽपि मिदेरिति षष्ठ्या इगपेक्षयावयवषष्ठीत्वाश्रयणे सकृच्छ्रुताया अर्थद्वयालाभात्स्थानषष्ठीत्वा-योगेन तन्मूलकस्य 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यस्यानुपस्थानात् स्थानषष्ठीत्वाश्रयणे तस्या अन्त्ये अल्युपसंहारात् इक इत्यस्य मिदेरित्यनेनावयवावयविभावेन संब-न्धाभावादन्त्यस्य चानिक्त्वेनान्त्यस्येत्यनेन सामानाधिकरण्येन संबन्धस्याप्य-संभवात् परिभाषाद्वयस्यैकमत्यासंभवेन 'नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः। किं तर्हि? असंभवोऽपि' इत्यादिना विप्रतिषेध उपन्यस्तः। न च सति संभवे विशेषेण सामन्यस्य बाधनाभावे 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्यादिभिः 'कर्मण्यम्' इत्यादीनामबाधप्रसङ्गः, गोदः कम्बलद इत्यादौ प्रत्ययद्वयस्यापि धातोः परत्वेन विधानसंभवात्; न चैकेन परदेशस्यावष्टब्धत्वान्न प्रत्ययद्वयस्य धातोः परत्वेन विधानं संभवतीति युक्तम्, विकरणसार्वधातुकयोरिवोपपत्तेरिति वाच्यम्; 'दिवादिभ्यः श्यन्' इत्यादिविकरणविधाने सार्वधातुकस्य निमित्तत्वेन सार्व-धातुकविधानोत्तरकालं विकरणस्य विधातव्यत्वेन तत्तद्विधानदशायां साक्षादेव धातोः परत्वेनोभयोः प्रतिपत्तिसंभवात्, गोदः कम्बलद इत्यत्र तु 'कर्मण्यण्' 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्यनयोर्युगपत्प्राप्तौ प्रत्ययद्वयस्यापि साक्षाद्धातोः परत्वेन विधानासंभवात् विशेषेण सामान्यस्य बाधनोपपत्तेः। न च 'दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय' इति विधिद्वयश्रवणे कौण्डिन्ये दधिदानस्यादर्शनात् सत्यपि संभवे विशेषेण सामान्यस्य बाधकल्पनं युक्तम्, दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति विधिद्वयश्रवणे तयोः कौण्डिन्ये संभवेऽपि वक्तृतात्पर्यानुरोधे-नैव दधिदानाभावस्योपपत्तेः। तथा हि—अन्नप्रदातुः स्वामिनः कौण्डिन्ये प्रीत्य-भावग्राहकप्रमाणोपनिपाते दधिदाननिषेधे स्वामितात्पर्यावसायात्तद्भृत्यैः परिवेष्टृभिः

कौण्डिन्याय दधि न दीयते । 'यथेष्टं भुङ्क्ष्व मा भैषीस्तक्रं सलवणं पिब । तक्रस्योपरि पानीयं तस्योपरि न किंचन' इत्यादिप्रकारेण भुञ्जाने कौण्डिन्ये स्वामिनः प्रीत्याधिक्यग्राहकप्रमाणोपनिपाते कौण्डिन्यस्य दधिप्रियत्वे च प्रमाणान्तरावगते दध्यपि दत्त्वा तक्रं दीयत इति न तत्र दधिदानाभावनियम इति द्वितीया ॥

'सत्यपि संभवे बाधनं भवति' इत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम्, 'दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय' इति विधिद्वयश्रयणे वक्तृतात्पर्यग्राहकलिङ्गानुपलम्भे उत्सर्गतः कौण्डिन्ये दधिदानस्यादर्शनात्सत्यपि संभवे सामान्यविधेर्विशेषविधिना बाधस्य लोकव्युत्पत्तिसिद्धत्वात्समुच्चयस्य विकल्पस्य वा तत्रादर्शनेनेहापि तथैवाङ्गीकर्तव्यत्वात् । अन्यथा अवदिग्ये अवदिग्याते अवदिग्यिरे इत्यत्र नाप्राप्ते 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्विर्वचने आरभ्यमाणः 'दयतेर्दिगि लिटि' इति दिग्यादेशस्तस्य बाधको न स्यात् । न च सत्यपि संभवे बाधनमङ्गीकुर्वतस्तवाप्येष दोषः समानः, नाप्राप्ते दयतेर्द्विर्वचने आरभ्यमाणो दिग्यादेशस्तद्द्विर्वचनस्यैव बाधकः स्यात्; न तु कृते दिग्यादेशे स्थानिवद्भावात्तस्य यद्द्विर्वचनं प्राप्तं तस्यापि, दिग्यादेशस्य नाप्राप्ते द्विर्वचने दिग्यादेशस्यानारम्भादिति वाच्यम्; विशेषशास्त्रेण सामान्यस्य बाधनं हि न दण्डप्रहारः, किंतु निरवकाशेन विशेषशास्त्रेण सामान्यशास्त्रस्य विशेषविषयातिरिक्तसामान्ये संकोचकल्पनमेव । तथा च दयतेर्लिटि दिग्यादेशविधायकेन शास्त्रेण 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति शास्त्रस्य दयतिव्यतिरिक्तधातुविषयत्वकल्पने कृतेऽपि दिग्यादेशे स्थानिवद्भावादपि द्विर्वचनप्राप्त्यभावात् । किं च सत्यपि संभवे बाधनानङ्गीकारे कारयांचकारः एधांचक्र इत्यादौ 'कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि' 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' इत्याम्प्रत्ययेन 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्विर्वचनबाधनं न स्यात् । सामान्यविशेषयोर्विरोध एव बाध्यबाधकभावमभ्युपगच्छतस्तव मते विरोधाभावे तयोः समबलत्वात् चिचीषतीत्यादौ परत्वात् 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घत्वे पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्द्विर्वचनवदिहापि परत्वाद्द्विर्वचने कृते आम्प्रत्ययविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गादवश्याश्रयणीयेन पुनःप्रसङ्गविज्ञानेनाम्प्रत्यय इत्यु-

भयोः समावेश एव स्यात् । गोदः कम्बलद इत्यत्रापि ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ इत्यनेन ‘कर्मण्यण्’ इत्येतस्य बाधनं न स्यात्, उभयोरपि परत्वेन विधान-संभवात् । न च तत्र प्रत्ययद्वयस्यापि युगपत्प्राप्तौ विधानदशायामप्येकेन परदेशस्यावष्टब्धत्वाद्धातोः परत्वेन द्वयोर्विधानासंभवः; ‘बाल्यात्परं वार्धकम्’ ‘पूर्वं मथुरायाः पाटलिपुत्रम्’ इत्यादौ व्यवहितेऽपि पूर्वपरशब्दप्रयोगदर्शनात् इहापि ‘अचः परस्मिन्पूर्वविधौ’ इत्येवमादौ तथैवाश्रयणात् प्रत्ययविधौ पञ्चमी-निर्देशेऽपि परपरिभाषासत्त्वेनासंदिग्धत्वात् संदेहे नियमार्थाया निर्दिष्टपरिभाषाया ‘अचो ञ्णिति’ इत्यादौ स्थानिनिर्देशे इक्परिभाषाया इवानुपस्थानात्, विकरण-सार्वधातुकविषयेऽपि दीव्यमान इत्यादिप्रयोगे यकारेण व्यवधानात् ‘भूवादयो धातवः’ ‘उपदेशेऽजनुनासिक इत्’ इति शास्त्रे धातुत्वेन ज्ञाताद्दिव्शब्दात्पर-त्वेन ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्प्रत्ययः साधुर्भवतीति साधुत्वस्य प्रति-पत्तुमशक्यत्वात् परिभाषायां व्यवहितपरत्वस्यावश्यमाश्रयणीयत्वात्, व्याकर-णेन साधुशब्दानामनुत्पादनेन विधानदशायां विकरणसार्वधातुकयोः साक्षाद्धातोः परत्वं संभवतीति वक्तुमशक्यत्वात् लोकसिद्धानामेव शब्दानां साधुत्वान्वा-ख्यायकमिदं शास्त्रमिति सिद्धान्तव्यवस्थापनात् । एवं पयांसि यशांसि इत्यत्रापि त्वत्पक्षे ‘मिदचोऽन्त्यात्परः’ इत्यनेन स्थानेयोगत्वस्य बाधनं न स्यात्, अन्त्य-स्थाने भवत एव नुमोऽचोऽन्त्यात्परत्वसंभवात् । न चोक्तरीत्या परिभाषाद्वय-स्याप्येकवाक्यत्वासंभवाद्बाधनोपपत्तिः, ‘षष्ठी स्थानेयोगा’ इति परिभाषायाः पूर्वमेव ‘नपुंसकस्य झलचः’ इत्यत्र ‘मिदचोऽन्त्यात्परः’ इत्यस्योपस्थाने नियामकाभावात्; यतस्तत्रात्र इत्येतदपेक्षया नपुंसकस्येत्यस्यावयवषष्ठीत्ववि-ज्ञानात् असंदेहात् ‘षष्ठी स्थानेयोगा’ इत्यस्यानुपस्थानं स्यात् । अतस्तत्र द्वयोः समयोरुपस्थाने झलन्तस्य नपुंसकस्यान्त्यस्य स्थाने अन्त्यादचः परो नुम् भवतीत्येकवाक्यत्वसंभवोऽपि दुर्वारः । न च पयांसि यशांसीत्यत्रान्त्यस्य स्थाने नुम्विधाने ‘मिदचोऽन्त्यात्परः’ इति परिभाषोपस्थानवैयर्थ्यम्, काष्ठतक्षि ब्राह्मणकुलानीत्यत्रान्त्यस्यान्त्यादचः परत्वाभावेन नुमो निवृत्तेः प्रयोजनत्वसंभवात् ।

Scanned with OKEN Scanner

न च सामान्यविशेषयोः सति संभवे सामान्यविषयेणैव विशेषस्यापि सावकाशत्वात् बाधनमयुक्तमिति वाच्यम्, लोके 'दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय' इति विधिद्वयश्रवणे सत्यपि संभवे कौण्डिन्ये दधिदानस्यादर्शनेन विविक्तविषयाभावमात्रेण बाधकत्वकल्पनात् । स्यादेतत्—सत्यपि संभवे बाधनाङ्गीकारे चिचीषति तुष्टूषति अरार्यते सास्मर्यते जेघ्रीयते देध्मीयते आचख्यौ आपिप्ये पेपीयते शुशाव शोशूयते इत्यादौ नाप्राप्ते 'सन्यङोः' इति द्विर्वचने 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्विर्वचने आरभ्यमाणैः 'अज्झनगमां सनि' 'यङि च' 'ई घ्राध्मोः' 'चक्षिङः ख्याञ्' 'वा लिटि' 'प्यायः पी—' 'लिड्यङोश्च' 'विभाषा श्वेः' इत्यादिभिर्द्विर्वचनबाधप्रसङ्ग इति; न चात्रोत्सर्गापवादयोः परस्परसंनिधावेव बाध्यबाधकभावः, न प्रकरणभेदेऽपि; अत एव 'दयतेर्दिगि लिटि' इत्यत्र 'दिग्यादेशेन द्विर्वचनबाध इष्यते' इति काशिकायामुक्तमिति 'प्यायः पी' 'लिड्यङोश्च' इति सूत्रे हरदत्तेनोपन्यस्तः परिहारः संभवति, 'इको झल्' इति सूत्रे भाष्यकारेण चिचीषतीत्यत्र प्रकरणभेदेन असंनिहितस्यापि 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घत्वस्य गुणबाधकत्वोपन्यासात् 'दयतेर्दिगि लिटि' इत्यत्र भाष्ये दिग्यादेशस्य भिन्नप्रकरणपठितस्यापि विविक्तविषयाभावमात्रेण द्विर्वचनबाधकत्वोपन्यासदर्शनाच्च । नापि चिचीषति तुष्टूषति अरार्यते सास्मर्यते जेघ्रीयते देध्मीयते शुशाव शोशूयते इत्यादौ दीर्घत्वगुणेत्वसंप्रसारणानि एकैकस्यान्त्यस्य वर्णस्य; द्विर्वचनं तु धात्ववयवस्याज्झल्समुदायस्य एकाच इति विषयभेदात् न विशेषशास्त्रस्य बाधकत्वमिति युक्तम्, 'शर्पूर्वाः खयः' इति सूत्रे भाष्यकारेण 'कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यात्' इत्यादिग्रन्थेन तिष्ठासतीत्यत्र 'शर्पूर्वाः खयः' इति खयां शेषो हलादिशेषस्य बाधको न संभवति भिन्नविषयत्वादित्याशङ्क्य, 'इदं तावदयं प्रष्टव्यः—यदीदं नोच्येत किमिह स्यात्' इति ग्रन्थेन नाप्राप्ते हलादिशेषे आरभ्यमाणस्य 'शर्पूर्वाः खयः' इत्यस्य भिन्नविषयत्वेऽपि विविक्तविषयाभावमात्रेण बाधकत्वोपन्यासेन समाहितत्वात् । नापि द्विर्वचनस्य बुभूषति बभूवेत्यादाववकाशः;

'अज्झनगमां सनि' इत्यादिभिर्विधीयमानानां दीर्घत्वादीनां चिचीषतीत्यादौ कृते द्विर्वचनेऽवकाशः; तत्र परत्वादेषु कृतेषु पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्द्विर्वचनमिति 'अज्झनगमां सनि' इत्यत्र हरदत्तोक्तरीत्या परिहारो युक्तः, सत्यपि संभवे विविक्तविषयाभावमात्रेण बाधकत्वमभ्युपगच्छतस्तव मते सामान्यविशेषयोस्तुल्यबलत्वाभावेन विप्रतिषेधस्य पुनःप्रसङ्गविज्ञानस्य चासंभवादिति— मैवम्, 'अज्झनगमां सनि' 'यङि च' 'ई घ्राध्मोः' 'वा लिटि' 'लिड्यङोश्च' 'विभाषा श्वेः' इत्यादौ विषयसप्तम्याश्रयणाल्लिडाद्युत्पत्तेः पूर्वमेव दीर्घत्वादिविधानाल्लिडाद्युत्पत्त्यनन्तरं प्राप्नुवतो द्विर्वचनस्य विषयाद्विविक्तविषयसद्भावेन दीर्घत्वादीनां द्विर्वचनबाधकत्वानुपपत्तेरिति तृतीया ॥

विरोधे सत्येव सामान्यविशेषयोर्बाध्यबाधकभावः, न विविक्तविषयालाभमात्रेण, 'अष्टाश्रिर्यूपो भवति' 'वाजपेयस्य चतुरश्रः' 'यदाहवनीये जुहोति' 'पदे जुहोति' 'उत्तरार्धे जुहोति' इत्यादौ तथैव दर्शनात् । न च 'दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय' 'व्रीहीनवहन्ति' 'नैवारश्चरुर्नखावपूतानाम्' इत्यादौ विरोधाभावेऽपि दधिदानस्य अवहननस्य चादर्शनाद्विविक्तविषयाभावमात्रेण बाधकत्वकल्पनं युक्तम्; 'दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां कम्बलः कौण्डिन्याय' 'यदाहवनीये जुहोति' 'उत्तरार्धे जुहोति' इत्यादौ कौण्डिन्ये दधिदानस्याहवनीय एवोत्तरार्धे होमस्य च दर्शनेन विविक्तविषयाभावमात्रेण बाधकत्वकल्पनानुपपत्तेः, सामान्यविशेषयोर्विरोध इव दृष्टानुसारादेकफलत्वेऽपि बाध्यबाधकभावकल्पनात् । अन्यथा प्रत्ययकृत्कृत्यसंज्ञानां प्रत्ययतद्धिततद्राजसंज्ञानां च समावेशो न स्यात्, विविक्तविषयरहिताभिः कृत्यादिसंज्ञाभिः कृदादिसंज्ञानां बाधप्रसङ्गात् । घुषट्सर्वनामाव्ययसंज्ञानां च धातुप्रातिपदिकसंज्ञाभ्यां समावेशो न स्यात् । विरोधे एकफलत्वे वा सामान्यविशेषयोर्बाध्यबाधकभावः, न च संज्ञानां विरोध एकफलत्वं वास्तीति समावेशप्राप्तौ आकडारसूत्रारम्भ इति भाष्यप्रदीपा-

दिष्वाकडारसूत्रारम्भसमर्थनं चानुपपन्नं स्यात् । 'अन्यत्र संज्ञासमावेशान्नियमार्थं वचनम्' इत्याकडारसूत्रस्थवार्तिकविरोधापत्तिश्च । चिचीषति तुष्टूषतीत्यादौ 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घत्वेन द्विर्वचनस्यापि बाधः स्यात् । न चात्र सनीति विषयसप्तम्याश्रयणेन सन्नुत्पत्तेः पूर्वमेव दीर्घत्वप्रवृत्त्या विविक्तविषयसद्भावात् न द्विर्वचनबाधकत्वमिति वक्तुं युक्तम्, सनीति विषयसप्तम्याश्रयणे विविक्तविषयलाभाद्द्विर्वचनस्येव 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणस्यापि बाधनानुपपत्त्या 'इको झल्' इत्यत्र भाष्ये 'दीर्घत्वमत्र बाधकं भविष्यति' इति गुणबाधकत्वोपन्यासानुपपत्तिप्रसङ्गात् । न च विविक्तविषयालाभमात्रेण सामान्यविशेषयोर्बाध्यबाधकभावानङ्गीकारे गोदः कम्बलद इत्यत्र 'कर्मण्यण्' 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति प्रत्ययद्वयप्रसङ्गः, उक्तरीत्या व्यवहितेऽपि परशब्दप्रयोगात् अविरोधादेकफलत्वाभावाच्चेति वाच्यम्, 'कर्तरि कृत्' इति शास्त्रेण कृत्प्रत्ययमात्रस्य कर्तर्यनुशासनादनभिहितसूत्रे भाष्यकारेण 'अनभिहितवचनमनर्थकमन्यत्रापि विहितस्याभावादभिहिते' इति वार्तिकव्याख्यानावसरे अभिहिते विहितमपि न भवतीति व्यवस्थापितत्वात् कप्रत्यये सति तेनैव कर्तृत्वस्योक्तत्वादणा न भवितव्यमिति 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति लोकन्यायात् आकडारसूत्रेणाकडारसंज्ञानामिव प्रत्ययद्वयस्यापि विरोधात् उभयोरपि कर्तृत्वाभिधानाय प्रयोक्तव्यतयैकफलकत्वाद्वा बाधनोपपत्तेः । एतेन सर्वकैः उच्चकैः इत्यादौ 'अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः' इत्यकचा 'प्रागिवात्कः' इति कप्रत्ययस्य बाधनं न स्यात्, परपरिभाषायामानन्तर्याश्रयणेऽप्यविरोधादिति निरस्तम्; उक्तरीत्या प्रत्ययद्वयस्याप्येकस्मिन्नज्ञातादावर्थे विधानेन विरोधादेकफलत्वाच्च बाधनोपपत्तेः । न च 'कर्तरि शप्' 'दिवादिभ्यः श्यन्' इत्यादिविकरणानामेकस्मिन्नर्थे विधानाभावेनोक्तरीत्या विरोधस्यैकफलत्वस्य वा वक्तुमशक्यत्वात्समावेशप्रसङ्ग इति वाच्यम्, 'सर्वादीनि सर्वनामानि' इत्यत्र 'शबादेशाः श्यन्नादयः करिष्यन्ते' इति भाष्यकारोक्तरीत्या समावेशाभावोपपत्तेः । किं च 'बाल्यात्परं वार्धकम्' 'पूर्वं मथुरायाः पाटलीपुत्रम्'

Scanned with OKEN Scanner

इत्यादावन्तरालवर्तिपदार्थानादरेण व्यवहितेऽपि बुद्ध्यानन्तर्यारोपेणैव प्रयुज्यमानः पूर्वशब्दः परशब्दश्च गौण एव, न तु मुख्यः। न च परिभाषायां मुख्यार्थं परित्यज्य गौणार्थपरिग्रहे कारणमस्ति; अन्यथा पयांसि चुश्च्योतिषति इत्यादौ 'मिदचोऽन्त्यात्परः' 'शर्पूर्वाः खयः' इत्यत्र गौणस्यापि पूर्वस्य परस्य चाश्रयणादनिष्टप्रसङ्गः। अतो युगपत्प्रत्ययद्वयस्याप्यानन्तर्येणैव परत्वासंभवादपि बाधनोपपत्तिः। अत एव 'न वेति विभाषा' इत्यत्र भाष्यकारेण 'न चैकस्याः प्रकृतेरनेकस्य प्रत्ययस्य युगपत्परत्वेन संभवोऽस्ति' इत्यसंभव उपन्यस्तः। 'अचः परस्मिन्पूर्वविधौ' इत्यत्र लक्ष्यानुरोधाद्व्यक्तिपक्षाश्रयणे प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदाश्रयणात्तत्तल्लक्ष्यान्वाख्यानार्थं प्रवृत्ते तत्तल्लक्षणे तत्तल्लक्ष्यानुरोधाद्व्यवहितमपि पूर्वत्वमाश्रयणीयमिति व्यवहितेऽपि क्वचित्पूर्वशब्दोऽङ्गीकृतः; स्वरितत्वप्रतिज्ञानाद्वा, स्वरितेनाधिकः कारः अधिकार इति व्याख्यानात्; गङ्गायां गावः कूपे गर्गकुलमित्यादौ गौणस्याप्याधारस्याधिकरणसंज्ञावद्गौणस्य पूर्वस्य विधिं प्रति न स्थानिवद्भाव इति वा न विरोधः। न च विविक्तविषयाभावमात्रेण सामान्यविशेषयोर्बाध्यबाधकभावानङ्गीकारे 'लिट् च' 'लिङाशिषि' इत्यार्धधातुकसंज्ञया 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकसंज्ञाबाधनं न स्यादिति वाच्यम्, 'लिट् च' 'लिङाशिषि' इत्यत्र 'लङः शाकटायनस्यैव' इत्यत एवकारानुवृत्त्या आर्धधातुकमेव, न सार्वधातुकमित्येवं नियमेन सार्वधातुकसंज्ञानिवृत्त्युपपत्तेः। न च विरोधैकफलत्वयोरभावेऽपि विविक्तविषयाभावमात्रेण सामान्यविशेषयोर्बाध्यबाधकभावानङ्गीकारे कारयांचकार एधांचक्रे इत्यादौ 'कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि' 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' इत्याम्प्रत्ययेन 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्विर्वचनस्य बाधप्रसङ्गः; पयांसि यशांसि इत्यत्रापि झलन्तस्य नपुंसकस्य नुम् भवतीति नुमि 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इति परिभाषायाः स्थानेयोगत्वस्याबाधकत्वप्रसङ्गः; अवदिग्ये अवदिग्याते अवदिग्यिरे इत्यत्रापि दिग्यादेशेन द्विर्वचनबाधनं न स्यादिति वाच्यम्, विरोधैकफलत्वयोरभावेऽपि विविक्तविषयाभावमात्रेण सामान्यविशेषयोर्बाध्य-

बाधकभावमङ्गीकुर्वतस्तथापि कर्तव्यमित्यादौ कृत्कृत्यप्रत्ययसंज्ञानां चिचीपतीत्यादौ दीर्घत्वद्विर्वचनयोश्च समावेशाभावप्रसङ्गदोषस्य दुर्वारत्वात् क्वचिद्दोषप्रतिविधानस्योभाभ्यामप्यारम्भणीयत्वेन तुल्यत्वात् 'यदाहवनीये जुहोति' 'उत्तरार्धे जुहोति' इत्यादौ 'दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां कम्बलः कौण्डिन्याय' इत्यादौ वेदलोकयोर्विरोधैकफलत्वयोरभावे बाध्यबाधकभावादर्शनाल्लोकव्युत्पत्तिसिद्धत्वेन अस्मत्पक्षस्यैव ज्यायस्त्वादिति चतुर्थी ॥

विरोधैकफलत्वयोरभावेऽपि विविक्तविषयाभावमात्रेण सामान्यविशेषयोर्बाध्यबाधकभावोऽवश्यमभ्युपगन्तव्यः, द्वाराद्बहिरुपविष्टेषु ब्राह्मणेषु भोजनप्रकरणाभावे 'दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयताम्' 'कम्बलः कौण्डिन्याय' इति विधिद्वयश्रवणे कौण्डिन्ये दधिदानादर्शनात् भुञ्जानेषु ब्राह्मणेषु ओदनसेचनतात्पर्येण प्रवृत्तः 'दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयताम्' इति विधिः ओदनसेचनस्य कम्बलेन कर्तुमशक्यत्वात्तात्पर्यानुपपत्त्या 'कम्बलः कौण्डिन्याय' इति विशेषविधिना क्वचिन्न बाध्यत इति न तत्र दधिदानमुत्सर्गतः कल्प्यमानस्य विविक्तविषयाभावमात्रेण सामान्यविशेषयोर्बाध्यबाधकभावस्य विघातकम् । 'उत्तरार्धे जुहोति' इत्यत्रापि कस्योत्तरार्ध इत्याकाङ्क्षायां यस्मिन्प्राप्तो होम इति सामान्यविध्येकवाक्यत्वेनैव लब्धात्मकस्य विशेषशास्त्रस्यानुपपत्त्या न सामान्यबाधकत्वमिति न तेनाप्युत्सर्गतो विविक्तविषयाभावमात्रेण तयोर्बाध्यबाधकभावकल्पनस्य विघातः । यच्चोक्तम्—प्रत्ययकृत्कृत्यसंज्ञानां प्रत्ययतद्धिततद्राजसंज्ञानां च समावेशो न स्यात् । घुषट्सर्वनामाव्ययसंज्ञानां च धातुप्रातिपदिकसंज्ञाभ्यां समावेशो न स्यादिति, तन्न; नाप्राप्तायामार्धधातुकसंज्ञायामारभ्यमाणया 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकसंज्ञया बाधनोपपत्तावतिरिच्यमानेन 'आर्धधातुकं शेषः' इत्यत्र शेषग्रहणेनेह शास्त्रे संज्ञानां समावेशज्ञापनात् । अत एव ज्ञापकादाकडारसंज्ञानामपि समावेशप्राप्तौ मत्पक्षेऽप्याकडारसूत्रारम्भः, 'अन्यत्र संज्ञासमावेशान्नियमार्थं वचनम्' इति तत्रत्यवार्तिकमपि न विरुध्यते । नापि चिचीपतीत्यादौ दीर्घत्वेन द्विर्वचनबा-

घप्रसङ्गः, 'अज्झनगमां सनि' इत्यत्र सनीति विषयसप्तम्याश्रयणेन सन्नुत्पत्तेः पूर्वं प्रवर्तमानस्य दीर्घत्वस्य विविक्तविषयसद्भावेन बाधकत्वानुपपत्तेः। न च सनीति विषयसप्तम्याश्रयणे विविक्तविषयसद्भावाद्दीर्घत्वस्य द्विर्वचनं प्रतीव गुणं प्रत्यपि बाधकत्वानुपपत्त्या 'इको झल्' इत्यत्र भाष्ये दीर्घत्वस्य गुणबाधकत्वोपन्यासानुपपत्तिरिति वाच्यम्, गुणे सति दीर्घत्वविधानवैयर्थ्याद्दीर्घारम्भसामर्थ्यादेव दीर्घस्य गुणबाधकत्वोपन्यासेन येननाप्राप्तिन्यायेन तदनुपन्यासादिति मत्पक्षे न क्वापि दोषः; न वा लोकव्युत्पत्तिविरोधः। त्वत्पक्षे तु कारयांचकार एधांचक्रे पयांसि यशांसि अवदिग्ये इत्यादौ दोषो दुष्परिहरः; लोकव्युत्पत्तिविरोधश्चेति पञ्चमी ॥

यदि विविक्तविषयाभावमात्रेण सत्यपि संभवे सामान्यविशेषयोर्बाध्यबाधकभावः; तदा 'इको गुणवृद्धी' इत्यत्र भाष्ये 'किं पुनरयमलोन्त्यविधिशेषः' आहोस्विदलोन्त्यापवादः' इति इक्परिभाषाया अलोन्त्यविधिशेषपक्षोत्थापनानुपपत्तिः, अलोऽन्त्यस्य विषयो भवन्ति गुणवृद्धी त्विक इति नाप्राप्तेऽलोन्त्यनियमे आरभ्यमाणया इक्परिभाषया अलोन्त्यनियमस्य 'आदेः परस्य' इत्यनेनेव बाधनेनालोन्त्यापवादपक्षादन्यस्योत्थापनानुपपत्तेः। न च गुणवृद्धिविधिषु अङ्गस्येत्यस्य स्थानषष्ठीत्वाश्रयणे गुणवृद्धिग्रहणलिङ्गात्स्थानषष्ठीलिङ्गाच्च परिभाषाद्वयोपस्थितौ सार्वधातुकार्धधातुकयोरङ्गान्त्यस्येको गुणो भवतीत्येवमलोन्त्यविधिशेषपक्षसंभवः, 'इको गुणवृद्धी' इत्यस्योपस्थाने इक इत्यवयवरूपप्रतिसंबन्धिसंनिधानेनाङ्गस्येत्यस्यावयवषष्ठीत्वाश्रयणे 'शास इदङ्हलोः' 'ऊदुपधाया गोहः' इत्यादाविव 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्यस्यानुपस्थानात्स्थानषष्ठीरूपलिङ्गाभावात् 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यस्यानुपस्थानात् सार्वधातुकार्धधातुकयोरङ्गस्य गुणो भवतीत्यादिगुणवृद्धिविधानेषु 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्यस्याः पूर्वमिक्परिभाषोपस्थाने कारणाभावेन स्थानषष्ठीत्वनिश्चयात्पूर्वमवयवषष्ठीत्वनिश्चयानुदयादिक्परिभाषोपस्थानसमकालमेव 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्यस्यावयवषष्ठीत्वानिश्चयरूपप्रतिबन्धाभावेनोपस्थानात्तन्मूलकस्यालोन्त्यपरिभाषोपस्थानस्याप्यप्रत्यूहत्वात् त्वदु-

Scanned with OKEN Scanner

क्तरीत्या तदपवादपक्षोत्थापनानुपपत्तेः । विरोध एव सामान्यविशेषयोर्बाध्यबाधकभाव इत्यङ्गीकारे तु 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इत्यादिगुणवृद्धिविधानेषु अन्त्यस्येकः संभवात् 'इको गुणवृद्धी' 'अलोऽन्त्यस्य' इति परिभाषयोः सामरस्येनान्त्यस्येक इत्युपस्थानसंभवात्तच्छेषपक्षोत्थापनमुपपद्यते । न च विविक्तविषयभावमात्रेण सामान्यविशेषयोर्बाध्यबाधकभावमुपगच्छतो मम तच्छेषपक्षानुपपत्तिवत् विरोध एव सामान्यविशेषयोर्बाध्यबाधकभावमङ्गीकुर्वतस्तवापि उक्तरीत्या परिभाषाद्वयस्याप्यविरोधात्तदपवादपक्षोत्थापनानुपपत्तिरिति वाच्यम्, चेता स्तोता अचैषीत् अहौषीत् इत्यादौ परिभाषाद्वयस्याप्यविरोधदर्शनात्तच्छेषपक्षस्य मेद्यति मार्ष्टीत्यादौ विरोधदर्शनात्तदपवादपक्षस्य च मत्पक्ष उत्थापनोपपत्तेः । त्वत्पक्षे तु विविक्तविषयाभावमात्रेण विरोधे सत्यसति वा सामान्यविशेषयोर्बाध्यबाधकभावाङ्गीकारे तच्छेषपक्षस्य सर्वथैवोत्थापनानुपपत्तिरिति त्वत्पक्षे कश्चिद्दोषः । किं च विविक्तविषयाभावमात्रेण बाधकत्वाङ्गीकारे लस्य स्थाने तिबादयो भवन्तीति तिबाद्यादेशानाम् 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः' 'च्लि लुङि' 'स्यतासी लृलुटोः' इत्यादिभिर्बाधप्रसङ्गः, नाप्राप्तेषु लादेशेष्वडादीनामारभ्यमाणत्वात् । न च 'दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां कम्बलः कौण्डिन्याय' इत्यत्र भिन्नजातीयेन कम्बलेन दध्नो बाधनादर्शनाद्भिन्नजातीयस्याडागमादेर्न बाधकत्वमिति वाच्यम्, भोजनप्रकरणाभावे विजातीयेन कम्बलेनापि दधिबाधदर्शनात् द्विष्प्रयोगरूपद्विर्वचनविजातीयस्य दिग्यादेशस्य च त्वया बाधकत्वाभ्युपगमाच्च । नापि लस्य तिबादयः अङ्गस्याडागम इति भिन्नविषयत्वान्न बाध्यबाधकभाव इति युक्तम्, सत्यपि संभवे येननाप्राप्तिन्यायेन बाधनमङ्गीकुर्वता त्वया भिन्नविषयत्वेऽपि बाधस्याङ्गीकर्तव्यत्वात्; अन्यथा तिष्ठासतीत्यत्र भिन्नविषयेणानादिशेषेणादिशेषस्य बाधनं न स्यात् । न च आदचि गुणः 'वृद्धिरेचि' इत्यादावपि सामान्यविशेषयोः समानविभक्त्या निर्देश एव सामान्यविशेषविधित्वव्यवहारः; न तु लस्य तिबादयः 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः' इत्यादिभिन्नविभक्तिनिर्देशेऽपि, ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दीयतां तत्रासति कौण्डिन्ये

गृहान्तरं गच्छेत्यादौ भिन्नविभक्तिनिर्देशे सामान्यविशेषविधित्वव्यवहाराभावात्कौण्डिन्येऽन्नदानदर्शनाच्चेति वाच्यम्, सत्यपि संभवे बाधनमङ्गीकुर्वता त्वया सामान्यविशेषयोः समानविभक्तिनिर्देशाभावेऽपि 'षष्ठी स्थानेयोगा' 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इत्यादावुत्सर्गापवादभावेन बाध्यबाधकभावाङ्गीकारात् । किं च त्वत्पक्षे शालायां कुमार्यामित्यादौ 'ङेराम्नद्याम्नीभ्यः' इत्यामादेशेन याडाटोर्बाधप्रसङ्गः । तथा एधिषीष्टेत्यादौ नाप्राप्ते सीयुटि आरभ्यमाणेन 'सुट्तिथोः' इति सुडागमेनापि यासुटेव सीयुटो बाधप्रसङ्ग इति त्वत्पक्षे बहवो दोषा इति षष्ठी ॥

यदुक्तम्— सत्यपि संभवे सामान्यविशेषयोर्बाध्यबाधकभावाङ्गीकारे गुणवृद्धिविधानेषु क्वचिदन्त्यस्येकः संभवेऽप्यलोन्त्यनियमस्येक्परिभाषया बाधस्यैव न्याय्यत्वात् 'इको गुणवृद्धी' इत्यत्र भाष्ये तच्छेषपक्षोत्थापनानुपपत्तिस्त्वन्मते दोष इति, तन्न, तुल्यत्वात् विरोधैकफलत्वयोरेव बाध्यबाधकभावमङ्गीकुर्वतस्तवापि गुणवृद्धिविधानेषु क्वचित्क्वचिदन्त्यस्येकः संभवाद्बाधनाभावेन अन्त्यस्येक इति सामरस्येन परिभाषाद्वयोपस्थितेरेव न्याय्यत्वात्तदपवादपक्षोत्थापनानुपपत्तेः । न च मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेषु अन्त्यस्यानिक्त्वे परिभाषाद्वयस्य प्रवृत्त्यसंभवात् 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इत्यादौ परिभाषाद्वयस्य प्रवृत्तिसंभवाच्च पक्षद्वयोत्थापनं मन्मते उपपन्नमेवेति वाच्यम्, तथा सति मिदिमृजादिषु परिभाषाद्वयप्रवृत्त्यसंभवेन बाधनस्यैव न्याय्यत्वात् तच्छेषपक्षस्य गुणवृद्धिविधानप्रदेशेषु सार्वत्रिकत्वाभिप्रायेण 'वृद्धिगुणावलोऽन्त्यस्येति चेन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणम्' 'सर्वादेशप्रसङ्गश्चानिगन्त्यस्य' इति वार्तिकेन मिदादिषु दोषप्रसञ्जनानुपपत्तिः; तथा जुसि गुणादावन्त्यस्येकः संभवेन बाधनाभावात्परिभाषाद्वयप्रवृत्त्या शेषशेषिभावपक्षस्यैव न्याय्यत्वेन तदपवादपक्षस्य सर्वगुणवृद्धिप्रदेशसाधारण्याभिप्रायेण 'इङ्मात्रस्येति चेज्जुसिसार्वधातुकार्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यप्रतिषेधः' इति वार्तिकेन जुसि गुणादौ दोष-

प्रसञ्जनानुपपत्तिश्च । तस्मात्कचिदन्त्यस्यैको गुणवृद्धिविधानसंभवात्तत्र त्वन्मताभिप्रायेण तच्छेषपक्षप्रवृत्तिः, मन्मताभिप्रायेण तदपवादपक्षप्रवृत्तिरित्युभाभ्यामप्यङ्गीकरणीयम्; तत्र नैकः पर्यनुयोज्य इति । अत एव हरदत्तेन सति संभवे बाधनाबाधनपक्षाभ्यामेव तदपवादतच्छेषपक्षौ व्युत्पादितौ । न च सति संभवेऽपि बाधनाङ्गीकारे लस्य तिबादय इति तिबादीनाम् 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः' 'च्लि लुङि' 'स्यतासी लृलुटोः' इत्यादिभिर्बाधप्रसङ्गः, लस्य लुङ्लङ्लृङ्क्ष्विति सामान्यविशेषधर्मावष्टम्भप्रवृत्तत्वेन तदुत्सर्गापवादभावाभावात् 'दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां कौण्डिन्यं आयाहि' इत्यादौ बाधादर्शनेनैकविषयत्व एव तादृशविधिद्वयस्य लोकव्युत्पत्तिसिद्धत्वात्; अन्यथा 'एङः पदान्तादति' इत्यादेः अग्नेऽस्त्यत्रेत्यादौ 'एचोऽयवायावः' इति विधिं प्रतीव 'इको यणचि' इत्यादिकं प्रत्यप्यपवादत्वं स्यात् । भिन्नविषयत्वादेव च न सुटा सीयुटो बाधः । यत्तु—'शर्पूर्वाः खयः' इति सूत्रे भाष्यकारेण तिष्ठासतीत्यत्र भिन्नविषयत्वेऽप्यनादिशेषेणादिशेषस्य बाधनमुपन्यस्तम्; तत् तत्रैवादिशेषानादिशेषयोः संभवेनाबाधकत्वमाशङ्क्य तक्रकौण्डिन्यन्यायोपन्यासपूर्वकं सत्यपि संभवे बाधकत्वव्यवस्थापनादहृदयवचनमेव, 'त्रयः शिष्टास्तु तावकाः' इत्यादौ शेषशब्दस्य शिष्यमाणेतरसर्वनिवृत्तिमदवस्थानवाचित्वेन लोकव्युत्पत्तिसिद्धत्वात्तिष्ठासतीत्यत्रादिशेषानादिशेषयोः सकारथकारोभयविषयत्वेनैकविषयत्वात् विरोधस्य दुरपह्नवत्वात् । अत एव नधातुलोपसूत्रे कैयटेन— 'यङोऽचि च' इत्यत्र यकाराकारस्याविवक्षाविवक्षाभ्यां यङ्लुगल्लोपयोर्भिन्नविषयत्वस्य समानविषयत्वस्य च कल्पनया विशेषेण सामान्यस्याबाधो बाधश्चोपन्यस्तः । हरदत्तेनापि— 'प्रकारवचने जातीयर्' इत्यत्र किंसर्वनामबहुभ्यो विधीयमानेन थाल्प्रत्ययेन सुबन्तमात्राद्विधीयमानस्य जातीयर्प्रत्ययस्य प्रकारतद्वतोरर्थयोर्विषयभेदात् बाधनाभाव उपन्यस्तः । न च सामान्यविशेषधर्मावष्टम्भेन प्रवृत्तविधिद्वयस्य भिन्नविषयस्योत्सर्गापवादभावाभावेन बाधकत्वाभावे कारयांचकार एधांचक्र इत्यादौ 'कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि' 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' इत्याम्प्रत्ययविधायकशास्त्रस्य 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति धातोर्द्विर्वचनविधायकशास्त्रेण

समानविषयत्वाभावाद्बाधकत्वं न स्यादिति वाच्यम्, अपवादत्वाभावेऽपि नित्यत्वादेवाम्प्रत्ययस्य द्विर्वचनबाधकत्वोपपत्तेः उत्सर्गापवादयोर्विरोधैकफलत्वयोरेव बाध्यबाधकभावमभ्युपगच्छता त्वयापि कारयांचकारेत्यादावाम्प्रत्ययस्य नित्यत्वेनैव द्विर्वचनबाधकत्वस्य वक्तव्यत्वात् । न चैवमपि नुमादेरचोऽन्त्यात्परत्वप्रतिपादकस्य 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इति शास्त्रस्य षष्ठ्याः स्थानेयोगत्वप्रतिपादनद्वारा नुमादेरादेशत्वप्रतिपादकस्य 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्यस्य बाधो न स्यात् भिन्नविषयत्वादिति वाच्यम, उभयोरपि नुम्विषयत्वेन समानविषयत्वाद्बाधकत्वोपपत्तेरिति मत्पक्षे न कोऽपि दोषः। त्वत्पक्षे तु 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' द्वीपम् अन्तरीपम् इत्यत्र 'आदेः परस्य' इत्यनेनालोन्त्यविधेर्बाधनं न स्यात्, उभाभ्यामपि सामान्यविशेषशास्त्राभ्यामाद्यन्तयोः स्थान ईकारविधानसंभवात्; तथैव अचैषीत् अहौषीत् इत्यत्र 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति विधिद्वयेनैकस्यैवान्त्यस्येकः स्थाने गुणवृद्ध्यादेशद्वयप्रसङ्गः । न च परस्मैपदपरे सिचि अनन्तरे विधीयमानाया वृद्धेरार्धधातुकेऽनन्तरे विधीयमानस्य गुणस्य च यौगपद्यासंभवः, उभयोर्युगपत् आर्धधातुकेन सिचा स्वस्वनिमित्तेनानन्तर्यासंभवादिति वाच्यम्, 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति परिभाषालब्धस्य निमित्तानन्तर्यस्य स्वस्थानिविशेषणत्वेनादेशाविशेषणत्वाभावात् । तथा भूयात् भूयास्तां भूयासुरित्यत्र यासुटा सीयुटो बाधनं न स्यात्, सत्यपि यासुटि एधिषीष्टेत्यादौ सुट इव तस्य लिङ्भक्तत्वेन तदादेः सीयुड्विधानसंभवेनाविरोधात् । अटिटिषति अशिशिषति इत्यत्र द्वितीयैकाज्द्विर्वचनेन प्रथमैकाज्द्विर्वचनस्य बाधनं न स्यात्, अविरोधात्। शाधीत्यत्र च 'शा हौ' इति शाभावः 'शास इदङ्हलोः' इति इत्वस्य बाधको न स्यात्। पयांसि यशांसि अवदिग्ये अवदिग्याते इत्यादौ च दोष इति मत्पक्ष एव श्रेयान् । अत एव भगवता भाष्यकारेण 'मिदचोऽन्त्यात्परः' 'अजादेर्द्वितीयस्य' 'शर्पूर्वाः खयः' इत्यादिषु बहुषु स्थलेषु सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति मत्पक्ष एव व्यवस्थाप्यत इति सप्तमी ॥

विरोधे एकफलत्वे वा सामान्यविशेषयोर्बाध्यबाधकभावो युक्तः, न तु संभवेऽपि । तथा हि—सामान्यविधेः संकोचकल्पनं हि विना विशेषशास्त्रवैयर्थ्यं न युज्यते, अबाधेनोपपत्तौ बाधस्यान्याय्यत्वात् एकार्थविधायकत्वेन सामान्यविशेषविधित्वव्यवहाररहितस्थलेऽपि 'गामानय बलीवर्दमानय' इत्यादौ उत्तरविधिवैयर्थ्यप्रसङ्ग एव सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वदर्शनाच्च । तच्च वैयर्थ्यं सामान्यविधिविरुद्धार्थोपस्थापकत्व एव विशेषविधेर्भवति; यथा—गोदः कम्बलद इत्यत्र 'कर्मण्यण्' इति सामान्यशास्त्रप्रवृत्तौ प्रत्ययद्वयस्य युगपदेकस्मात्परत्वेन विधानासंभवाद्विशेषशास्त्रवैयर्थ्यम् । सामान्यविशेषविध्योरेकफलत्वेऽपि तद्भवति; यथा—'दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय' इत्यत्र कौण्डिन्ये दधिदानप्रवृत्तौ विशेषविधिफलस्यौदनोपसेचनस्य दध्नैव सिद्धत्वेन साधनान्तरनैराकाङ्क्ष्याद्विशेषशास्त्रस्य वैयर्थ्यम् । सति तु संभवे भिन्नफलत्वे च चिचीषति तुष्टूषतीत्यादौ द्विर्वचनप्रवृत्तौ 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घशास्त्रस्य स्वविषये यदाहवनीयशास्त्रप्रवृत्तावपि 'उत्तरार्धे जुहोति' इत्यादीनामिव न काचिद्वैयर्थ्यशङ्का । अतस्तत्र सामान्यविधेः संकोचकल्पनलक्षणो बाधोऽयुक्तः । यत्तु—द्वाराद्बहिरुपविष्टेषु ब्राह्मणेषु भोजनप्रकरणाभावे 'दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां कम्बलः कौण्डिन्याय' इत्यादिविधिद्वयश्रवणे कौण्डन्ये दधिदानादर्शनाद्विरोधैकफलत्वयोरभावेऽपि सामान्यविशेषयोर्बाध्यबाधकभावोऽवश्यमभ्युपगन्तव्य इति, तन्न; तत्र दधिदानाभावनियमे मम संप्रतिपत्त्यभावात् क्वचिद्दधिदानाभावस्य वक्तृतात्पर्यग्रहणानुरोधेन संभवात् । सत्यपि संभवे बाधनाङ्गीकारे च अनड्वान्परमानड्वानित्यत्र 'चतुरनडुहोरामुदात्तः' इत्यामागमस्य 'सावनडुहः' इति नुमा बाधः स्यात् । हे अनड्वन् इत्यत्र 'अम्संबुद्धौ' इत्यमागमेन 'सावनडुहः' इति नुमो बाधः स्यात् । न च वाच्यम्—'आच्छीनद्योर्नुम्' इत्यत आदित्यधिकारात अनडुहोऽन्त्यादवर्णादचः परो नुम्भवतीति विधाने अमामोर्निमित्तत्वेनाश्रयणान्न बाध्यबाधकभावः—इति; अन्त्यादचः परो मिद्भवति, अनडुहो नुमागमस्त्ववर्णात्पूर्वः परो वेति विधानादादित्यधिकृतेन 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इत्यस्य बाधनादनडुहो

नित्यसंनिहितादवर्णात्परत्वेन विधानसंभवात् अमामोर्निमित्तत्वेनानाक्षेपात् । ननु अबाधेनोपपत्तौ बाधो न न्याय्यः । तत्र यद्यप्यमामोरकृतयोरनडुहोऽन्त्योऽच् अवर्णो न संभवति, तथापि कृतयोस्तु तयोः संभवतीति आदित्यधिकृतेन 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इत्यस्याबाधनादनडुहोऽन्त्यादवर्णादचः परो नुम् भवतीति अमामोर्निमित्तत्वेनाक्षेपान्न बाध्यबाधकभाव इति चेत्, हन्तैवमममामोरपि अज्रूपत्वेनाचोऽन्त्यात्परत्वेन तयोर्नुमश्च विधानसंभवादबाधेनोपपत्तौ बाधो न न्याय्य इति नुममोराम्नुमोरबाधस्य वक्तुं शक्यतया आदित्यधिकारवैयर्थ्यप्रसङ्गात् ; 'अबाधेनोपपत्तौ बाधो न न्याय्यः' इति त्वयाप्यङ्गीकारे पयांसि यशांसि अवादिग्ये अवदिग्याते इत्यादौ 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इति परिभाषया स्थानेयोगत्वस्य दिग्यादेशेन द्विर्वचनस्याबाधप्रसङ्गेन त्वन्मतेऽपि तद्रूपासिद्धिप्रसङ्गाच्च, तवापि मत्पक्षप्रवेशापत्तेश्च । किं च एधीत्यत्र त्वन्मते 'श्नसोरल्लोपः' इति क्ङिति सार्वधातुके विधीयमानस्याल्लोपस्य 'घ्वसोरेद्धौ—' इति हौ विधीयमानमेत्वं बाधकं स्यात् । न चास्तेरेत्वस्य 'सेर्ह्यपिच्च' 'वा च्छन्दसि' इत्यत्र च्छन्दसि अङिति हाववकाशः, 'गमहन—' इत्यतोऽनुवर्तमानस्य क्ङिद्ग्रहणस्य 'घ्वसोरेद्धौ—' इत्यत उत्तरत्राप्यनुवर्तनात् । तथैव खट्वायां कुमार्यामित्यत्र 'याडापः' 'आण्नद्याः' इति आम्नदीभ्यां ङिद्वचनमात्रे विधीयमानयोर्याडाटोः 'ङेराम्नद्याम्नीभ्यः—' इति ताभ्यामेव ङिद्विशेषे विधीयमानेनामादेशेन बाधनं स्यात् । न चात्र भोजनप्रकरणे 'दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां कम्बलः कौण्डिन्याय' इति विधिद्वयश्रवणे कौण्डिन्ये दधिदानदर्शनाद्विजातीयस्याबाधकत्वसंप्रतिपत्तेर्याडाटोरागमयोर्भिन्नजातीयेनामादेशेन बाधनं न स्यादिति वाच्यम्, भोजनप्रकरणाभावे द्वाराद्बहिरुपविष्टेषु ब्राह्मणेषु 'दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां कम्बलः कौण्डिन्याय' इति दृष्टान्तप्रदर्शनेन विरोधैकफलत्वयोरभावेऽपि सामान्यविशेषयोर्बाध्यबाधकभावमङ्गीकुर्वता त्वया विजातीयस्यापि बाधकत्वाङ्गीकारात् 'दयतेर्दिगि लिटि' इत्यत्र भाष्यकारेण द्विःप्रयोगरूपद्विर्वचनविजातीयस्य दिग्यादेशस्य तद्बाधकत्वोपन्यासाच्च । न च

विरोधैकफलत्वयोरेव सामान्यविशेषयोर्बाध्यबाधकभावकल्पने अवदिग्ये अवदिग्याते शाधि द्वीपम् अन्तरीपं भूयात् भूयास्तां भूयासुः अटिटिषति अशिशिषति इत्यादौ दिग्यादेशादिभिः द्विर्वचनादीनामबाधनात् समावेशप्रसङ्गः, कृतेऽपि सामान्यशास्त्रे विरोधाभावात् 'उत्तरार्धे जुहोति' इत्यादिवत्तत्रैव सावकाशस्य विशेषशास्त्रस्य परत्वात्प्रथमं प्रवृत्तौ कुमार्यां खट्वायां तस्यामित्यादौ नुडागमनिवृत्तेरिव सकृद्गतिन्यायाश्रयणेन सामान्यशास्त्रनिवृत्तेः सुवचत्वात्; अटिटिषतीत्यादौ 'अनभ्यासस्य' इति निषेधेन द्विर्वचनद्वयस्य विरोधसत्त्वाच्च। नापि पयांसि यशांसि नन्दन्ति मुञ्चन्ति इत्यादौ 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इत्यनेन स्थानेयोगत्वस्याबाधनात् समावेशप्रसङ्गः, 'रुधादिभ्यः श्नम्' 'अस्तेर्भूः' इत्यादौ सावकाशयोः 'मिदचोऽन्त्यात्परः' 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्यनयोः 'इदितो नुम्धातोः' 'शे मुचादीनाम्' 'नपुंसकस्य झलचः' इत्यादावुभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधेन 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इत्यस्य प्रवृत्तौ सकृद्गतिन्यायाश्रयणादेव स्थानेयोगत्वनिवृत्तेः; त्वन्मतेऽपि 'मिदचोऽन्त्यात्परः' 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्यनयोः सामान्यविशेषधर्मावष्टम्भेन प्रवृत्तत्वाभावात्सामान्यविशेषभावस्य वक्तुमशक्यतया तत्र लोकदृष्टान्तेन सत्यपि संभवे बाधकल्पनानुपपत्तेः 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इत्येतद्विषयस्य 'षष्ठी स्थानेयोगा' 'प्रत्ययः' 'परश्च' इत्यनेकविरुद्धशास्त्रावष्टब्धत्वेन निरवकाशत्वात् सामान्यविशेषभावव्यापकेन सावकाशत्वनिरवकाशत्वलक्षणेनोत्सर्गापवादभावेन बाधकत्वे वक्तव्ये तत्रापि बाध्यविशेषापेक्षायाम् 'रुधादिभ्यः श्नम्' इत्यत्र मित्करणवैयर्थ्यप्रसङ्गात्पुरस्तान्न्यायपरित्यागेन प्रत्ययपरत्वम्, विरुद्धानेकविध्यन्तरावरुद्धविषयकनिरवकाशशास्त्रस्य स्वविषयप्राप्तनिखिलतत्तद्विध्यन्तरबाधकत्वकल्पने गौरवादन्याय्यत्वाच्चावश्यकस्थले क्वचिदेव किंचिद्बाधनीयम् तच्च किं बाधनीयमिति मुख्यप्रतिपत्त्यपेक्षबाध्यविशेषापेक्षायाम् 'इदितो नुम् धातोः' इति नुमो मित्करणस्यानवकाशत्वेऽपि कुण्डानि वनानीति विरुद्धविषय एव स्थानेयोगपरिभाषां च बाधित्वा लब्धविषयस्य 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इत्यस्य नन्दन्ति मुञ्चन्तीत्यादौ पूर्वविप्रतिषेधेनैव स्थानेयोगबाधकत्वस्य वक्तव्यत्वा-

दिति मन्मते न क्वापि दोषः । त्वन्मते तु अनड्वान् हे अनड्वन् इत्यादौ दोषो दुष्परिहर इत्यष्टमी ॥

यदि भोजनप्रकरणाभावे 'दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां कम्बलः कौण्डिन्याय' इत्यादौ अनुभवविप्रतिपत्त्या लोकसिद्धव्युत्पत्त्यनादरेण विशेषशास्त्रवैयर्थ्यस्यैव बाधप्रयोजकत्वमभ्युपगम्य विरोधैकफलत्वयोरेव सामान्यविशेषयोर्बाध्यबाधकभावः प्रकल्प्येत; तर्हि विशेषविषये युगपत्प्रसक्तयोः सामान्यविशेषयोरुभयोरपि प्रत्यक्षत्वेन समबलत्वाद्विरोधे विशेषवैयर्थ्यपरिहाराय षोडशिग्रहन्यायेन विकल्प एव भवेत्, उभयानुग्रहरूपत्वात् । न चोभयबाधरूपाद्विकल्पादेकस्य सामान्यस्यैव विशेषविषये बाधकल्पनं ज्यायः, व्यक्तिपदार्थवादिनो व्याडेराचार्यस्य मते प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदाद्विशेषविषयप्रसक्तसामान्यशास्त्रस्यात्यन्तिकबाधप्रसङ्गात आत्यन्तिकबाधकल्पनादुभयबाधदोषविशिष्टस्याप्युभयानुग्राहकस्य विकल्पस्यैव ज्यायस्त्वात् । न च व्याडेराचार्यस्य मते त्वं ब्राह्मणकुलमित्यत्र युगपत्प्रसक्तयोः कल्प्यलक्षणयोर्लुगम्भावशास्त्रयोर्विप्रतिषेधे परमेवेति पूर्वशास्त्रस्यात्यन्तिकबाधवदिहापि सामान्यशास्त्रस्यात्यन्तिकबाधो न दोषाय कल्प्यलक्षणस्यात्यन्तिकबाधेऽपि कल्पकस्य मूललक्षणस्य तदभावादिति वाच्यम्, तत्र विप्रतिषेधे परमेवेति वचनमूलस्यात्यन्तिकबाधस्य सोढुं शक्यत्वात् इह तु कल्प्यस्यापि सामान्यस्यात्यन्तिकबाधे वचनाभावात् । 'ब्राह्मणाः पाटलीपुत्रं गच्छन्तु' कौण्डिन्यो मथुराम्' इत्यादौ 'दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय' इत्यादौ च विशेषविषये सामान्यस्य समुच्चयविकल्पयोरदर्शनेन बाधस्यैव दर्शनात् आगोपालाविपालाङ्गनं व्युत्पन्नं सामान्यस्य विशेषविषये बाध इति सामान्यबाधविषये वाजप्यायनमतमेवाश्रयणीयमिति चेत्, तर्हि भोजनप्रकरणाभावे 'दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां कम्बलः कौण्डिन्याय' इत्यादौ विरोधैकफलत्वयोरभावेऽपि विशेषविषये सामान्यबाधस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वान्न तत्त्यागो युक्त इति न मत्पक्षे

Scanned with OKEN Scanner

प्रमाणाभावः। न च त्वत्पक्षे अनड्वान् हे अनड्वन् इत्यत्र दोषः, 'सावनडुहः' इत्यत्र 'आच्छीनद्योर्नुम्' इत्यत आदित्यधिकाराभ्युपगमेऽपि अधिकृतेन तेन विशेषेण 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इति सामान्यस्य बाधनेन अमामोर्निमित्तत्वेनानाक्षेपादिति वाच्यम्, आदित्यधिकृतस्य दिक्छब्दापेक्षया पञ्चम्यन्तस्य 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इति सामान्यापेक्षत्वेन 'उत्तरार्धे जुहोति' इत्यादिवत्सामान्यविध्यबाधकत्वात् अनडुहोऽन्त्यादवर्णादचः परो नुम् भवतीति विधाने चामामोर्निमित्तत्वेनापेक्षया तत्समावेशोपपत्तेः। नापि एधीत्यत्र 'घ्वसोरेद्धौ—' इत्येत्वेन श्नसोरल्लोपस्य बाधप्रसङ्गः, अस्तेरेत्वमकारस्य लोप इति एत्वलोपयोर्भिन्नविषयत्वादेकविषयत्व एव सामान्यविशेषयोरुत्सर्गापवादभावव्यवस्थापनात्। नापि खट्वायां कुमार्यामित्यादौ ङेरामादेशेन याडाटोर्बाधप्रसङ्गः, 'संहितायां' 'कुमार्यां वयसि' इत्यादिनिर्देशाल्लिङ्गात्तयोः समावेशोपपत्तेरिति मत्पक्षे न क्वाचिद्दोष इति नवमी॥

यदुक्तम्— भोजनप्रकरणाभावे 'दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां कम्बलः कौण्डिन्याय' इति विधिद्वयश्रवणे कौण्डिन्ये दधिदानादर्शनाद्विरोधैकफलत्वाभावेऽपि, सामान्यविधिर्विशेषविधिना बाध्यते; न समुच्चीयते नापि विकल्प्यत इति वृद्धव्यवहारादेव कल्प्यत इति, तन्न; 'उत्तरार्धे जुहोति' इत्यादीनामाहवनीयादिशास्त्रबाधकत्वादर्शनेन भोजनप्रकरणे 'दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां कम्बलः कौण्डिन्याय' इति विधिद्वयश्रवणे कौण्डिन्ये दधिदानदर्शनाच्च तथा कल्पनानुपपत्तेः। सामान्यविध्यबाधनियामकप्रकरणाद्यभावे सति सामान्यविध्यनपेक्षविशेषविधिमात्रस्य सामान्यबाधकत्वमिति चेत्, तर्हि 'ङिच्च' इति विशेषशास्त्रस्य अनङादाविव तातङादेशेऽपि 'अनेकाल्शित्सर्वस्य' इति सामान्यशास्त्रबाधकत्वापत्तिः। न च तातङि ङित्करणं नान्त्यादेशत्वार्थम्, किं तु गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थम्; अन्यथा 'एरुः' इत्यनन्तरम् 'तुह्योस्तादाशिष्यन्यतरस्याम्' इत्येव ब्रूयादिति सामर्थ्यात् ङित्करणस्य गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वेऽवसिते

अन्त्यादेशत्वे प्रत्ययस्याङित्त्वान्ङित्करणसामर्थ्यावसितगुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वानुपपत्तेः सामान्यविध्यबाधनियामकस्य सत्त्वान्न सामान्यबाध इति वाच्यम्, अन्त्यादेशत्वेऽपि तातङः 'अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायविशेषकं भवति' इति न्यायेन गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वोपपत्तेः सामान्यविध्यबाधनियामकस्याभावात् । न च अवयवे कृतं लिङ्गमचरितार्थमेव समुदायस्य विशेषकं भवति; अन्यथा पणायतीत्यत्र आत्मनेपदप्रसङ्गात् । 'ङिच्च' इत्यन्त्यस्य विधाने हि अन्त्यविधिनैव ङित्त्वस्य चारितार्थ्यान्न समुदायविशेषकत्वमिति गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वानुपपत्तिस्तदवस्थेति वाच्यम्, 'ङिच्च' इति शास्त्रवशादन्त्यस्य विधानेऽपि पूर्वोक्तसामर्थ्यान्ङित्त्वस्यान्त्यविधिना चारितार्थ्यानुपपत्तेः समुदायविशेषकत्वावश्यंभावात् । न च विरोधैकफलत्वयोरेव सामान्यविशेषयोर्बाध्यबाधकभावमभ्युपगच्छतस्तवापि सर्वादेशत्वान्त्यादेशत्वयोर्विरोधात्सामान्यबाधावश्यंभावेन तुल्यो दोष इति वाच्यम्, त्वत्पक्षवन्मत्पक्षस्य केवलदृष्टान्तमूलकत्वाभावेन वैषम्यात् । तथा हि— 'पदे जुहोति' इत्यादिविशेषशास्त्रं हि आहत्य होमविशेषविषयत्वाद्धोमसामान्यद्वारा तद्विषयेऽपि होमप्राप्तिपर्यवसानात् 'यदाहवनीये जुहोति' इत्यादिसामान्यशास्त्रात्प्रागेव प्रवर्तत इति शीघ्रप्रवृत्तेनापवादशास्त्रेणापहृतविषयविशेषमाहवनीयशास्त्रं कुत्रचित्कस्मिंश्चिदर्थे केनचित्प्रमाणेन परिच्छिन्ने पुनस्तत्रैव प्रमाणान्तरेण तद्विरुद्धपरिच्छेदान्तराप्रवृत्तेस्तदितरविशेषविषयं व्यवतिष्ठत इत्ययमेव सामान्यस्य विशेषकृतो बाधः । एतदेव च श्रुत्यादेर्लिङ्गादेरिव बलवत्त्वमुत्सर्गादपवादस्य । 'उत्तरार्धे जुहोति' इति विशेषशास्त्रं तु यद्यप्याहवनीयशास्त्रात्प्रागेव प्रवर्तते, तथापि प्रवृत्तेऽपि तस्मिन्विरोधाभावेन सामान्यशास्त्रेण सामान्यद्वारा तत्रैव विशेषे तदर्थप्रतीतिपर्यवसानस्यानिवारणाद्विरोधाभावेन विशेषेण सामान्यस्याबाधो युक्तः । 'दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय' इत्यत्र तु प्रथमं कौण्डिन्ये तक्रदानप्रतीतौ पुनः सामान्येन विधिना दधिदानकर्तव्यताप्रतीतावप्योदनसेचनतात्पर्येण विधेः प्रवृत्तत्वात् तस्य च प्रथमप्रतीततक्रदानेन सिद्धौ प्रथमोपस्थितपरित्यागे कारणाभावात्तेनैव निराकाङ्क्षत्वाद्दधिदानाभाव इति तत्रापि फलतः

निराकाङ्क्षत्वाद्दधिदानाभाव इति तत्रापि फलतः सामन्यविधेर्विशेषविधिना बाध इति विरोधैकफलत्वयोः सामान्यविशेषयोर्बाध्यबाधकभाव इत्युच्यते । एवं व्यवस्थिते 'ङिच्च' इति विशेषशास्त्रस्यानन्यार्थङित्त्वेष्वनङादिषु 'अनेकाल्शित्सर्वस्य' इति सामान्यशास्त्रात्प्रथमं प्रवृत्तावपि तातङि ङित्त्वस्य गुणवृद्धिप्रतिषेधरूपप्रयोजनान्तरसंभावनयान्त्यादेशत्वे तत्प्रयोजनविघातशङ्कया च विलम्बेन प्रवृत्तौ सामान्यशास्त्रेण समकालप्रवृत्तिस्तातङि संपन्नेति विशेषशास्त्रस्य श्रुतिलिङ्गादिषु प्रसिद्धस्य पूर्वोक्तस्य प्रथमप्रवृत्तिनिमित्तबलवत्त्वस्याभावादुत्सर्गापवादयोरप्यौत्रित्यावर्जितविप्रतिषेधसंपत्त्या सामान्यस्य परत्वात्तातङः सर्वादेशत्वसिद्धिरिति न मत्पक्षे तत्र दोषः । दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतामित्यादौ क्वचित्साधनान्तरावरोधात्क्वचिद्वक्तृतात्पर्यानुरोधाच्च दधिदानाभावेन, दृष्टान्तमात्रेण सत्यसति च संभवे सर्वत्र विशेषेण सामान्यबाधे लोकव्युत्पत्तिं प्रमाणीकुर्वतस्तव मते तु तातङि उत्सर्गापवादयोः समकालप्रवृत्तावपि त्वदुपन्यस्तलोकव्युत्पत्तिकल्पितेन विशेषशास्त्रबलवत्त्वेन तातङोऽन्त्यादेशत्वप्रसङ्गः । 'तातङो ङित्करणस्य सावकाशत्वाद्विप्रतिषेधात्सर्वादेशः' इति वार्तिककारोपन्यस्तस्य विप्रतिषेधस्य चानुपपत्तिरिति दशमी ॥

यदुक्तम्— विशेषशास्त्रस्याहत्य विषयविशेषविषयत्वात्स्वविषये सामान्यशास्त्रात्प्रथमं प्रवृत्तेस्तन्निमित्तमेव बलवत्त्वं लिङ्गाच्छ्रुतेरिव विशेषशास्त्रस्य; तथा च विरोधैकफलत्वयोरेव सामान्यबाधः पर्यवस्यतीति, तन्न; 'ह्वावामश्च' इति विशेषशास्त्रस्य धान्यमायादावाहत्य विषयविशेषविषयत्वात् 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति सामान्यशास्त्रात्प्रथमं प्रवृत्तावपि गोदः कम्बलद इत्यादौ कर्मत्वधातुत्वधर्मापेक्षयाकारान्तधातुत्वोपसर्गभिन्नकर्मत्वयोर्विलम्बितप्रतीतिकत्वात्तन्निमित्तप्रवृत्तेः 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति विशेषशास्त्रात्प्रागेव 'कर्मण्यण्' इति सामान्यशास्त्रप्रवृत्तेर्विशेषशास्त्रबाधप्रसङ्गेन विशेषेण सामान्यबाधे लोकव्युत्पत्तेरेव शरणीकरणीयत्वात्, 'गार्हपत्ये पत्नीसंयाजान्जुहोति' 'तक्रं कौण्डिन्याय देहि' इत्यादिविशेषशास्त्रविषये च पत्नीसंबन्धित्वकौण्डिन्यत्वादिविशेषधर्मग्रहात्पूर्वं

कदाचित् होमत्वब्राह्मणत्वादिसामान्यधर्मग्रहे विशेषधर्मग्रहाधीनप्रवृत्तेर्विशेषशास्त्रात्प्रागेव 'यदाहवनीये जुहोति' 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्' इत्यादिसामान्यशास्त्रप्रवृत्तेर्विशेषेण सामान्यबाधे लोकव्युत्पत्तिं विना निर्वाहाभावात् । तदादरे च सत्यपि संभवे बाधनं दृष्टमिति मत्पक्ष एव प्रामाणिकः । न चैवं लोकव्युत्पत्त्या सामान्यबाधकल्पने तातङोऽन्त्यादेशत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम्, प्रथमप्रवृत्तेर्बाधनियामकत्वनिराकरणे त्वन्मतेऽपि दोषतौल्यादित्येकादशी ॥

यदुक्तम्— विशेषशास्त्रस्य प्रथमप्रवृत्तेर्बाधनियामकत्वायोगेन लोकव्युत्पत्तेरादरणीयत्वात्सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति, तन्न; विशेषशास्त्रस्य स्वविषये सामान्यशास्त्रप्रवृत्तौ वैयर्थ्यप्रसङ्गस्यैव सामान्यबाधनियामकत्वात् तत्र च विरोधैकफलत्वयोरेव सामान्यबाधपर्यवसानात् । न च वैयर्थ्यं न सामान्यबाधप्रयोजकं व्याडिमते कल्प्यम्, सामान्यलक्षणस्यात्यन्तिकबाधप्रसङ्गेन विशेषवैयर्थ्यपरिहारार्थमुभयबाधदुष्टस्याप्युभयानुग्राहकस्य विकल्पस्यैवाश्रयणीयत्वप्रसङ्गादिति वाच्यम्, 'वासरूपोऽस्त्रियाम्' 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' इति यथाप्राप्तसामान्यविकल्पार्थेन वाग्रहणेन 'आ च त्वात्' इत्यपवादसमावेशार्थाद्यत्नाच्च सामान्यबाधस्यैव ज्ञापनात् । नापि मन्मते तातङोऽन्त्यादेशत्वप्रसङ्गः, अनन्यार्थङित्त्वेष्वनङादिषु सावकाशस्य 'ङिच्च' इति विशेषशास्त्रस्यान्यार्थङित्त्वे तातङि परत्वात्सामान्यशास्त्रेण बाधनेऽपि वैयर्थ्याप्रसङ्गेन सामान्यबाधकत्वाभावात् । न च विशेषशास्त्रस्य स्वविषयैकदेशे चारितार्थ्यमादाय विषयान्तरे परेणोत्सर्गेण बाधनाङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गः, धान्यमायादौ चरितार्थस्य 'ह्वावामश्च' इत्यादिविशेषशास्त्रस्य व्रीहिमाय इत्यादौ परेण 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्याद्युत्सर्गशास्त्रेण बाधप्रसङ्गादिति वाच्यम्, 'लक्षणं हि नाम ध्वनति भ्रमति मुहूर्तमपि नावतिष्ठते' इति न्यायेनानवयवेनैकप्रसरेण सर्वत्र स्वविषये स्वकार्यमुपस्थापयति 'ह्वावामश्च' इत्यादिविशेषशास्त्रे, विशेषशास्त्रवैयर्थ्यपरिहाराय तद्विषयं परिहृत्य तथैवानवयवेनैकप्रसरेण सर्वत्र स्वविषये 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्यादिसामान्यशास्त्रं स्वकार्यमुपस्थापयति, सामान्यशास्त्रेणाविशेषात्सर्वमेव विशेषशास्त्रविषयं

परिहृत्य स्वकार्यप्रवर्तनात्। 'ङिच्च' इति विशेषशास्त्रं तु एकप्रसरेणानवयवेन सर्वत्र ङिन्मात्रे स्वकार्यं प्रवर्तयदपि ङित्करणसामर्थ्यावसितगुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वविघातशङ्कया तातङ्विषयं परिहृत्यैव प्रवर्तयति; 'अनेकाल्शित्सर्वस्य' इति सामान्यशास्त्रमपि विशेषशास्त्रवैयर्थ्यभिया तद्विषयं सर्वं परिहृत्य प्रवर्तयत अपवादविषयत्वात्तातङ्विषयमपि परिहृत्यैव प्रवर्तयति। ततो द्वितीयप्रसरेण 'ङिच्च' इति विशेषशास्त्रे तातङि प्रवर्तमाने प्रथमप्रसरलब्धविशेषशास्त्रचारितार्थ्यस्य बुद्धिस्थत्वात् 'अनेकाल्शित्सर्वस्य' इति सामान्यशास्त्रमपि समकालं प्रवर्तत इति तुल्यबलत्वाद्विप्रतिषेधे परत्वादुत्सर्गेणाप्यपवादो बाध्यत इति न मत्पक्षे क्वचिदपि दोषः। तदेवं तातङोऽन्त्यादेशत्वप्रसङ्गेन व्यभिचाराच्च लोकव्युत्पत्तेरतिप्रसङ्गात्प्रथमप्रवृत्तेश्च विशेषबलत्वे नियामकत्वायोगाद्विशेषवैयर्थ्यप्रसङ्गस्यैव तत्र नियामकत्वे गोदः कम्बलद इत्यादौ विरोधे बहुपटवः उच्चकैरित्यादावेकफलत्वे सामान्यविशेषयोर्बाध्यबाधकभावः; न तु तयोरभावे चिचीषति तुष्टूषतीत्यादौ, सामान्यशास्त्रप्रवृत्तावपि विशेषशास्त्रवैयर्थ्याभावात्। ये त्वस्मिन्पक्षे दोषा उद्भावितास्ते तत्र तत्र कक्ष्यासु परिहृता एव। 'मिदचोऽन्त्यात्परः' 'अजादेस्तु द्वितीयस्य' इत्यादौ तक्रकौण्डिन्यन्यायप्रदर्शनेन भाष्यकारेण कृतं सत्यपि संभवे बाधनव्यवस्थापनम् 'सरूपाणाम्—' इत्यत्र भाष्यकारेणैव 'समास एकशेष इति चेत्स्वरसमासान्तेषु दोषः' इति वार्तिकव्याख्यानावसरे अश्वश्चाश्वश्चेत्यादौ द्वन्द्वे कृते समासान्तोदात्तत्वसरूपैकशेषयोर्विरोधाभावाभिप्रायेण परत्वात्समासान्तोदात्तत्वस्य प्रथमप्रवृत्त्युपन्यासदर्शनान्न्यायव्युत्पादनपरमेव, न तु भगवतस्तत्र तात्पर्यं कल्पनीयमिति द्वादशी ॥

इति

श्रीमद्भारद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रीमदद्वैतविद्याचार्यश्रीमद्रामतयाजिश्रीमदप्पयमखिवरविरचितायां पाणिनितन्त्रवादनक्षत्रमालायाम्

॥ तक्रकौण्डिन्यन्यायार्थनिरूपणवादः ॥

Scanned with OKEN Scanner

॥ श्रीः ॥

एवं सत्यपि संभवे उत्सर्गस्यापवादेन बाधनं व्यवस्थापितम् । अथैतत्प्रसङ्गात् किं सत्यपि संभवे पूर्वपरशास्त्रयोः 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इत्यनेन व्यवस्था भवति? उत विरोध एवेति संशये तन्निर्णायकं कथान्तरं प्रस्तूयते—

तत्र विरोध एव पूर्वपरशास्त्रयोः 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति व्यवस्थेति चरमः पक्षो न्याय्यः, विप्रतिषेधशब्दस्य विरोधार्थकत्वात् । विरोधश्च पूर्वपरशास्त्रयोः शब्दरूपत्वेन स्वरूपेणासंभवादर्थद्वारकः । स च एकस्मिन्प्रयोगे समसमयप्रसक्ततुल्यबलपरस्परप्रवृत्त्यविषयविषयकत्वरूपसावकाशत्ववच्छास्त्रद्वयप्रसञ्जितकार्यद्वयस्य यौगपद्यासंभवः । यथा इन्द्रवायू इत्यादौ इन्द्रवायुशब्दयोर्द्वन्द्वे 'द्वन्द्वे घि' 'अजाद्यदन्तम्' इत्युभयोः प्रसङ्गे एकस्मिन्प्रयोगे वायुशब्दापेक्षया इन्द्रशब्दस्य इन्द्रशब्दापेक्षया वायुशब्दस्य च पूर्वनिपातासंभवात् 'विप्रतिषेधे परम्—' इति व्यवस्था । रन्धयतीत्यत्र 'रध हिंसायाम्' इत्यस्माण्णिचि रन्धनं पाचक इत्यत्र सावकाशयोः 'रधिजभोरचि' 'अत उपधायाः' इत्यनयोरुभयोः प्रसङ्गे कदाचिन्नुमः प्रथमं प्रवृत्तौ अनुपधात्वादतो वृद्ध्यसंभवात्पाक्षिकयौगपद्यासंभवसत्त्वेऽपि नुमो नित्यत्वेनातुल्यबलत्वात् न 'विप्रतिषेधे परम्—' इति व्यवस्था; किं तु नित्यत्वान्नुमेव । तथा अशिश्रियत् असुस्रुवत् इत्यत्र श्रिस्रुभ्यां लुङि चङि च श्रियौ भक्तेत्यत्र सावकाशयोरियङ्गुणयोरुभयोः प्रसङ्गे अन्यतरस्य प्रवृत्तौ अन्यतरस्य प्राप्त्यभावेन यौगपद्यासंभवेऽपि इयङुवङोरन्तरङ्गत्वेनातुल्यबलत्वान्न परत्वेन व्यवस्था; किं त्वन्तरङ्गत्वादियङ्वेव भवति । तथा सुग्ल इत्यत्र दाय इत्यत्र सावकाशस्य 'श्याद्व्यध—' इत्याकारान्तलक्षणणप्रत्ययस्य 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययस्य च प्राप्तौ एकस्याः प्रकृतेः परस्वेन प्रत्ययद्वयस्य यौगपद्यासंभवेऽपि उत्सर्गापवादभावेनातुल्यबलत्वान्न परत्वेन व्यवस्था; किं त्वनवकाशः कप्रत्यय एव भवति । तथा जीविकां प्राप्त इति विग्रहे 'द्वितीया श्रितातीत—' 'प्राप्तापन्ने च

द्वितीयया' इति द्वितीयान्तोपसर्जनप्राप्तापन्नोपसर्जनसमासयोरुभयोः प्रसङ्गे एकस्मिन्प्रयोगे प्राप्तापन्नापेक्षया द्वितीयान्तस्य द्वितीयान्तापेक्षया प्राप्तापन्नयोश्च पूर्वनिपातासंभवेन यौगपद्यासंभवेऽपि उभयोरनवकाशत्वाविशेषात्तुल्यबलत्वेऽपि सावकाशत्वाभावात् न परत्वेन व्यवस्था; किं तु निरवकाशत्वादुभयोर्विकल्प एव भवति—जीविकाप्राप्तः प्राप्तजीविक इति। विरोधस्तुल्यबलयोरेवेति सूत्राक्षरैरेवायमर्थ आक्षिप्तः। अत एव 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्यत्र आमलकीज इत्यत्र 'दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे' दीर्घान्तस्यादिरुदात्तो भवतीति आद्युदात्तत्वस्य शमीजः कुटीज इत्यादौ सावकाशस्य 'अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः' जे बह्वचोऽन्त्यात्पूर्वमुदात्तं भवतीति उपसरज इत्यादौ सावकाशस्योत्तमोदात्तत्वस्य च प्रसङ्गे 'नोदात्तं पदमेकवर्जम्' इति सूत्रणां विहाय 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति सूत्रणे स्वतन्त्रविधित्वे चास्याङ्गीक्रियमाणे आद्युदात्तत्वोत्तमोदात्तत्वयोर्यौगपद्यसंभवात् वार्तिककारेण 'अनुदात्ते विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकस्मिन्युगपत्संभवात्' इति विरोधाभावात्परत्वेन व्यवस्थानुपपत्तिरुपन्यस्ता। भाष्यकारेणापि 'अदसो मात्' इत्यत्र प्रगृह्यसंज्ञाया अयादीनां च अमी अत्रेत्यादौ परत्वेन व्यवस्थानिरूपणे 'प्रगृह्यसंज्ञाभिनिर्वर्तमाना अयादीन्बाधते। अयादयोऽभिनिर्वर्तमानाः प्रगृह्यसंज्ञाया निमित्तं विघ्नन्ति' इति यौगपद्यासंभव उपन्यस्त इति प्रथमा॥

निरुक्तकार्यद्वययौगपद्यासंभवलक्षणविरोधे सत्यसति वा पूर्वपरशास्त्रयोर्युगपदेकत्र प्रसक्तिमात्रेण 'विप्रतिषेधे परम्—' इति व्यवस्था भवतीति प्रथमः पक्षो न्याय्यः; 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति सूत्रे 'द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थावेकस्मिन्स विप्रतिषेधः' इति वार्तिककारेण विरोधासंस्पर्शनेन एकत्र युगपत्सावकाशशास्त्रद्वयप्रसक्तिमात्रस्य विप्रतिषेधशब्दार्थत्वकथनात्; भाष्यकारेणापि तत्र 'द्वौ प्रसङ्गौ यदान्यार्थौ भवतः, एकस्मिंश्च युगपत्प्राप्नुतः, स विप्रतिषेधः' इति तद्वार्तिकस्य विरोधाप्रवेशनेन व्याख्यातत्वात्। विप्रतिषेधशब्दस्य विरोधार्थकत्वे तत्रैवानुपदमुपन्यस्ते वृक्षेभ्य इत्याद्युदाहरणे 'सुपि च' इति दीर्घत्वस्य

Scanned with OKEN Scanner

'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वस्य च वचनबलेनैकस्यैवाकारस्य स्थाने 'एचोऽयवा-यावः' इति वचनादेकस्यैव स्थाने अयादितत्तद्वर्णद्वयविधानवत् आष्टमिकद्विर्व-चनवच्च विधानसंभवेन विरोधाभावात्परत्वेन एत्वनियमो न स्यादिति द्वितीया ॥

एकत्र युगपत् परस्परविरुद्धकार्यद्वयसमर्पकशास्त्रद्वयप्रसङ्ग एव 'विप्र-तिषेधे परं कार्यम्' इति व्यवस्थेत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम्, विप्रतिपूर्वस्य सिधेः 'इदं विप्रतिषिद्धम्' इत्यादौ विरोधे दृष्टप्रयोगत्वात् इहापि 'तस्य लोपः' इति सूत्रे 'अनुबन्धलोपे भावाभावयोर्विप्रतिषेधादसिद्धिः' इति वार्तिके विरोधे विप्रतिषेधशब्दप्रयोगदर्शनाच्च । 'द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थावेकस्मिन्स विप्रतिषेधः' इति विप्रतिषेधशब्दार्थकथनपरवार्तिकस्य च 'एकस्मिन्युगपदसंभवात्पूर्वपर-प्राप्तेरुभयप्रसङ्गः' 'तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोति' 'अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्य-बलत्वात्' इत्युत्तरवार्तिके विप्रतिषेधशास्त्रानारम्भे वृक्षेभ्य इत्यादावेत्वादीनां युग-पदसंभवात् व्यक्तिपक्षाभिप्रायेण तृजादिवत्पर्यायप्रसङ्गस्य जातिपक्षाभिप्रायेण अ-प्रतिपत्तिप्रसङ्गस्य चोपन्यासादुत्तरग्रन्थपर्यालोचनेन युगपदेकत्र परस्परविरुद्धकार्य-द्वयसमर्पकशास्त्रद्वयप्रसङ्गस्यैव विप्रतिषेधशब्दार्थत्वकथने तात्पर्यावश्यंभावात् वृक्षे-भ्य इत्यत्र यञ्यनन्तरे विधीयमानस्य दीर्घत्वस्य झल्यनन्तरे विधीयमानस्य एत्वस्य चोभयोः स्वेन स्वेन निमित्तेनानन्तर्यासंभवात् 'विप्रतिषेधे परम्—' इत्येत्वनियमोपपत्तेः । अत एव 'इको गुणवृद्धी' इत्यत्र कैयटेन 'दीर्घत्वं यञ्यनन्तरे विधीयते । एत्वं च झल्यनन्तरे । न चैकस्मिन् संभवः— यद्द्वयोः स्वेन स्वेन निमित्तेनानन्तर्यं स्यात्' इत्येत्वदीर्घत्वयोरसंभव उपन्यस्त इति तृतीया ॥

विरोधे सत्यसति वा एकत्र शास्त्रद्वयप्रसङ्गमात्रेण 'विप्रतिषेधे परम्—' इति परनियमोऽवश्यमभ्युपगन्तव्यः; अन्यथा पपतुः पपुः कुरुतात् इन्द्रवायू इत्यादौ आकारस्य स्थाने 'अकः सवर्णे दीर्घः' 'आतो लोप इटि च' इत्यादिदीर्घवर्णाभावप्रत्ययतदभावपरस्परापेक्षपूर्वनिपातादिरूपविरुद्धकार्यद्वयसमर्पक-

शास्त्रद्वयप्रसङ्गे विरोधेन यौगपद्यासंभवात् व्यक्तिपक्षे पर्यायप्रसङ्गे जातिपक्षे अप्रतिपत्तिप्रसङ्गे विप्रतिषेधे परमेव भवति विप्रतिषेधे परं तावद्भवति इति नियमरूपेण विधिरूपेण वा बाध्यव्यवस्थासिद्धावपि स्तात् शिष्टात् हतादित्यत्र असिशासिहनिभ्यो लोडादेशस्य सिपः 'सेर्ह्यपिच्च' इति कृतस्य ह्यादेशस्य स्थाने 'तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम्' इति तातङादेशस्य, अस्तिशास्तिहन्तीनां च 'ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च' 'शा हौ' 'हन्तेर्जः' इति एत्वशाभावजभावानां च तातङादेशाविरुद्धानां प्रसङ्गे अविरोधेन यौगपद्यप्राप्तौ विप्रतिषेधे परमेव न पूर्वमिति तातङादेशव्यवस्था न स्यात् । न च वाच्यम्— पूर्वपरशास्त्रयोर्व्याघाताद्विरोध एव । विरोध एव विप्रतिषेधव्यवस्थामभ्युपगच्छतो मम मतेऽपि एकस्यैव ह्यादेशस्य कार्यित्वनिमित्तत्वयोर्व्याघातात् विरोधेन यौगपद्यासंभवात्पर्यायेण प्रवृत्तिप्रसङ्गे 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इत्यनेन व्यवस्था भविष्यति— इति, एतस्य स्वकल्पितपरिभाषामात्रत्वात् तातङादेशं प्रति कार्यित्वस्य शाभावादीन्प्रति निमित्तत्वस्य चाश्रयणेन विषयभेदेन तादृशधर्मद्वयस्यापि पितृत्वपुत्रत्ववदविरुद्धत्वेन यौगपद्यस्य दुर्वारत्वात् । त्वाष्ट्रः जागत इत्यत्र आदिवृद्धेरन्त्योपधावृद्ध्योश्च प्रसङ्गे अविरोधात्परनियमो न स्यात् । एवं वृक्षेभ्य इत्यादौ एकस्यैवाकारस्य स्थाने 'सुपि च' 'बहुवचने झल्येत्' इति वचनद्वयबलादेव दीर्घत्वैत्वयोरुक्तन्यायेन यौगपद्यसंभवात्परनियमो न स्यात् । न चात्र 'दीर्घत्वं यञ्यनन्तरे विधीयते, एत्वं च झल्यनन्तरे । न चास्ति संभवः—यद्द्वयोः स्वेन निमित्तेन आनन्तर्यं स्यात्' इति 'इको गुणवृद्धी' इत्यत्र कैयटेन कृतं विरोधव्युत्पादनं युक्तम्, यञ्झलोरानन्तर्यस्य 'तस्मिन्निति—' इति परिभाषाबललभ्यत्वेन यञादौ सुपि सति समनन्तरपूर्वस्याकारस्य दीर्घो भवति । झलादौ बहुवचने सुपि सति समनन्तरपूर्वस्याकारस्य स्थाने एकारो भवतीति वाक्यार्थपर्यवसानात् यञ्झलोरानन्तर्यस्य स्थानिविशेषणत्वादादेशविशेषणत्वाभावात् विरोधस्यापि वक्तुमशक्यत्वात् । एतेन जुहुतात् भिन्तादित्यपि व्याख्यातम् । यदुक्तम्—विप्रतिपूर्वस्य सिधेः 'इदं विप्रति-

षिद्धम्' इत्यादौ विरोधे दृष्टप्रयोगत्वात् परस्परविरुद्धकार्यद्वयसमर्पकपूर्वपरशास्त्रप्रसङ्ग एव विप्रतिषेधोऽवश्यमभ्युपगन्तव्यः; न त्वेकत्र पूर्वपरशास्त्रद्वयप्रसङ्गमात्रेणेति, तन्नाभिमतम्; अनेकलक्ष्यनिर्वाहान्यथानुपपत्त्या तत्रैव सूत्रे परशब्दस्येष्टवाचित्ववत् विप्रतिषेधशब्दस्यापि विरोधाविरोधस्थलीयपूर्वपरशास्त्रद्वयप्रसङ्गमात्रोपलक्षकत्वस्यावश्यमाश्रयणीयत्वात्। यच्च— 'एकस्मिन्युगपदसंभवात्पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्गः' 'तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोति' 'अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वात्' इत्युत्तरवार्तिकैः विप्रतिषेधसूत्रानारम्भे वृक्षेभ्य इत्यादौ पूर्वपरशास्त्रप्रसङ्गपर्यायाप्रतिपत्त्युपन्यासात् उत्तरग्रन्थपर्यालोचनया 'द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थावेकस्मिन्स विप्रतिषेधः' इति विप्रतिषेधशब्दार्थकथनपरमपि वार्तिकं युगपदेकत्र परस्परविरुद्धकार्यद्वयसमर्पकशास्त्रद्वयप्रसङ्गाभिप्रायकमवश्यं कल्पनीयमित्युक्तम्, तदपि न; विप्रतिषेधसूत्रानारम्भे इन्द्रवायू इत्यादिविरुद्धशास्त्रद्वयप्रसङ्गस्थलीयपर्यायाप्रतिपत्तिरूपदोषोपन्यासस्य स्तात् शिष्टादित्याद्यविरुद्धशास्त्रद्वयप्रसङ्गस्थलीययौगपद्यदोषस्याप्युपलक्षणत्वेनाविरोधात्, विरोधविप्रतिषेधवादिना त्वयापि एकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धकार्यद्वयप्रसङ्गस्यैव विप्रतिषेधशब्दार्थत्वकथनपरस्य 'द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थावेकस्मिन्स विप्रतिषेधः' इति वार्तिकस्योपलक्षणत्वाङ्गीकारात्, 'अग्नेरीत्त्वाद्वरुणस्य वृद्धिर्विप्रतिषेधेन' इत्यादिवार्तिके कार्यिभेदेऽपि विप्रतिषेधोपन्यासदर्शनात्, भाष्यकारेणापि 'इको गुणवृद्धी' इत्यादिसूत्रेषु तत्र तत्र 'द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः । न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः' इत्याक्षिप्य 'नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः। किं तर्हि? असंभवोऽपि' इति कार्यिभेदेऽपि विरुद्धकार्यद्वयप्रसङ्गस्यापि विप्रतिषेधाभिप्रायेण स्थानिवत्सूत्रे भाष्यकारेण स्तात् शिष्टादित्यत्र परनियमलब्धसकृद्गतिन्यायाश्रयणादेव शाभावादीनां निवृत्तिरुपन्यस्ता। किं च त्वन्मते खट्वायां कुमार्यामित्यत्र 'ङेराम्नद्याम्नीभ्यः' इति ङेरामादेशे सति 'याडापः' 'आण्नद्याः' इति याडाटोः 'ह्रस्वनद्यापः' इति नुटा विरोधाभावात् 'विप्रतिषेधे परम्—' इति नियमाभावे नुट्प्रसङ्गः। 'आमि सर्वनाम्नः सुट्' इत्यत्र भाष्ये कुमार्यामित्यादौ 'विप्रतिषेधे—' इति परनिय-

मलब्धसकृद्गतिन्यायाश्रयणेन नुडभावसमर्थनं चानुपपन्नं स्यादिति चतुर्थी ॥

एकत्र युगपत्परस्परविरुद्धकार्यद्वयप्रसञ्जकशास्त्रद्वयप्रसङ्ग एव 'विप्रतिषेधे परम्—' इति परनियमः, न तु युगपत् शास्त्रद्वयप्रसङ्गमात्रेण; अन्यथा भविता भवितुं भवितव्यमित्यादौ तृजादिविधानानन्तरमिड्गुणयोर्युगपत्प्रसङ्गे 'विप्रतिषेधे परम्—' इति इटं बाधित्वा गुणप्रवृत्ताविण्न स्यात् । न चात्र पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिटः प्रवृत्तिः, परस्परविरुद्धशास्त्रद्वयप्रसङ्गे पर्यायेणोभयप्रतिपत्तिप्रसङ्ग इवाविरुद्धशास्त्रद्वयप्रसङ्गे यौगपद्येनोभयप्रतिपत्तिप्रसङ्गेऽपि 'विप्रतिषेधे परम्—' इत्यस्य 'सिद्धे विधिरारभ्यमाणो नियमाय भवति' इति न्यायसाम्येन विप्रतिषेधे परमेव, न पूर्वमिति नियमरूपेण प्रवृत्तौ सकृद्गतिन्यायस्यैवाश्रयणीयत्वात् विरुद्धशास्त्रद्वयप्रसङ्गे विरोधेन परस्परप्रतिबन्धादुभयाप्रतिपत्तौ कदाचित्प्राप्तायाम् 'विप्रतिषेधे परम्—' इत्यस्य विप्रतिषेधे परं तावत् भवतीति विधिरूपेण प्रवृत्तावेव पुनःप्रसङ्गविज्ञानस्य विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये व्यवस्थापनात् । न चात्र वलाद्यार्धधातुकमात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गे इटि कर्तव्ये अङ्गार्धधातुकोभयापेक्षत्वेन बहिरङ्गस्य गुणस्यासिद्धत्वात्प्रथममिडागमः, ततो गुण इति न दोष इति वाच्यम्, तन्वन्तीत्यादौ उप्रत्ययस्य यणादेशे कृते प्राप्तस्येडागमस्य निवृत्तये पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावार्थमङ्गात्परस्यार्धधातुकस्येडागम इत्यवश्याश्रयणीयत्वात् इडागमस्य गुणापेक्षयान्तरङ्गभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एवमदधादित्यत्र दधातेर्लङि अन्तरङ्गत्वादडागमात्पूर्वं लादेशे नित्यत्वादटः पूर्वं विकरणे अन्तरङ्गत्वादटः पूर्वं 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः' इति श्लौ युगपत्प्राप्तयोरडागमद्विर्वचनयोरुक्तन्यायेन परत्वादटा द्विर्वचनबाधनं स्यात् । अत एव 'अदसो मात्' इत्यत्र कैयटेनोक्तम्— 'सति संभवे द्विकार्ययोगो न विप्रतिषेधः; यथा— एकस्य दधातेरडागमद्विर्वचने भवतः— अदधादिति' इति । न च विरुद्धशास्त्रद्वयप्रसङ्ग एव परनियमाभ्युपगमे स्तात् शिष्टात् हतादित्यत्र तातङादेशेन एत्वशाभावजभावानां निवृत्तिर्न स्यात्; तवाप्ये जागत

इत्यादौ चादिवृद्ध्या अन्त्योपधावृद्धिनिवृत्तिर्न स्यात्; वृक्षेभ्य इत्यत्र च एकस्यैवाकारस्य स्थाने आष्टमिकद्विर्वचनवत् एत्वदीर्घत्वयोर्विधानसंभवात्परनियमो न स्यात्; खट्वायां कुमार्यामित्यत्रापि याडाटोर्युगपत्संभवात्परनियमो न स्यादिति वाच्यम्; स्तात् शिष्टात् हतादित्यत्र स्थानिवत्सूत्रपठितेन 'लोडादेशे शाभावजभावधित्वहिलोपैत्वप्रतिषेधः' इति शाभावादीनां निवृत्तेः, कुमार्यां खट्वायामित्यादौ 'कुमार्यां वयसि' 'संहितायाम्' इति निर्देशाल्लिङ्गात् याडाटोश्च परनियमोपपत्तेः, त्वाष्ट्रो जागत इत्यत्रापि अनुशतिकादौ पुष्करसच्छब्दपाठालिङ्गादादिवृद्धेरन्त्योपधावृद्धिबाधकत्वोपपत्तेः । वृक्षेभ्य इत्यादावविरोधात्परनियमो न स्यादिति चेत्, त्वन्मतेऽपि भविता भवितुं भवितव्यम् अदधादित्याद्यविरुद्धस्थलेऽपि परनियमप्रसङ्गदोषस्य सत्त्वेन क्वचिद्दोषप्रतिविधानस्योभाभ्यामप्यारम्भणीयत्वेन तुल्यत्वात् विप्रतिपूर्वस्य सिधेः 'इदं विप्रतिषिद्धम्' इत्यादौ विरोधे दृष्टप्रयोगत्वेन मत्पक्षस्यैव ज्यायस्त्वात् । किं च त्वन्मते भूयांसो दोषाः; तथा हि— न्यविशत व्यक्रीणीतेत्यत्र विशतेः क्रीणातेश्च लङि अन्तरङ्गत्वाल्लादेशे कृते 'नेर्विशः' 'परिव्यवेभ्यः क्रियः' इत्यात्मनेपदनियमे विकरणे अडागमे च प्राप्ते 'वृद्भ्यः स्यसनोः' इति स्ये परस्मैपदविकल्पविधानज्ञापितेन विकरणेभ्यो नियमस्यैव बलवत्त्वेन विकरणं बाधित्वा प्राप्तनियमात् शब्दान्तरस्य प्राप्नुवतो विधेरिव शब्दान्तरात्प्राप्नुवतो विधेरपि न्यायसाम्येन अनित्यत्वाद्विकरणाच्च पूर्वं परत्वादडागमे कृते विकरणेभ्यो नियमस्य बलीयस्त्वात्पूर्वमात्मनेपदे पश्चाद्विकरण इति 'उपसर्गपूर्वनियमे अड्व्यवाय उपसंख्यानम्' इति वार्तिकप्रत्याख्यानावसरे 'शदेः शितः' इति सूत्रे भाष्यकारेण व्यवस्थापितस्यार्थस्यानुपपत्तिः, युगपदविरुद्धानेकशास्त्रप्रसङ्गस्यापि विप्रतिषेधत्वाभ्युपगमे 'विप्रतिषेधे परम्—' इत्यस्य पर्यायेणोभयप्रतिपत्तिस्थल इव यौगपद्येनोभयप्रतिपत्तावपि न्यायसाम्येन नियमरूपेण प्रवृत्तेः सकृद्गतिन्यायस्यैवाश्रयणीयत्वात् तद्रूपासिद्धिप्रसङ्गाच्च । न च विरोध एव विप्रतिषेधमभ्युपगच्छतस्तवापि न्यविशत व्यक्रीणीतेत्यादौ कार्यत्रयस्यापि परत्वादिहेतुना क्रमव्युत्पादनपरभाष्यविरोधापत्तिः, कार्यत्रयस्या-

प्याविरोधेन युगपत्प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यम्, कार्यार्थत्वात्संज्ञापरिभाषस्य कार्यकालपक्षस्य न्याय्यत्वेऽपि क्वचिल्लक्ष्यसिद्धये 'ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्' इत्यादौ मन्दमध्यमप्रतिपन्नापेक्षयथोद्देशपक्षाश्रयणवत् इहापि मन्दमध्यमप्रतिपन्नापेक्षया युगपत्प्रसक्तस्यापि कार्यत्रयस्य क्रमप्रवृत्तौ व्युत्पादनीयायां नित्यत्वान्तरङ्गत्वप्रतिपदविधित्वादिहेत्वन्तराभावे अनियतक्रमेण प्रवृत्तौ रूपासिद्धिशङ्कायां विप्रतिषेधसूत्रप्राप्त्यभावे परत्वहेतूपन्यासस्य बलवत्सजातीयहेतूपन्यासपरत्वात् । तथा बहुनड्वांहि ब्राह्मणकुलानीत्यत्र जश्शसोः श्यादेशे 'नपुंसकस्य झलचः' इति 'चतुरनडुहोरामुदात्तः' इति नुमामोरविरुद्धयोः प्रसङ्गे परत्वादामि सति नुम् न स्यात् । तथा ईजतुरित्यादौ परत्वात्संप्रसारणनियमे द्विवचनं न स्यात् । 'सावनडुहः' इत्यत्र— 'पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्वा सिद्धम्' यथा आत्वादिषु द्विर्वचनम्— इति वार्तिकेन द्विर्वचनदृष्टान्तेन बहुनड्वांहि इत्यत्र पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् नुम्समर्थनमनुपपन्नं स्यादिति दिक्प्रदर्शनमात्रमेतदुपन्यस्तम् । अपि चैवं पुनः प्रसङ्गविज्ञानकथैव शास्त्रे लुप्येत, अविरुद्धानेकशास्त्रप्रसङ्गे यौगपद्येन उभयप्राप्तौ 'विप्रतिषेधे परम्—' इत्यस्य नियमरूपेण प्रवृत्त्या पुनः प्रसङ्गस्य निवर्तितत्वात् विरुद्धानेकशास्त्रप्रसङ्गे परस्मिन्प्रवृत्ते पूर्वस्य प्राप्त्यभावात् । तस्मात् त्वन्मते बहवो दोषाः । अत एव 'अदसो मात्' इत्यत्र 'नावश्यं द्विकार्ययोगो विप्रतिषेधः; किं तर्हि? असंभवोऽपि' इति भाष्यस्य 'असंभव एव विप्रतिषेधः' इति कैयटेन व्याख्यानं कृतम् । 'तपरस्तत्कालस्य' इत्यत्र च 'विप्रतिषेधात्सिद्धम्' इति वार्तिकव्याख्यानावसरे 'अतो भिस ऐस्' इत्यादौ तपरस्याणः सवर्णमात्रस्य तत्कालानां च षण्णां पूर्वपरशास्त्राभ्यां संज्ञात्वेन विधाने विरोधाभावात् विप्रतिषेधात्परत्वेन व्यवस्थानुपपत्तिम् 'विरोधो ह्यत्र विद्यते' इत्यादिग्रन्थेन 'उत्तरा हि संख्या पूर्वां संख्यां बाधते' इति न्यायाभिप्रायेण अष्टादशानां संज्ञात्वे न षण्णां संज्ञात्वसंभव इत्युपन्यासेन परिजहार कैयटः । 'अचः परस्मिन्पूर्वविधौ' इत्यत्रापि पट्व्या मृद्व्या इत्यत्र पूर्वपरयणादेशविषये 'एकस्यैव कार्यित्वनिमित्तत्वयोर्विरोधात्परत्वेन व्यव-

स्था' इति विरोध उपन्यस्तः । 'विप्रतिषेधे परम्---' इत्यत्रापि आचार्यवचनानां सर्वेषां प्रामाण्याभ्युपगमाद्विरोधासंभवमाशङ्क्य, अन्यत्र सावकाशयोः क्वचिद्विरुद्धार्थसमर्पणादस्त्येव विरोध इत्याक्षेपसमाधानाभ्यां विप्रतिषेधशब्दस्य विरोधार्थकत्वं तेनैव व्यवस्थापितम् । एवं च काशिकायाम् 'विरोधो विप्रतिषेधः' इति विप्रतिषेधशब्दार्थ उक्त इति पञ्चमी ॥

विरोधे सत्यसति वा युगपदेकत्र शास्त्रद्वयप्रसङ्गमात्रे 'विप्रतिषेधे परम्—' इति परनियमः; अन्यथा स्तात् शिष्टात् हतात् इत्यत्र उक्तदोषापरिहारात् । स्थानिवत्सूत्रे पठितेन 'लोडादेशे शाभावजभावधित्वहिलोपैत्वप्रतिषेधः' इति वार्तिकेन शाभावादीनां निवृत्तिर्न संभवति, तत्रैव भाष्यकारेण सकृद्गतिन्यायाश्रयणेन तद्वार्तिकस्य प्रत्याख्यातत्वात् तद्भाष्यविरोधापत्तेः । तथा खट्वायां कुमार्यां तस्यामित्यादौ याडाट्स्याटां नुटश्च समावेशापत्तिः । न च 'संहितायाम्' 'कुमार्यां वयसि' 'तदस्यां प्रहरणम्—' इत्यादिनिर्देशात्समावेशपरिहारः, 'संहितायाम्' इत्यादिनिर्देशस्य 'सर्वनामानि' इतिवत् उपात्तरूपमात्रसाधुत्वप्रत्यायनसमर्थस्य खट्वायां गौर्यां तस्यामित्यादावन्यत्रापि याडाट्स्याटां नुटश्च समावेशप्राप्तौ विरोधाभावेऽपि परनियमप्रतिपादनसामर्थ्याभावात् । तथा त्वाष्ट्र इत्यादावपि आदिवृद्ध्या अन्त्यवृद्धिबाधनं न स्यात् । न च अनुशतिकादौ पुष्करसच्छब्दपाठात् ज्ञापकात् अन्त्यवृद्ध्यभावः प्रतिपत्तुं शक्यः, आदिवृद्धिविषये वृद्ध्यन्तरं न भवतीति सामान्यतो ज्ञापके आश्रीयमाणे गङ्गौवस्येदं गाङ्गौवमित्यादौ विभज्यान्वाख्यानपक्षे वृद्ध्यन्तरमपि न स्यात् । अथ विशेषतो ज्ञापकमाश्रीयेत, तर्हि उपधालक्षणवृद्धिरेव आदिवृद्धिविषये न भवतीति ज्ञाप्येत; न त्वादिवृद्धिविषये अन्त्योपधालक्षणवृद्धिर्न भवतीति ज्ञापने किंचित्प्रमाणमस्ति । ततश्च 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिरादिवृद्धिविषये न निवार्येत । अथापि सामान्यतो ज्ञापकमाश्रीयेत, एवमपि व्यसोर्भावो वैयसवं व्यापदि भवं वैयापदमित्यत्र अन्त्योपधालक्षणवृद्धेरैजागमस्य चाविरोधा-

त्परानियमो न स्यात। किं च युगपदेकत्र प्रसक्तशास्त्रद्वयस्य किं युगपत्प्रवृत्त्य-संभवो विरोधः, किं वा क्रमेण प्रवृत्त्यसंभवः? आद्ये त्रपूणामित्यत्र त्रपुशब्दादामि विहिते 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' इति नुडागमस्य 'इकोऽचि विभक्तौ' इति नुमागमस्य च परस्परनिमित्तव्याघातात्क्रमेण प्रवृत्त्यसंभवेऽपि युगपत्प्रवृत्ति-संभवात् विप्रतिषेधो न स्यात्; ततश्च नियमाभावेन युगपदुभयप्रवृत्तौ नलोपे तस्य सुब्विधौ असिद्धत्वात् 'नामि' इति दीर्घो न स्यात्; त्रपूणामित्यादौ 'नोपधायाः' इति दीर्घत्वसिद्धावपि रुचीनामित्यादौ 'इन्हन्पूषार्यम्णां शौ' इति नियमाद्दीर्घो न स्यात्; 'नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन' इति वार्तिकविरोधापत्तिश्च। तथा वृक्षेभ्य इत्यादौ एत्वदीर्घत्वयोः परस्परनिमित्त-व्याघातात्क्रमेण प्रवृत्त्यसंभवेऽपि उक्तप्रकारेण युगपत्प्रवृत्तिसंभवेनाविरोधा-त्परानियमो न स्यात्; 'अतो दीर्घाद्बहुवचन एत्वं विप्रतिषेधेन' इति वार्तिकविरोधापत्तिश्च। एवमन्यत्रापि 'गुणवृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावेभ्यो नुम्पूर्व-विप्रतिषेधेन' इत्यादौ द्रष्टव्यम्। अन्त्ये पटुकल्पतरः पटुकल्पतम इत्यादौ ईष-दसमाप्तः प्रकृष्टः पटुरित्यर्थे तरप्तमपोः कल्पबादीनां च प्रसङ्गे एकस्याः प्रकृतेः प्रत्ययस्यानेकस्य परत्वानुपपत्त्या युगपत्प्रवृत्त्यसंभवेऽपि अनन्तरमेकस्मिन्प्रत्यये सति तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात् 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इति तदन्तात्प्रत्यया-न्तरोत्पत्तिसंभवात् क्रमप्रवृत्त्यसंभवाभावेन 'विप्रतिषेधे परम्—' इति परत्वा-त्प्रथमं कल्पबादयः, पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्पश्चात्तरप्तमपाविति व्यवस्थापितस्या-र्थस्यानुपपत्तिः। तथा खट्वायां कुमार्यां तस्यामित्यादौ याडाट्स्याटां नुटश्च प्रसङ्गे एकस्य आमित्यस्य ङिद्वचनस्यावयविनो युगपदाद्यावयवद्वयस्यान्यतरव्यव-धानेन विधातुमशक्यत्वात् युगपत्प्रवृत्त्यसंभवेऽपि प्रथममन्यतरप्रवृत्तौ तद्विशिष्टस्य ङिद्ग्रहणेन ग्रहीतुं शक्यतया क्रमप्रवृत्त्यसंभवाभावाद्विप्रतिषेधाभावेन दोषो द्रष्टव्यः। न चाविरुद्धशास्त्रद्वयप्रसङ्गे 'विप्रतिषेधे परम्—' इति परनियमाभ्युपगमे भविता भवितुं भवितव्यमित्यादौ इड्गुणयोः प्रसङ्गे परत्वाद्गुणे सति इण्न स्यादिति वाच्यम्, वलाद्यार्धधातुकमात्रापेक्षेऽन्तरङ्गे इटि कर्तव्ये अङ्गार्धधातुकोभयापेक्षस्य बहिरङ्गस्य

गुणस्यासिद्धत्वेन शास्त्रद्वयप्रसङ्गाभावात्परनियमानुपपत्तेः । न च तन्वन्तीत्यादौ पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावादिडभावार्थम् 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इत्यत्र अङ्गाधिकारापेक्षणादिटोऽन्तरङ्गत्वाभावः, तन्वन्तीत्यादौ बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वादेव इडभावसिद्धौ तदर्थमिड्विधाने अङ्गाधिकारानपेक्षणात् । नापि अदधादित्यत्र परनियमेन द्विर्वचनबाधप्रसङ्गः, बहिरङ्गस्याडागमस्य असिद्धत्वेन पूर्वं द्विर्वचने पश्चादड्विधानोपपत्तेः । नापि न्यविशत व्यकीर्णातेत्यादौ परनियमान्नियमविकरणयोरप्रसङ्गः, उपसर्गपूर्वनियमस्य उपसर्गरूपभिन्नपदापेक्षत्वेन बहिरङ्गस्य विकरणस्यापि कर्तृत्वादिरूपशब्दबहिर्भूतार्थापेक्षस्य ग्रामणि ब्राह्मणकुलमित्यादौ 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' इति तुगपेक्षया नपुंसकलिङ्गापेक्षस्य 'ह्रस्वो नपुंसके—' इति ह्रस्वत्वस्येव बहिरङ्गस्यासिद्धत्वात् प्रथममडागमः, पश्चात् विकरणेभ्यो नियमस्य बलवत्त्वात् नियमः, ततो विकरण इति क्रमव्यवस्थोपपत्तेरन्तरङ्गबहिरङ्गयोस्तुल्यबलत्वाभावेन 'विप्रतिषेधे—' इत्यस्य तत्राप्रसक्तेः । 'शदेः शितः' इति सूत्रे परत्वहेतूपन्यासस्य च अन्तरङ्गत्वहेतूपलक्षणार्थत्वान्न विरोधः । नापि तन्मते बह्वनड्वांहि ब्राह्मणकुलानीत्यत्र परनियमेन नुमभावप्रसङ्गः, 'चतुरनडुहोः—' इत्यत्र शब्दस्वरूपोपादानेन प्रवृत्तस्य प्रतिपदविधेः शीघ्रोपस्थितिकतया बलवत्त्वात्प्रथमप्रवृत्तौ परनियमाभावात् । ईजतुरित्यादावपि 'वचिस्वपियजादीनाम्—' इति संप्रसारणस्य प्रतिपदविधित्वेनैव बलवत्त्वात्प्रथमप्रवृत्तेः । न चैवम् 'सावनडुहः' इत्यत्र भाष्ये बह्वनड्वांहीत्यत्र 'पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्वा सिद्धम्; यथात्वादिषु द्विर्वचनम्' इति विप्रतिषेधे पुनःप्रसङ्गविज्ञानान्नुम्समर्थनानुपपत्तिः, तत्रापि तुल्यत्वात् । न च मन्मते पुनःप्रसङ्गविज्ञानलोपः, ईषदसमाप्तः प्रकृष्टः पटुः पटुकल्पतर इत्यादौ एकस्याः प्रकृतेः परत्वेन युगपत्प्रत्ययद्वयस्य विधातुमशक्यत्वेन प्रथमं परत्वात्कल्पबादौ कृते तदन्तस्य प्रातिपदिकत्वेन पुनस्तरबादिविधानार्थं पुनःप्रसङ्गविज्ञानापेक्षणात् । अत एव 'इको गुणवृद्धी' 'अदसो मात्' इत्यादौ तत्र तत्र भाष्यकारेण 'नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः; किं तर्हि? असंभवोऽपि' इति वृक्षेभ्य

इत्यादावेकस्मिन्कार्यिणि विरुद्धकार्यद्वयसमर्पकशास्त्रद्वयप्रसङ्गस्यैव आग्निवारुणमित्यादौ कार्यिभेदे अविरुद्धकार्यद्वयसमर्पकशास्त्रद्वयप्रसङ्गस्यापि विप्रतिषेधत्वमभिहितम्; 'असंभवोऽपि' इत्यसंभवेन समुच्चीयमानस्य द्विकार्ययोगस्य विरुद्धकार्यद्वयविषयकत्वायोगात् । यत्तु— 'अदसो मात्' इत्यत्र कैयटेन 'असंभवोऽपि' इति भाष्यस्थमपिशब्दम् 'असंभव एव विप्रतिषेधः' इत्यवधारणार्थं व्याख्याय 'सति संभवे द्विकार्ययोगो न विप्रतिषेधः; यथा एकस्य दधातेरडागमाद्विर्वचने भवतः— अदधादिति' इत्युदाहृतम्; तत्तुच्छम्, 'नपुंसकस्य झलचः' इत्यत्र भाष्ये गोमन्ति कृषन्ति ब्राह्मणकुलानीत्यत्र झलन्तलक्षणे नुमि कृते पुनरुगिल्लक्षणस्य नुमः प्रसङ्गे 'विप्रतिषेधात्सिद्धम्' इति वार्तिकेन सकृद्गतिन्यायाश्रयणात्परेण पूर्वस्य बाधनमुपन्यस्य, अनन्तरं झल्लक्षणोगिल्लक्षणयोर्नुमोः क्रमेणाचोऽन्त्यात्परत्वेन विधानसंभवात् परेण पूर्वस्य बाधनमनुपपन्नमिति पूर्वोद्भावितशङ्कापरिहारार्थम् 'यदप्युच्यते असति च खल्वपि संभवे बाधनं भवति; अस्ति च संभवो यदुभयं स्यादिति । सत्यपि संभवे बाधनं भवति' इत्यादिग्रन्थेन भाष्यकारेण तक्रकौण्डिन्यन्यायप्रदर्शनेन सत्यपि संभवे 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति परेण पूर्वस्य बाधनोपन्यासात् । एतद्भाष्याविरोधादेव 'अचः परस्मिन्पूर्वविधौ' 'तपरस्तत्कालस्य' इत्यादौ परत्वेन व्यवस्थाप्रतिपादनस्थलेषु कैयटेन कृतो विरोधोपन्यासस्त्वनादरणीय एव; अन्यथा स्तात् शिष्टात् हतात् खट्वायां कुमार्यां तस्यां गोमन्ति कृषन्ति इत्यादौ 'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ' 'आमि सर्वनाम्नः सुट्' 'नपुंसकस्य झलचः' इति सूत्रेषु भाष्यकारस्य परनियमसिद्धसकृद्गतिन्यायाश्रयणात्परेण पूर्वबाधोपन्यासोऽनुपपन्न एव स्यादिति षष्ठी ॥

एकत्र युगपत्परस्परविरुद्धकार्यद्वयसमर्पकशास्त्रद्वयप्रसङ्ग एव विप्रतिषेधः; अन्यथा भविता भवितुं भवितव्यमित्यादौ नित्यत्वान्तरङ्गत्वप्रतिपदविधित्वादिना परनियमाप्रसङ्गेऽपि चेतति सेधति श्चोतति क्रोशतीत्यादौ नित्यत्वादिहेत्वन्तराभावे गुणविकरणयोर्युगपत्प्रसङ्गे परनियमेन विकरणो न स्यात् ।

अथ अभविष्यदित्यादौ लस्य स्थाने तिपि तं निमित्तीकृत्य गुणविकरणाडागमानां युगपत्प्रसङ्गे परत्वाद्गुणनियमे अनन्दिष्यदित्यादौ सावकाशोऽडागमो न स्यात्। तथा तत्रैव नन्दिष्यतीत्यादौ सावकाशो विकरणोऽनन्दिष्यदित्यादौ अड्विकरणयोर्युगपत्प्रसङ्गे परत्वादडागमनियमे न स्यात्। न चात्र अडागमस्य 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यः' इत्यनित्यत्वात्प्रथमं विकरणः, पश्चादडागम इति युगपत्प्रसङ्गाभावान्न दोष इति वाच्यम्, कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण नित्यत्वस्योभयोस्तुल्यत्वात्। अकृते विकरणे यस्य धातुमात्रस्याडागमः, कृते विकरणे न तस्य प्राप्नोति; किं तु विकरणान्ताङ्गस्येति कृताकृतप्रसङ्गित्वाभावः; तदेवोच्यते— शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्य इतीति चेत्, तर्ह्यकृते अडागमे निरङ्काद्धातोः परो विकरणः प्राप्तः, कृते अडागमे न तस्मादेव प्राप्तः, किं तु साट्कादिति तुल्यमड्विकरणयोरनित्यत्वम्। अत एव 'शदेः शितः' इति सूत्रे भाष्यकारेण 'यत्र तु खलु उभयं नित्यम्, तत्र परत्वादडागमो भवति' इति अड्विकरणयोः कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण नित्यत्वं प्रदर्शितम्। अथापि शब्दान्तरस्यैव प्राप्नुवन्विधिरनित्यः, न तु शब्दान्तरात्; एवमपि त्वत्पक्षे दोष एव, अनन्दिष्यदित्यादौ विकरणाडागमयोर्नित्यानित्ययोस्तुल्यबलत्वाभावेऽपि शास्त्रद्वयप्रसङ्गसत्त्वेन 'विप्रतिषेधे परम्—' इति परनियमस्यानिवार्यत्वात्; स्योनः स्योना जरसे जरस इत्यादौ च अन्तरङ्गे यणादौ बहिरङ्गस्य गुणादेरसिद्धत्वेन प्रातिपदविधौ जरसादौ शीघ्रोपस्थिते 'याडापः' इत्यादिसामान्यविधेर्विलम्बितोपस्थितिकत्वेन अन्तरङ्गबहिरङ्गयोः प्रतिपदविधिसामान्यविध्योश्च युगपदेकत्र प्रसङ्गाभावेऽपि प्रबलदुर्बलयोरपि नित्यानित्ययोर्युगपदेकत्र प्रसङ्गमात्रस्य दुर्वारत्वात्। युगपदेकत्र विरुद्धानेकशास्त्रप्रसङ्गं विप्रतिषेधमभ्युपगच्छतो मम मते उत्सर्गापवादनित्यानित्यान्तरङ्गबहिरङ्गप्रतिपदसामान्यविधिषु तुल्यबलत्वाभावेन विरोधाभावादपवादादीनां प्रवृत्तिकाले उत्सर्गादीनां प्राप्त्यभावात् युगपत्कचिच्छास्त्रद्वयप्रसङ्गाभावेन परव्यवस्था न भवतीति न दोषः। एवं त्रपुणी जतुनी तुम्बुरुणी इत्यादिषु त्रप्वादिभ्य औप्रत्यये 'नपुंसकाच्च' इति शीभावे 'इकोऽचि

विभक्तौ' इति नुमि च परनियमेन शीभावो न स्यात्। इमौ इमे इत्यत्र 'दश्च' इति मत्वे त्यदाद्यत्वं न स्यादिति दिक्प्रदर्शनमात्रमेतत्कृतमित्यविरुद्धानेकशास्त्रप्रसङ्गे नित्यत्वादिहेत्वन्तराभावे परनियमेन पूर्वपरयोः समावेशो न स्यादिति तत्र तत्र बहवो दोषा द्रष्टव्याः। किं च त्वन्मते न्यविशत व्यक्रीणीतेत्यादावुदाहरणे प्रथममडागमप्रतिपत्तौ परत्वहेतूपन्यासस्य 'शदेः शितः' इत्यत्र कृतस्य अन्तरङ्गत्वहेतूपलक्षणार्थत्वे सर्वथैव पारार्थ्यापत्तिः। मन्मते तु मन्दमध्यमप्रतिपत्त्रपेक्षक्रमप्रवृत्तौ युगपत्प्रसक्तानेकशास्त्राणामनियतक्रमेण प्रवृत्तौ रूपासिद्धिशङ्कायामन्तरङ्गत्वादिहेत्वन्तराभावे परत्वहेतूपन्यासस्य बलवत्त्वप्रयोजकसजातीयधर्मोपन्यासपरत्वादित्युक्तमेव। न चैकत्र युगपत्प्रसक्तानेकशास्त्राणां युगपत्प्रवृत्त्यसंभवे क्रमप्रवृत्तिसंभवे च दोषस्योक्तत्वादसंभवो विप्रतिषेध इत्यपि न युक्तमिति वाच्यम्, 'ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्' इत्यस्य अप्रगृह्यस्येति प्लुतस्यानुनासिकनिषेधे कर्तव्ये यथोद्देशपक्षाश्रयणवत् 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इत्यादीनाम् 'झलो झलि' इत्याद्यसिद्धविषये कार्यकालपक्षाश्रयणवच्च इष्टसिद्धये वृक्षेभ्यः त्रपूणामित्यादौ क्वचिन्मन्दमध्यमप्रतिपत्त्रपेक्षक्रमप्रवृत्त्याश्रयणात्तदसंभवात् 'विप्रतिषेधे परम्—' इति परनियमस्य पटुकल्पतरः कुमार्यामित्यादौ क्वचिन्मुख्यप्रतिपत्त्रपेक्षयुगपत्प्रवृत्त्याश्रयणेन तदसंभवात् 'विप्रतिषेधे परम्—' इति परविधिपरनियमयोश्चोपपत्तेः। न च स्तात् शिष्टात् हतात् त्वाष्ट्रं वैयसवं वैयापदमित्यादौ परनियमालाभात् विरुद्धानेकशास्त्रप्रसङ्ग एव विप्रतिषेध इति न युक्तमाश्रयितुमिति वाच्यम्, त्वन्मतेऽपि अभविष्यत् अनन्दिष्यत् त्रपुणी जतुनी इमौ इमे इत्यादिषु बहुषु स्थलेषु दोषसद्भावात् विप्रतिषेधशब्दस्य मुख्यार्थापरित्यागाच्च मत्पक्षस्यैव ज्यायस्त्वात्। न च भाष्ये अविरुद्धानेकशास्त्रप्रसङ्गेऽपि इदमिह संप्रधार्यम्— इदं क्रियतामिदमिति। परत्वादिदमिति बहुषु स्थलेषु परत्वहेतूपन्यासदर्शनाद्विरुद्धानेकशास्त्रप्रसङ्ग एव विप्रतिषेध इत्ययुक्तमिति वाच्यम्, अविरुद्धानेकशास्त्रप्रसङ्गे विप्रतिषेधमभ्युपगच्छतस्तवापि तत्र परत्वहेतूपन्यासस्थले परनियमप्रवृत्तौ पूर्वपरसमावेशाभावप्रसङ्गदोषाणां दुष्प-

रिहरत्वात् । न च 'नावश्यं द्विकार्ययोगो विप्रतिषेधः । किं तर्हि? असंभवोऽपि' इति भाष्यवाक्ये अपिशब्दस्य असंभव एव विप्रतिषेध इति कैयटकृतं व्याख्यानमनुपपन्नम् 'नपुंसकस्य झलचः' इत्यत्र भाष्यकारेणैव गोमन्ति कृषन्तीत्यत्र झलन्तलक्षणोगिल्लक्षणयोः पूर्वपरनुमागमयोः क्रमेण प्रवृत्तिसंभवात् 'विप्रतिषेधे परम्—' इति परेण बाधनानुपपत्तिमाशङ्क्य तक्रकौण्डिन्यन्यायप्रदर्शनेन सत्यपि संभवे झलन्तलक्षण उगिल्लक्षणं बाधिष्यत इति सत्यपि संभवे विप्रतिषेधसूत्रेण परेण पूर्वस्य बाधनोपन्यासादिति वाच्यम्, तत्रैव भाष्यकारेण अविरुद्धानेकशास्त्रप्रसङ्गे विप्रतिषेधस्य बहुदोषदुष्टत्वाभिप्रायेण तत्पक्षं परित्यज्य 'अथ वास्तु अत्रोगिल्लक्षणोऽपि' इत्यादिग्रन्थेन परिहारान्तराश्रयणात् । गोमन्ति कृषन्ति श्रेयांसीत्यादौ 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इति शास्त्रेण झलन्तलक्षणोगिल्लक्षणयोर्युगपत्प्रवृत्त्यसंभवसत्त्वेन 'विप्रतिषेधात्सिद्धम्' इति तत्रत्यवार्तिकोपपत्तेश्चेति सप्तमी ॥

विरोधे सत्यसति वा शास्त्रद्वयप्रसङ्गमात्रे 'विप्रतिषेधे परम्—' इति परनियमः; अन्यथा जुहुतात् भिन्तादित्यत्र आशिषि लोडादेशस्य सिपः स्थाने कृतस्य ह्यादेशस्य स्थाने 'तुह्योस्तातङ्—' इति तातङः 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति धित्वस्य च युगपत्प्रसङ्गे परत्वात्तातङा नियमो न स्यात्, एकस्यैव हेः स्थाने वचनद्वयबलेन धित्वस्य तातङश्च विधातुं शक्यत्वेन युगपत्प्रवृत्त्यसंभवाभावात् अन्यतरस्मिन्प्रवृत्ते तस्य स्थानिवद्भावात्पुनरन्यस्य प्रवृत्तिसंभवेन क्रमप्रवृत्त्यसंभवस्याप्यभावात् । तथा तिसृणामित्यत्र त्रिशब्दादामि विहिते 'त्रेस्त्रयः' 'त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ' इत्युभयोः प्रसङ्गे परनियमो न स्यात्, पूर्वोक्तरीत्या युगपत्प्रवृत्त्यसंभवस्य क्रमप्रवृत्त्यसंभवस्याप्यभावात् । स्तात् शिष्टात् हतादित्यत्र त्वदुपन्यस्तस्य उभयविधस्याप्यसंभवस्याभावात् परनियमालाभदोषस्तु असमाहित एव । इह च घानिषीष्ट घानिषीयास्तां घानिषीरन्निति हन्तेर्भावकर्मणोर्लिङि सीयुटि चिण्वद्भावस्य वधादेशस्य च प्रसङ्गे

द्विविधस्याप्यसंभवस्याभावात्परनियमो न स्यात् । यश्च 'इको गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन' इति क्रोष्ट्रीयमतोपन्यासावसरे मेद्यतीत्युदाहरणे इक्परिभाषाया अलोन्त्यपरिभाषायाश्च विप्रतिषेधोपन्यासः; सोऽपि न संगच्छेत, 'मिदेर्गुणः' इत्यत्र स्थानषष्ठीगुणग्रहणलिङ्गाभ्यां परिभाषाद्वयस्यापि युगपत्क्रमेण वोपस्थाने विरोधाभावात् परिभाषायाः स्वयं लक्ष्यसंस्कारकत्वाभावेन विधिप्रदेशे उपस्थानमात्रस्य परिभाषाकृत्यत्वात् तत्र च विरोधाभावात् । न च 'मिदेर्गुणः' इत्यत्र परिभाषाद्वयोपस्थानसंभवेऽपि मेद्यति मेद्यतः मेद्यन्तीत्यत्र 'द्वौ स्थानिनौ, एक आदेशः; न चास्ति संभवः— यद्द्वयोः स्थानिनोरेक आदेशः स्यात्' इति ग्रन्थेन 'इको गुणवृद्धी' इति सूत्रे परिभाषाद्वयस्यापि कार्यद्वारा विरोधो भाष्यकारोपन्यस्तः संभवति, 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यत्र एकग्रहणप्रत्याख्यानावसरे भाष्यकारेणैव 'एकवाक्यभावादेव लोके द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति' इत्यादिग्रन्थेन एकग्रहणमन्तरेणापि आत् अचि पूर्वपरयोर्गुणो भवतीत्येकेन वाक्येन गुणविधानाद्द्वयोः स्थाने एकस्यादेशस्य व्यवस्थापनादिहापि 'मिदेर्गुणः' इत्यत्र परिभाषाद्वयोपस्थाने मिदेरन्त्यस्येकश्च गुणो भवतीत्येकवाक्यभावाद्द्वयोः स्थाने एकस्य गुणस्य विधाने विरोधाभावात् । नापि 'मिदेरित्येका षष्ठी; सा यद्यवयवसंबन्धे', तदा इकारस्य गुणेन भाव्यम्; अथ स्थानषष्ठी, तदा 'अलोऽन्त्यस्य' इति वचनात् दकारस्येति नास्ति संभवः— यद्युगपदुभयोर्गुण इत्यर्थः' इति तत्रैव कैयटकृतं विरोधव्युत्पादनं युक्तम्, 'षष्ठी स्थानेयोगा' इति परिभाषालब्धया मिदेरिति स्थानषष्ठ्या गुणग्रहणेन च परिभाषाद्वयोपस्थितौ 'राज्ञः क च' इत्यत्र स्थानषष्ठ्या अलोन्त्यपरिभाषोपस्थित्यनन्तरं राजेत्यस्य को भवतीत्यवयवषष्ठीत्वसंपत्तिवदिहापि मिदेरिति स्थानषष्ठ्याः परिभाषाद्वयोपस्थानानन्तरं मिदेरन्त्यस्येकश्च गुणो भवतीत्यवयवषष्ठीत्वसंपत्त्या द्वयोः स्थाने गुणस्य विधिसंभवेन विरोधाभावात् । किं च 'अदसो मात्' इत्यत्र भाष्ये 'विप्रतिषेधाद्वा' इति वार्तिकव्याख्यानोपक्रमे अमी अत्र अमी आसते अमू अत्र अमू आसाते इत्यत्र भाष्यकारोपन्यस्तस्य प्रगृह्यसंज्ञाया अयादीनां च विप्रतिषेधस्य अनुपपत्तिः,

अमी अत्रेत्यादौ क्रमेण प्रवृत्तस्य कार्यद्वयस्य यौगपद्यसंभवात् । न च 'प्रगृह्यसंज्ञाभिनिर्वर्तमानायादीन्बाधते; अयादयोऽभिनिर्वर्तमानाः प्रगृह्यसंज्ञानिमित्तं विघ्नन्ति' इति तत्रैव भाष्यकारोपन्यस्तोऽसंभवः संभवति, अमी अमू अत्रेत्यत्र प्रगृह्यसंज्ञाप्रवृत्तावपि प्रगृह्यसंज्ञासंज्ञिनोरेवेत्वोत्वयोरसिद्धत्वादयादिप्रवृत्त्यव्याघातेन पुनरीत्वोत्वायोगात्प्रगृह्यसंज्ञायां च युगपत्पूर्वपरशास्त्रद्वयप्रसञ्जितकार्यद्वयसंभवात् । न च—अमी अत्रेत्यादौ 'अदसो मात्' इतीत्वोत्वयोः प्रगृह्यसंज्ञाविधानस्य न तावत्तयोर्यणादिसंधिनिवृत्तिः प्रयोजनम्, तयोरसिद्धत्वादेव तन्निवृत्तेः; नापि 'अप्रगृह्यस्य' इत्यनुनासिकनिषेधः प्रयोजनम्, तावन्मात्रस्य 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' 'अदसो न' इति सूत्रेणेन सिद्धेः प्रकरणात्पृथक्संज्ञाविधानवैयर्थ्यात्; अतोऽत्र प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे अमी अत्रेत्यादावीत्वोत्वयोः 'अदसो मात्' इति प्रगृह्यसंज्ञारम्भस्य सर्वप्रगृह्यकार्यार्थत्वेन विज्ञातस्य ईत्वोत्वयोः स्थानिनि अयादिनिवृत्तिः प्रयोजनमिति वक्तव्यम्; तच्च ईत्वोत्वयोः प्रगृह्यसंज्ञायामयादावसिद्धत्वाभावमन्तरेण नोपपद्यत इति सामर्थ्यात्प्रगृह्यसंज्ञाप्रवृत्तावसिद्धत्वबाधादयादीनामप्रसङ्गेन कार्यद्वययौगपद्यासंभवः— इति वाच्यम्, 'सर्वतो बलवती ह्यन्यथानुपपत्तिः' इति न्यायेन विप्रतिषेधहेतोः संज्ञाविधानसामर्थ्यादेवायादिनिवृत्तेः सुवचत्वेन परत्वात्प्रगृह्यसंज्ञाप्रवृत्तौ सकृद्गतिन्यायेनायाद्यभावोपपादनार्थं विप्रतिषेधोपन्यासवैयर्थ्यात् 'तद्धेतोरेवास्तु तद्धेतुत्वं मध्ये किं तेन' इति न्यायात् । तथा तत्रैव तद्वार्तिकव्याख्यानोपसंहारे भाष्यकारेणोपन्यस्तस्य ईत्वादीनामयादीनां च विप्रतिषेधस्यानुपपत्तिः, तयोरपि कार्ययोर्यौगपद्यसंभवादित्यष्टमी ॥

एकत्र एककार्यिविषयत्वाभावेऽपि युगपत्परस्परविरुद्धकार्यद्वयसमर्पकशास्त्रद्वयप्रसङ्ग एव विप्रतिषेधः, तत्रैव 'विप्रतिषेधे परम्—' इति परत्वव्यवस्था । न चैवम् 'विप्रतिषेधे परम्—' इत्यत्र भाष्यकारेणोपन्यस्ते वृक्षेभ्य इत्युदाहरण एव एकस्यैवाकारस्य स्थाने युगपत्प्रसक्तशास्त्रद्वयेन एत्वदीर्घत्वयोर्विधातुं शक्यत्वेन शास्त्रद्वयस्य विरोधाभावात्परत्वेन व्यवस्थानुपपत्तिः, एकत्र युगपत्प्रसक्तानामपि

शास्त्राणां क्रमप्रवृत्तेरेव प्रामाणिकत्वात्तत्र चानयोरेत्वदीर्घत्वशास्त्रयोः त्रपूणामित्यत्र नुम्नुट्छास्त्रयोरिव परस्परनिमित्तव्याघातेन विरोधात् 'विप्रतिषेधे परम्—' इति परव्यवस्थोपपत्तेः। न चात्र युगपत्प्रसक्तशास्त्राणां क्रमप्रवृत्तौ प्रमाणाभावः अविलम्बेन युगपदेकत्र प्रवृत्त्यौचित्यादिति वाच्यम्, 'अदस औ सुलोपश्च' इति सुलोपारम्भस्यैव तत्र प्रमाणत्वात्; अन्यथा हि अदस् सु इत्यत्र सावौत्वस्य 'हल्ङ्याब्भ्यः—' इति हलः सुलोपस्य च युगपदेव प्रवृत्तेः सुलोपवचनानर्थक्यप्रसङ्गात् तस्यैव च युगपत्प्रसक्तानामपि शास्त्राणां क्रमप्रवृत्तिज्ञापकत्वात्; क्रमप्रवृत्तौ हि 'हल्ङ्याब्भ्यः—' इति सुलोपात्पूर्वं कदाचिदौत्वप्रवृत्तावहलन्तत्वात्सुलोपाप्राप्तौ सुलोपवचनमर्थवद्भवति। न च युगपत्प्रसक्तशास्त्राणां युगपत्प्रवृत्तावपि न लोपवचनानर्थक्यम्, सर्वत्र युगपत्प्रवृत्तावपि प्रकृते नित्यत्वाददस औत्वस्य बलवत्त्वेन 'हल्ङ्याब्भ्यः—' इति सुलोपं प्रतिबध्य प्रथमं प्रवृत्तौ पुनः सुलोपाप्राप्तेरिति वाच्यम्, जामात्रर्थं श्रपितस्य सूपस्याल्पीयस्त्व इव बहुत्वेऽप्यतिथिभ्यः पूर्वं जामात्रे परिवेषणादर्शनेन नित्यानित्यकर्मद्वयकर्तव्यतायामल्पद्वादश्यादिवद्द्वादशीबहुत्वेऽपि नित्यस्य प्रथममनुष्ठानादर्शनाच्च विरोध एव नित्यानित्ययोर्नित्यस्य प्रथमप्रवृत्तेरौत्वसुलोपयोश्च युगपत्प्रवृत्तौ विरोधगन्धस्याप्यभावात् युगपत्प्रवृत्तौ कृताकृतप्रसङ्गित्वतदभावरूपनित्यत्वानित्यत्वविभागाभावाच्च। ज्ञापनप्रयोजनं च द्यौरित्यत्र औत्वसुलोपयोर्युगपत्प्रवृत्त्यभावात्सुलोपाभावः। किं च वृक्षेभ्य इत्यादौ यत्र यत्र पूर्वपरशास्त्राभ्यामेकस्य स्थाने आदेशद्वयप्रसङ्गः, तत्र अतो यञि दीर्घः अतो झल्येत्वमिति पूर्वपरशास्त्रयोरुभयोरपि प्रसङ्गाभिधायकषष्ठीश्रवणात् यञि पूर्वस्यातः प्रसङ्गे दीर्घ इत्याद्यन्यतरशास्त्रप्रवृत्तौ दीर्घत्वादिना निवर्तितस्याकारादेः प्रसङ्गाभावेन प्रसङ्गाभिधायकद्वितीयषष्ठ्यर्थासंभवेन तदितरशास्त्रप्रवृत्त्यसंभवात् यौगपद्यासंभवः। आष्टमिकद्विर्वचने तु 'परेर्वर्जने' इत्येकस्या एव षष्ठ्याः श्रवणादेकस्य परेर्द्वे रूपे आदेशावित्यविरोधः। किं च अतो यञि दीर्घः, अतो झल्येत्वमिति अतः स्थाने भिन्नवाक्यप्रतिपन्नयोरेत्वदीर्घत्वयोः 'व्रीहिभिर्यजेत'

'यवैर्यजेत' इति यागसाधनत्वेन परस्परनैराकाङ्क्ष्येण भिन्नवाक्यप्रतिपन्नयोर्व्रीहिय-वयोरिव विकल्पावश्यंभावादपि यौगपद्यासंभवः। भिन्त्तात् जुहुतादित्यत्र यद्यपि पूर्वपरशास्त्रयोः स्थानिवद्भावात्क्रमेण प्रवृत्तिसंभवेन त्रपूणामित्यत्रेव परस्परप्रति-बन्धाभावादिह विरोधाभावः; तथापि तातङादेशस्य प्रथमं प्रवृत्तौ तस्य स्थानिवद्भावात् धित्वप्रवृत्तौ आशिषि भिन्द्धीति साधुः, भिन्त्तादित्यसाधुः; धित्वस्य प्रथमं प्रवृत्तौ पूर्ववत्पुनस्तातङि आशिषि भिन्त्तादिति साधुः, भिन्द्धीत्यसाधुरिति साधुत्वांशे पूर्वपरशास्त्रयोः परस्परविरुद्धार्थोपस्थापकत्वेन कार्यद्वारा विरोधा-त्पर्यायप्रसङ्गे परनियमोपपत्तिः। एवं तिसृणां खट्वायां कुमार्यां सर्वस्यां पटुकल्पतर इत्यादौ शास्त्रद्वयप्रवृत्तौ विरोधाभावेऽपि साधुत्वद्वारा पूर्वपरशास्त्रद्वयस्य विरु-द्धार्थसमर्पणाद्विरोधे परनियमप्रसङ्गश्च द्रष्टव्यः। एवं न्यविशत व्यक्रीणीतेत्यादौ विकरणाडागमयोर्यदि पूर्वं विकरणः, तदा विकरणान्तभक्तेनाडागमेन व्यव-धानात् उपसर्गपूर्वनियमाप्रवृत्तौ न्यविशादिति परस्मैपदं साधु, यदि पूर्वमडागमः, तदा अडागमस्य धातुभक्तत्वात् कृतेऽपि विकरणे उपसर्गपूर्वनियमप्रवृत्तौ पर-स्मैपदमसाध्वित्येवं कार्यद्वारा विरोधात् 'शदेः शितः' इति सूत्रे भाष्ये अडा-गमे परत्वहेतूपन्यासः। एवं च यत्र पूर्वपरशास्त्रयोः क्रमेण स्वस्वकार्यप्रवर्तने स्वस्वकार्यप्रवर्तनानन्तरमपि साधुशब्दस्वरूपसमर्पणे च विरोधाभावः— सेधति क्रोशति अभविष्यत् अनन्दिष्यत् त्रपुणी जतुनी इत्यादौ, तत्र 'विप्रतिषेधे परम् —' इत्यस्य प्रवृत्त्यसंभवात्परनियमाप्रसङ्गात् यथेष्टं क्रमेण पूर्वपरयोः प्रवृत्तिः। अथ वा सेधतीत्यादावपि पूर्वपरशास्त्रयोः 'अदस औ सुलोपश्च' इति सुलोपारम्भाज्ज्ञापकात् स्वस्वकार्ये क्रमेण प्रवर्तनीये प्रथमप्रवृत्तौ कलहाय-मानयोः शास्त्रयोर्जातिपक्षे परस्परं प्रतिबन्धादप्रतिपत्तौ 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इत्यस्य विधिरूपेण प्रवृत्त्या पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्पूर्वस्यापि प्रवृत्तिः। अत एव ईजतुः ईजुः बहनड्वांहि ब्राह्मणकुलानीत्यादौ पूर्वपरशास्त्रयोः स्वस्वकार्यप्रवर्तने साधुशब्दस्वरूपप्रतिपादने च विरोधाभावेऽपि 'सावनडुहः' इत्यादौ भाष्ये 'पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्वा सिद्धम्, यथात्वादिषु द्विर्वचनम्' इति पुनःप्रसङ्गविज्ञानोप-

पत्तिः । अत एव स्तात् शिष्टात् हतात् स्वाष्टो जागतो वैयसवं वैयापदमित्यादौ पूर्वपरशास्त्रयोः स्वस्वकार्यप्रवर्तने साधुशब्दप्रतिपादने च विरोधाभावेऽपि तुल्यबलयोः स्वस्वकार्यस्य प्रथमं प्रवर्तने कलहायमानयोर्विधेर्व्यक्तिपक्षे पर्यायेणोभयोः प्रथमप्रसङ्गे 'विप्रतिषेधे परम्' इत्यस्य नियमरूपेण प्रवृत्त्या सकृद्गतिन्यायाश्रयणस्य चोपपत्तिः । एवं चात्र पक्षे पूर्वपरशास्त्रयोर्युगपदेकत्र प्रसङ्गमात्रेण विप्रतिषेधो न भवतीति लक्ष्यानुरोधात् क्वचित्पुनःप्रसङ्गविज्ञानम्, क्वचित्सकृद्गतिन्यायाश्रयणमिति न क्वापि दोषः । एवं च 'अदसो मात्' इत्यत्र यदुक्तं कैयटेन— 'सति संभवे द्विकार्ययोगो न विप्रतिषेधः— यथैकस्य दधातेरडागमद्विर्वचने अदधादिति' इति; तदुपपन्नम्, अदधादित्यत्र द्विकार्ययोगस्य विप्रतिषेधत्वं निराकृत्य त्रपूणामित्यादौ कार्यद्वयप्रवृत्त्यसंभवमेव विप्रतिषेधं साधयता कैयटेन स्थानिवत्सूत्रे स्तात् शिष्टात् हतादित्यत्र सकृद्गतिन्यायाश्रयणेन शाभावादीनां निवृत्त्युपन्यासस्थले प्रकारान्तरेण विप्रतिषेधस्यानिरूपणात् । यत्तु— 'नियमादिको गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन' इति विप्रतिषेधोपन्यासो न संगच्छत इति; सत्यम्, उत्तरत्रोत्सर्गापवादभावोपन्यासेन अतुल्यबलत्वाद्विप्रतिषेधायोगेन क्रोष्ट्रीयमतस्य निराकरणात्परिभाषाद्वयस्य विरोधाभावो नादृतः ॥

इति

श्रीमद्भारद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रीमदद्वैतविद्याचार्यश्रीमहाव्रतयाजि-

श्रीमदप्पयदीक्षितस्य कृतौ पाणिनितन्त्रवादनक्षत्रमालायाम्

**विप्रतिषेधार्थनिरूपणवादः समाप्तः ॥**

Scanned with OKEN Scanner

॥ श्रीः ॥

अथ यदि अलोन्त्यपरिभाषाया इक्परिभाषायाश्च उत्सर्गापवादभावेना तुल्यबलत्वादेव क्रोष्ट्रीयमतं निराक्रियते, न विरोधाभावेन; तर्हि अपवादत्वादेव इक्परिभाषया गुणवृद्धिविधानेषु अलोन्त्यपरिभाषाबाधनात् भाष्यसमर्थितस्य अलोन्त्यविधिशेषपक्षस्य इक्पदोपस्थानपक्षस्य चानुपपत्तिः, पक्षद्वयेऽपि अलोन्त्य-परिभाषासंस्पर्शनात् । अथ सामान्यविशेषयोर्विरोध एव विशेषेण सामान्यस्य बाधः, न तु संभवेऽपि; ततश्च अन्त्यस्येको गुणवृद्धिविधानसंभवात् इक्परि-भाषया अलोन्त्यपरिभाषाबाधनाभावादलोन्त्यविधिशेषपक्षस्य इक्पदोपस्थानपक्षस्य च नानुपपत्तिरिति यदि, तर्हि क्रोष्ट्रीयमतनिराकरणमप्यनुपपन्नम्, परिभाषा-द्वयस्यापि विरोधाभावात् बाध्यबाधकभावाभावेन तुल्यबलत्वात् चिचीषतीत्यादौ दीर्घत्वद्विर्वचनयोरिव विप्रतिषेधोपपत्तेरिति तत्प्रसङ्गात् 'इको गुणवृद्धी' इति सूत्रे भाष्यकारेण उपन्यस्तेषु तच्छेषतदपवादक्रोष्ट्रीयविप्रतिषेधेक्पदोपस्थानपक्षेषु कतमः पक्षः श्रेयानिति निर्णयार्थं कथान्तरं प्रस्तूयते—

तत्र 'मिदेर्गुणः' इत्यादिषु गुणवृद्धिप्रकरणेषु सर्वेष्वपि गुणवृद्धिप्रकर-णस्य ऐकरूप्येण सुखप्रतिपत्तये गुणवृद्धिग्रहणलिङ्गोपस्थापितमिक्पदं विशेषण-विशेष्यभावे कामचारादङ्गस्येत्यनेन वैयधिकरण्येन यदि विशेष्यते— अङ्गस्या-वयवो य इक् तस्य गुण इति; तदा 'ऊदुपधाया गोहः' 'शास इदङ्हलोः' इत्यादाविव अवयवसंबन्धनिश्चयेन संदेहे नियमार्थत्वात् 'षष्ठी स्थानेयोगा' इति परिभाषाया अनुपस्थानात्तन्मूलकस्यालोन्त्यानियमस्यानुपस्थितिरिति इक्परिभाषाया अलोन्त्यपरिभाषायाश्च क्वचिदप्येकवाक्यत्वाभावः । इक्परिभाषोपस्थाननिमित्त-त्वाच्च गुणवृद्धिप्रकरणेषु अलोन्त्यपरिभाषानिवृत्तेः इक्परिभाषा अलोन्त्यापवाद इत्युच्यत इति सोऽयमिक्परिभाषाया अलोन्त्यापवादत्वपक्षः । अथ यदि

Scanned with OKEN Scanner

सर्वेष्वपि गुणवृद्धिप्रकरणेषु ऐकरूप्येण सुखप्रतिपत्तये गुणवृद्धिग्रहणलिङ्गोपस्थापितेन इग्ग्रहणेन अङ्गं विशेष्यते, तदा विशेषणेन तदन्तविधौ इगन्तस्याङ्गस्य गुणे कृते अङ्गस्येति षष्ठ्याः संबन्धविशेषानिश्चयात् 'षष्ठी स्थानेयोगा' इति परिभाषोपस्थाने तन्मूलकस्यालोन्त्यनियमस्यापि उपस्थानात् इगन्तस्याङ्गस्यान्त्यस्य गुणो भवतीति लभ्यते। अथ वा सर्वत्र गुणवृद्धिग्रहणलिङ्गोपस्थापितमिक्पदं यदा अङ्गस्येत्यनेन वैयधिकरण्येन विशेष्यते, तदा अङ्गस्येति षष्ठ्याः संबन्धानिश्चयात् स्थानेयोगत्वेन अलोन्त्यनियमोपस्थाने अङ्गस्येति षष्ठ्या अन्त्येऽलि उपसंहारात् इको चान्त्यस्य विशेषणे अङ्गान्त्यस्येको गुणो भवतीति विशेषणविशेष्यभावेन परिभाषाद्वयस्य सर्वेषु गुणवृद्धिप्रकरणेषु एकवाक्यत्वं भवतीति इक्परिभाषाया अलोन्त्यविधिशेषत्वपक्षः। इक्परिभाषाया अलोन्त्यपरिभाषायाश्च सत्यप्युत्सर्गापवादभावे विरोधाभावात् बाध्यबाधकभावाभावेन तुल्यबलत्वात् 'विप्रतिषेधे परम्—' इत्यनेन सर्वत्र इक्परिभाषैव भवतीति क्रोष्ट्रीयपक्षः। गुणवृद्धिग्रहणलिङ्गोपस्थापितमिक्पदं च सर्वत्र एकरूपेण अङ्गस्येत्यनेन न विशेष्यते, नाप्येकरूपेण सर्वत्र अङ्गान्त्यं विशेष्यम्; किं तु मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेषु अङ्गस्येत्यनेन वैयधिकरण्येन विशेष्यते— मिदादीनामङ्गानां य इगिति। जुसिसार्वधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेषु तु अङ्गान्त्यमङ्गं वा विशिनष्टि— जुसि अङ्गान्त्यस्येको गुणः, इगन्तस्याङ्गस्य गुण इतीत्ययमिक्पदोपस्थानपक्षः। तत्र तच्छेषपक्षः, पदोपस्थानपक्षश्च न्याय्यः; न तु तदपवादपक्षः, क्रोष्ट्रीयविप्रतिषेधपक्षश्च; तथा हि— तदपवादपक्षे तावत्सर्वेष्वपि गुणवृद्धिप्रकरणेषु अलोन्त्यपरिभाषानुपस्थानात् अङ्गावयवस्येको गुण इति वाक्यार्थः। क्रोष्ट्रीयविप्रतिषेधपक्षेऽपि सर्वत्र गुणवृद्धिप्रकरणे अलोन्त्यपरिभाषां बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन इक्परिभाषोपस्थानादङ्गस्य स्थाने प्राप्तस्य गुणस्य अङ्गावयवे इकि अवतारात् स एव वाक्यार्थः। तदेवं पक्षद्वयेऽपि मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेषु दोषाभावेऽपि जुसिसार्वधातुकार्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेषु दोषः। जुसि सर्वस्याङ्गस्यैकः स्थाने गुणो भवतीति अजुहवुः अबिभरुरित्यत्र यथा भवति, तथा अनेनिजुः

पर्यवेविषुरित्यत्रापि स्यात् । सार्वधातुकार्धधातुकयोरङ्गस्येको गुणो भवतीति कर्ता हर्तेत्यत्र यथा भवति, एवमिहापि स्यात्— ईहिता उम्भिता । लघूपधस्याङ्गस्येको गुणो भवतीति छेत्ता भेत्ता इत्यत्र यथा भवति, एवमिहापि स्यात्—छिनत्ति भिनत्ति । संबुद्धौ अङ्गस्य ह्रस्वस्य इको गुणो भवतीति हे हरे वायो इत्यत्र यथा भवति, एवमिहापि स्यात्— हे अग्निचित् सोमसुत् । अथ ह्रस्वेनाङ्गं विशेष्यते, अङ्गेन इक्; ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य संबुद्धौ तदवयवस्येको गुण इति चेत्, हे पिचव्य हे बुद्धे इत्यत्रापि स्यात् । अङ्गस्य जसि ह्रस्वस्येको गुणो भवतीति अग्नयो वायव इत्यत्र यथा भवति, एवमिहापि स्यात्— अग्निचितः सोमसुत इति । अत्रापि ह्रस्वान्तस्याङ्गस्येको गुण इति चेत्, एवमपि पिचव्याः बुद्धय इत्यत्रापि स्यात् । ङिसर्वनामस्थानयोरङ्गस्य ऋत इको गुणो भवतीति कर्तरि कर्तारौ कर्तार इत्यत्र यथा भवति, एवमिहापि स्यात्— सुकृति सुकृतौ सुकृत इति । अथ ऋता अङ्गं यदि विशेष्यते— ऋदन्तस्याङ्गस्येको गुणो भवतीति, एवमपि पितरि पितरौ पितर इत्यत्रापि स्यात् । घेरङ्गस्येको ङिति गुणो भवतीति अग्नये वायवे इत्यत्र यथा भवति, एवमिहापि स्यात्— शुचये चित्रगवे । भस्याङ्गस्योवर्णस्येको गुणो भवतीति बाभ्रव्यो माण्डव्य इत्यत्र यथा भवति, एवमिहापि स्यात्— सौश्रुत इति । यदाप्युवर्णान्तस्य भस्येको गुण उच्यते, एवमपि पिचव्य इत्यत्रापि स्यात् । अथ भेत्तुं भेत्तेत्यादौ सार्वधातुकार्धधातुकयोरङ्गस्येको गुणो भवतीत्येव गुणसिद्धेर्लध्व्या उपधाया गुणविधानं नियमार्थम्— 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति अङ्गस्येकोऽनन्त्यस्य गुणो भवन् लघोरुपधाया एव, नान्यस्येति । तथा च ईहिता उम्भिता छिनत्ति भिनत्तीत्यादावलघुत्वादनुपधात्वाच्च गुणाभावः । ह्रस्वादिगुणेषु च ह्रस्वादिभिरङ्गस्य विशेषणात् ह्रस्वान्तस्याङ्गस्येको गुणो भवन् हे अग्निचित् हे सोमसुत् अग्निचितः सोमसुतः सुकृति सुकृतौ सुकृतः अग्निचिते सोमसुते सौश्रुत इत्यादौ न भविष्यतीति चेत्, एवमपि हे बुद्धे हे पिचव्य बुद्धयः पिचव्याः पितरि पितरौ पितरः शुचये चित्रगवे पिचव्यः अनेनिजुः पर्यवेविषु-

रित्यादौ गुणप्रसङ्गो दुर्वार एव। न च इक्परिभाषाया अलोन्त्याविशेषत्व-पक्षेऽपि सर्वेष्वपि गुणवृद्धिप्रकरणेषु एकरूपेण इगन्तस्याङ्गस्यान्त्यस्य अङ्गान्त्यस्येक इति वा सामानाधिकरण्येनान्वितयोरिकोऽन्त्यस्येत्यनयोः 'मिदेर्गुणः' 'मृजेर्वृद्धिः' 'पुगन्तलघूपधस्य च' ऋच्छेर्लिटि गुणः 'ऋदृशोऽङि गुणः' क्षिप्रक्षुद्रयोर्यणादिपरं पूर्वस्य च गुण इत्येतेषु मिदादीनामिगन्तत्वाभावेन तेनैव रूपेणान्वयासंभवादन्यतरस्य परित्यागे नियामकाभावेनाविशेषादुभयोः परित्यागे गुणवृद्ध्योः सर्वादेशत्वे अतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, 'मिदेर्गुणः' इत्यत्र विरोधादुभयपरित्यागेऽपि मिदः इः मिदिः तस्य मिदेरिति स्थानिनिर्देशाश्रयणात्सर्वादेशत्वाप्रसक्तेः। 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यत्रापि 'मृजेर्वृद्धिरचः' इति योगविभागान्न सर्वादेशः। न चैवं न्यमार्ट् इत्यादावटोऽपि वृद्धिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, 'अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यम्' इति परिभाषया तन्निवृत्तेः। नन्वेवमनिग्लक्षणत्वाद्वृद्धेर्मृष्टो मृष्टवानित्यादौ 'क्ङिति च' इति प्रतिषेधो न स्यादिति चेत्, न; परिमृजन्ति परिमार्जन्तीत्यादौ वृद्धिविकल्पार्थमारभ्यमाणे 'अचि क्ङिति वा' इति सूत्रे अचि क्ङितीति योगविभागाश्रयणेन मृजेः क्ङिति अजादावेवेति नियमाश्रयणान्मृष्टो मृष्टवानित्यत्र वृद्धिप्रतिषेधसिद्धेः। 'पुगन्तलघूपधस्य च' इत्यत्रापि अङ्गस्य पुकि अन्तस्य लघोरुपधायाश्च गुणविधानेन सर्वादेशत्वाप्रसक्तिः। न चैवं लघूपधगुणस्यानिग्लक्षणत्वात् भिन्नमित्यादौ 'क्ङिति च' इति निषेधाप्रसङ्गः, क्नुसनोः कित्करणाज्ज्ञापकादनिग्लक्षणस्यापि लघूपधगुणस्य प्रतिषेधसिद्धेः। ऋच्छतेरपि 'ऋच्छत्यृताम्' इत्यत्र ऋच्छति ऋ ऋ ऋतामिति प्रश्लिष्यनिर्देशात् ऋकारस्य गुणविधानेन सर्वादेशाप्रसङ्गः। दृशेरपि 'ऋदृशोऽङि गुणः' इत्यत्र 'उरङि गुणः' 'दृशेः' इति योगविभागं कृत्वा 'दृशः' इत्यत्र उरित्यनुवर्तनान्न सर्वादेशत्वप्रसङ्गः। क्षिप्रक्षुद्रयोरपि 'स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादि परम्' 'पूर्वस्य च गुणः' इति योगविभागमाश्रित्य 'पूर्वस्य च गुणः' इत्युत्तरसूत्रे क्षिप्रक्षुद्रयोरेवानुवृत्तिं यण आदिर्यणादिरिति पञ्चमीसमासं चाश्रित्य क्षिप्रक्षुद्रयोर्यणादेः पकारात् दकाराच्च परस्य रेफादेर्लोपः

पूर्वस्य चेकारस्योकारस्य गुण इति विधानान्न सर्वादेशप्रसङ्गः । स्थूलादीनां तु यणादिलोपे 'ओर्गुणः' इत्येव गुणसिद्धिः । 'असिद्धवदत्रा भात्' इत्यसिद्धत्वस्य 'श्नसोरल्लोपः' इति तपरकरणेन ज्ञापकेनानित्यत्वावसायात् ओर्गुणे कर्तव्ये यणादिपरलोपस्य चासिद्धत्वाभाव इति तच्छेषपक्षे न क्वापि दोषः । किं च सर्वेष्वपि गुणवृद्धिप्रकरणेषु अङ्गस्य गुणो वृद्धिरिति षष्ठीग्रहणात् गुणवृद्धिग्रहणाच्च लिङ्गात्परिभाषाद्वयोपस्थाने अङ्गस्येकोऽन्त्यस्य गुणो वृद्धिरिति द्वयोरप्येकवाक्यत्वावश्यंभावेन इक्परिभाषाया अलोन्त्यपरिभाषाभिन्नवाक्यत्वरूपस्य अलोन्त्यापवादत्वपक्षस्य स्वरूपासंभव एव । न च गुणवृद्धिग्रहणलिङ्गोपस्थापितस्य इक इत्यस्य अङ्गस्येत्यनेन वैयधिकरण्येन विशेषणादवयवसंबन्धनिश्चये स्थानेयोगपरिभाषाया अनुपस्थानात्तन्मूलकस्यालोन्त्यनियमस्याप्यनुपस्थाने सति भिन्नवाक्यत्वात्तदपवादपक्षोत्थानोपपत्तिः, 'षष्ठी स्थानेयोगा' इति परिभाषोपस्थानात्प्राक् इक्परिभाषोपस्थाने कारणाभावेन उभयोः समकालोपस्थितौ तन्मूलकस्य अलोन्त्यनियमस्याप्यनुपदमेवोपस्थितेरुभयोरेकवाक्यत्वावश्यंभावेन परिभाषाद्वयोपस्थानानन्तरं स्वाभिमतविशेषणविशेष्यभावकल्पनया स्थानषष्ठ्या अवयवषष्ठीत्वसंपत्तावपि 'इद्गोण्याः' इत्यादौ प्रथमतः स्थानषष्ठीत्वनिश्चयादलोन्त्यनियमप्रवृत्तौ पश्चात् गोण्या अन्त्यस्य इत् भवतीत्यत्र वाक्ये संपन्नाया अवयवषष्ठ्या इव प्रथमप्रवृत्तौ अलोन्त्यपरिभाषाबाधकत्वाभावात् । न च अलोन्त्यपरिभाषया अन्त्ये अलि कार्यस्यानुसंहारः; अत एव एषा यावद्वाक्यार्थप्रतीतिपर्यवसानं प्रतीक्षते, अन्यथा 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इत्यादौ 'आद्यन्तौ टकितौ' इति परिभाषयापि उक्तरीत्या अलोन्त्यपरिभाषाया अबाधप्रसङ्गात्; अतोऽत्र अङ्गस्येत्यनेन इक इत्यस्य विशेषणे स्थानषष्ठ्या वाक्यार्थपर्यवसानाभावेन अलोन्त्यपरिभाषाया अनुपस्थानेन एतदपवादत्वपक्षसंभव इति वाच्यम्, आद्यन्तपरिभाषायाः स्थानेयोगत्वोपमर्दकत्वेनापवादत्वात् अपवादसमकालमुत्सर्गप्रवृत्त्ययोगेन अन्त्येऽलि अनुसंहाराप्रसक्तेः । इक्परिभाषायास्तु स्थानषष्ठ्याः सत्या एव इगनुसंहारादलोन्त्यपरिभाषोपस्थानेन एकवाक्यत्वं दुर्वारमिति प्रथमा ॥

यदुक्तम् — इगपेक्षया अङ्गस्येत्यवयवषष्ठ्याश्रयणे स्थानषष्ठ्यभावात्तन्मूलकस्यालोन्त्यनियमस्यानुपस्थाने भिन्नवाक्यत्वमिक्परिभाषाया इति वक्तुं नोपपद्यते, इक्परिभाषोपस्थानानन्तरभाव्यवयवषष्ठीत्वनिश्चयात्पूर्वमिक्परिभाषोपस्थानसमकालमेव स्थानेयोगपरिभाषायास्तन्मूलकालोन्त्यपरिभाषायाश्चोपस्थानेन एकवाक्यत्वावश्यंभावात्तदपवादपक्षोत्थापनानुपपत्तिरिति, सत्यम्; न वयं के.... .......... त्तन्मूलकनियमानुपस्थानात्तदपवादपक्षं समर्थयामः, त्वया तदनुपपत्तेरुक्तत्वात्; किं तु अङ्गस्येति स्थानषष्ठ्या अङ्गस्य स्थाने............... परिभाषया नाप्राप्तो अन्त्ये अल्यनुसंहारे इक्परिभाषाया इक्परानुसंहाराभावात् अलोन्त्यपरिभाषां वा.............. ष्वपि गुणवृद्धिप्रकरणेषु इक्परिभाषाया अलोन्त्यनियमेनैकवाक्यत्वाभावात् गुणवृद्धिप्रकरणेषु....................... संभवे अपवादेनोत्सर्गस्य बाधदर्शनात् तदपवादपक्षः समर्थ्यते। यस्य तु विरोध एव उत्सर्गा.................. क्षः, तस्य परिभाषाद्वयस्य विरोधाभावेन तुल्यबलत्वाद्विप्रतिषेधसत्त्वादुक्तरीत्या केनचिद्विरोधेन विप्रति.................. येऽपि जुसिसार्वधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेषु अनन्त्यस्येको गुणो न भवतीत्येतदर्थज्ञापकत्वाश्रयणात्। न च सत्यपि संभवे.................. भाववादिमते तदपवादपक्षोत्थानेऽपि विरोध एव सामान्यविशेषयोर्बाध्यबाधकभाव इति वादिमतेन क्रोष्ट्रीय.................. पदोपस्थानपक्षावपि स्वीकार्यौ, तयोरपि निर्दिष्टत्वादिति वाच्यम्, अलोन्त्यविधिशेषपक्षे तावज्जुसिसार्व..................क इति शेषशेषिभावेन परिभाषोपस्थानम्, मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेषु उभयोरप्यभाव इति सर्वेष्व..................प्याभावात्। अतो मिदादिषु स्थानिप्रश्लिष्टनिर्देशे योगविभागे च प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गश्च। इक्पदोपस्थानपक्षेऽपि जुसादि....................क्परिभाषामात्रस्येति वैरूप्यम्। किं च इक्पदोपस्थानपक्षस्यैवासंभवः, मिदादिष्वपि षष्ठी..................षाद्वयोपस्थानावश्यंभावात्। न च अङ्गस्येति इगपेक्षया अवयवषष्ठ्याश्रयणात् अलोन्त्यपरिभाषानुप..................पोपस्थानानन्तरभाविवाक्यार्थप्रतीतिपर्यवसान-

पर्यन्तमलोन्त्यपरिभाषायाः प्रतीक्षणाभावस्योक्त..................दिष्वनन्व-यात् परित्यागः। अविशेषादुभयोः परित्यागे तच्छेषपक्षाविशेषप्रसङ्गः । मिदादिषु स्थानिनिर्देशस्य इक्परिभा...................द्वितीया ॥

यदुक्तम्— इक्पदोपस्थानपक्षस्वरूपस्यैवासंभवः, मिदादिष्वपि लिङ्गद्वय-सत्त्वेन परिभाषाद्वयोप..................बाधनाभावपक्षे यदा विधिप्रदेशविशेष-पर्यालोचनया अन्त्यस्येकः संभवमात्रेण बाधनाभावात् परिभाषा..............
........ष्यभावेन एकवाक्यत्वं प्राप्तस्य सर्वेष्वपि गुणवृद्धिप्रकरणेषु लिङ्गद्वय-सत्त्वेनोपस्थानम्, तदा जुसादिषु अङ्गान्त्य...................दिषु अन्त्यस्येक इति विशेषणविशेष्यभावेनैकवाक्यत्वं प्राप्तस्य परिभाषाद्वयस्यान्वयसंभवादविशेषादुभयोः प..................देश इति अलोन्त्यविधिशेषपक्षसंभवः । यदा विधिप्रदेशविशेषेषु विरोधाविरोधपर्यालोचनया परि..........................
रोधात् परिभाषा * * * * * *

Scanned with OKEN Scanner